

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ukraina Lithuanica:

студії з історії
Великого князівства Литовського

Т. II

Київ
2013

*Видання присвячене Миколі Федоровичу Котляру –
члену-кореспонденту НАН України,
доктору історичних наук
з нагоди 80-річчя від дня народження*

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ДРУКУ ВЧЕНОЮ РАДОЮ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
(ПРОТОКОЛ № 7 ВІД 26 ЧЕРВНЯ 2012 Р.)

Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К., Інститут історії України НАН України, 2013. – Т. II. – 292 с.

У наукових статтях та розвідках запропонованого читацькому загалу збірника розглядаються раніше не досліджені або маловивчені питання вітчизняної історії литовської доби, а також важливе коло проблем, пов'язаних з генезою поліетнічної держави епохи пізнього середньовіччя – початку нового часу – Великого князівства Литовського. Зацікавлений читач знайде у них авторське бачення відповідей на широке коло проблем, що досліджуються вперше або по-новому оцінюються, а також познайомиться з важливими джерелами, які вперше вводяться до наукового обігу.

Для істориків-литуаністів, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться історією України та Великого князівства Литовського.

Ukraina Lithuanica: Studies on History of the Grand Duchy of Lithuania. – К.: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, 2013. – V. II. – 292 p.

The collection covers a number of new issues related to the history of the Grand Duchy of Lithuania; in particular, analysis of different peculiarities of its development in the Middle Ages and Early Modern Times. The given research is supposed to extend empirical and theoretical aspects of the mentioned issue.

For historians, faculty members, students and everybody interested in history of Ukraine and the Grand Duchy of Lithuania.

*Інститут історії України НАН України
вул. Грушевського, 4, к. 509, 01001 Київ, Україна
an_blan@mail.ru, dvashchuk@mail.ru*

ISBN 978-966-02-5254-7
ISBN 978-966-02-5255-4 (Т. II)

© Інститут історії України НАН України
© Автори

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Котляр Микола, д. і. н., член-кор. НАН України, головний редактор, Інститут історії України НАН України

Блануца Андрій, к. і. н., заступник головного редактора, Інститут історії України НАН України

Ващук Дмитро, к. і. н., заступник головного редактора, Інститут історії України НАН України

Жеребцова Лариса, к. і. н., відповідальний секретар, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Смолій Валерій, д. і. н., академік НАН України, Інститут історії України НАН України

Боряк Геннадій, д. і. н., проф., Інститут історії України НАН України

Воронін Василь, к. і. н., доц., Білоруський державний університет

Гуржій Олександр, д. і. н., проф., Інститут історії України НАН України

Дзярнович Олег, к. і. н., Інститут історії Білорусі НАН Білорусі

Закшевський Анджей, д. габ. проф., Варшавський університет

Люлевіч Хенрик, доктор історії, доц., Інститут історії ПАН

Нієндорф Матіас, д. і. н., Кільський університет

Петраускас Рімвидас, доктор історії, Вільнюський університет

Сас Петро, д. і. н., Інститут історії України НАН України

Степанков Валерій, д. і. н., проф., Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Чухліб Тарас, д. і. н., Інститут історії України НАН України

ЗМІСТ

Студії *Політика і право*

МИКОЛА КОТЛЯР

ЛИТОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО І ЯТВЯЗЬКА ЗЕМЛЯ НА СТОРІНКАХ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПISУ XIII СТ. 10

ВАСИЛИЙ ВОРОНИН

КНЯЖЕНИЕ ОЛЬГЕРДА В ВИТЕБСКЕ 21

LIDIA KORCZAK

MIEJSCE POŁUDNIOWEJ RUSI W POLITYCZNYCH PLANACH
WIELKIEGO KSIĘCIA WITOLDA KIEJSTUTOWICZA 39

РИМВИДАС ПЕТРАУСКАС

МЕЖДУ ВИЛЬНЮСОМ И КИЕВОМ: ЛИТОВСКИЕ ВЕЛЬМОЖИ
ВО ГЛАВЕ КИЕВСКОГО ВОЕВОДСТВА В XV – НАЧАЛЕ XVI ВВ. 48

АЛЕГ ДЗЯРНОВІЧ

ТЫТУЛ ВЯЛІКІХ КНЯЗЕЎ ЛІТОЎСКІХ: ДЗЕ МЕСЦА
«РУСКАЙ» ТРАДЫЦЫІ? 61

ПЕТРО КУЛАКОВСЬКИЙ

РОЛЬ КНЯЗЯ КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО В ОРГАНІЗАЦІЇ ОБОРОНИ
ПІВДЕННИХ РУБЕЖІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ. 82

АНДРІЙ ГУРБИК

ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ «ГОНІННЯ СЛІДУ» В КОПНОМУ СУДОЧИНСТВІ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 96

ВЕРА АСТРЭЙКА

БАЛТСКОЕ ВЛИЯНИЕ НА ГРАММАТИКУ ГОВОРОВ
СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ДИАЛЕКТНОЙ ЗОНЫ БЕЛАРУССКОГО ЯЗЫКА 112

JAROSŁAW ŁUCZYŃSKI

PRZESTRZEŃ WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO NA MAPIE
RADZIWIŁŁOWSKIEJ TOMASZA MAKOWSKIEGO Z 1613 R. W ŚWIETLE
TREŚCI KARTOGRAFICZNEJ I OPISOWEJ. 121

ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ

ПОВСТАННЯ 1648 РОКУ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ:
ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЇ (ДИСКУСІЙНІ НОТАТКИ) 153

ВОЛОДИМИР ГАЗІН

ЛИТОВСЬКИЙ ЧИННИК У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ
МІЖ ПОЛЬЩЕЮ ТА МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ У 1654–1667 РР. 162

АНАТОЛІЙ ФІЛІНЮК, АНДРІЙ ЗАДОРЖНЮК

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
XIX СТ.: ДАНИНА ТРАДИЦІЇ ЧИ ПРАВОВІ РУДИМЕНТИ? 177

Соціально-економічні відносини

ДМИТРО ВАЩУК

ДО ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
(ІНСТИТУТ «СТАРИНИ» ЗА МАТЕРІАЛАМИ 32-Ї КНИГИ ЗАПИСІВ) 193

ЛАРИСА ЖЕРЕБЦОВА

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАКТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ
НА ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 209

Ad fontes

АНДРІЙ БЛАНУЦА

КОШКОЛДЕЇ-БАСАНСЬКІ: ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ
КИЇВСЬКОЇ РОДИНИ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVI СТ.) 228

Історіографічні розвідки

ОЛЕГ ДЯЧОК

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛИТОВСЬКИХ СТАТУТІВ
СУЧАСНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ПРАВОНАВЦЯМИ 243

ВІТАЛІЙ ВАСИЛЕНКО

ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО У СВІТЛІ СУЧАСНИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ. 263

Рецензії та огляди

АНДРІЙ БЛАНУЦА

ЛИТОВСЬКА МЕТРИКА В КОМПЛЕКСІ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ
ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТА ПУБЛІКАЦІЇ.
МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ (КИЇВ, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАН УКРАЇНИ 21 БЕРЕЗНЯ 2012 Р.). – К., ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН
УКРАЇНИ, 2012. – 58 с. 273

АНДРІЙ ФЕДУРУК

БОХАН Ю. М. ВАЯРЫ ГРУНВАЛЬДСКАЙ БІТВЫ. – МІНСК:
БЕЛАРУСЬ, 2010. – 222 с. 277

ВЛАДИСЛАВ БЕРКОВСЬКИЙ

СОСЛОВІЯ, ІНСТИТУТЫ И ГОСУДАРСТВЕННАЯ ВЛАСТЬ В РОССИИ
(СРЕДНИЕ ВЕКА И РАННЕЕ НОВОЕ ВРЕМЯ): СБ. СТ. ПАМЯТИ АКАД.
Л. В. ЧЕРЕПНИНА. – М.: ЯЗЫКИ СЛАВЯНСКИХ КУЛЬТУР, 2010. – 992 с. 287

CONTENTS

Studies *Policy and Law*

MYKOLA KOTLYAR

THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA AND THE YATVYG'S LAND ON PAGES OF THE GALITSKO-VOLYNSKY CHRONICLE OF THE 13TH CENTURY 10

VASILII VORONIN

OLGIERD'S REIGN IN VITEBSK 21

LIDIA KORCHAK

THE ROLE OF SOUTHERN RUTHENIA IN THE POLITICAL PLANS OF THE GRAND DUKE VYTAUTAS 39

RYMVIDAS PETRAUSKAS

BETWEEN VILNIUS AND KIEV: THE LITHUANIAN GRANDEES AT THE HEAD OF THE KIEV LAND IN THE 15TH – AT THE BEGINNING OF THE 16TH CENTURY 48

ALEG DZYARNOVICH

THE GRAND LITHUANIAN DUKES' TITLE: WHERE IS THE PLACE OF THE «RUS'» TRADITION? 61

PETRO KULAKOVSKII

THE ROLE OF KNYAZ KOSTYANTYN OSTROGSKY IN ORGANIZING THE DEFENCE OF THE SOUTHERN BORDERS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE FIRST HALF OF THE 16TH CENTURY 82

ANDRII GURBYK

THE LEGAL INSTITUTE OF THE «TRACE PERSECUTION» IN THE «KOP» LEGAL PROCEEDINGS ON THE UKRAINIAN LANDS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA 96

VERA ASTREIKA

BALTIC INFLUENCE UPON THE NORTH-WEST BELARUSIAN DIALECTS GRAMMAR 112

JAROSLAV LUCHINSKII

THE SPACE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA ON THE RADZIWIŁŁ'S MAP PREPARED BY TOMASZ MAKOWSKI IN 1613 IN THE CONTEXT OF CARTOGRAPHIC AND DESCRIPTIVE CONTENT 121

VALERII STEPANKOV

REVOLT OF 1648 IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA: PROBLEM OF THE TYPOLOGY (DEBATABLE NOTES) 153

VOLODYMYR GAZIN

THE LITHUANIAN FACTOR IN MILITARY-POLITICAL OPPOSITION BETWEEN POLAND AND THE MOSCOW STATE IN 1654–1667 162

ANATOLII FILINUK, ANDRII ZADOROZHNUK

THE LITHUANIAN STATUTES IN THE PODOLSK PROVINCE IN THE FIRST
HALF OF THE 19TH CENTURY: TRIBUTE OF TRADITION
OR LEGALRUDIMENTS? 177

Social and Economical Relations

DMYTRO VASHCHUK

TO HISTORY OF EVERYDAY LIFE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA
(THE INSTITUTE OF THE «OLD TIMES» ON THE MATERIALS
OF THE 32-ND BOOKS OF INSCRIPTIONS OF THE LITHUANIAN METRICA) .. 193

LARYSA ZHEREBTSOVA

SOME ASPECTS OF THE CUSTOMS SERVICE'S PRACTICAL WORK
ON THE LANDS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA 209

Ad fontes

ANDRII BLANUTSA

KOSHKOLDEYS-BASANSKI: DOCUMENTS TO THE HISTORY OF THE KIEV'S
FAMILIES (THE LAST QUARTER OF THE 16TH CENTURY) 228

Historiography

OLEH DIACHOK

THE RESEARCH OF THE LITHUANIAN STATUTES BY THE MODERN
UKRAINIAN LEGALISTS 243

VITALII VASYLENKO

ON SOME PROBLEMS OF POLITICAL HISTORY OF THE GRAND DUCHY OF
LITHUANIA IN LIGHT OF CURRENT HISTORIOGRAPHICAL TRENDS 263

Reviews

ANDRII BLANUTSA

ЛИТОВСЬКА МЕТРИКА В КОМПЛЕКСІ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ
ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТА ПУБЛІКАЦІЇ.
МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ (КИЇВ, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН
УКРАЇНИ 21 БЕРЕЗНЯ 2012 Р.). – К., ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ,
2012. – 58 с. 273

ANDRII FEDORUK

БОХАН Ю. М. ВАЯРЫ ГРУНВАЛЬДСКАЙ БІТВЫ. – МІНСК:
БЕЛАРУСЬ, 2010. – 222 с. 277

VLADYSLAV BERKOWSKII

СОСЛОВИЯ, ИНСТИТУТЫ И ГОСУДАРСТВЕННАЯ ВЛАСТЬ В РОССИИ
(СРЕДНИЕ ВЕКА И РАННЕЕ НОВОЕ ВРЕМЯ): СБ. СТ. ПАМЯТИ АКАД.
Л. В. ЧЕРЕПНИНА. – М.: ЯЗЫКИ СЛАВЯНСКИХ КУЛЬТУР, 2010. – 992 с. 287

СТУДІЇ

ПОЛІТИКА І ПРАВО

УДК 94(477)«12»

Микола Котляр
Київ

ЛИТОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО І ЯТВЯЗЬКА ЗЕМЛЯ НА СТОРІНКАХ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПISУ XIII ст.

У статті аналізується Галицько-Волинський літопис XIII ст. стосовно взаємовідносин Галицької Русі з Литовським князівством та Ятвязькою землею.

Ключові слова: Галицько-Волинський літопис, взаємовідносини, Литовське князівство, Ятвязька земля.

В статье анализируется Галицко-Волынская летопись XIII в. относительно взаимоотношений Галицкой Руси с Литовским княжеством и Ятвяжской землей.

Ключевые слова: Галицко-Волынская летопись, взаимоотношения, Литовское княжество, Ятвяжская земля.

The Galitsko-Volynsky chronicle of the 13th century concerning relationship of Galich Rus' with the Grand Duchy of Lithuania and the Yatvyag's land is analyzed in the article.

Key words: Galitsko-Volynsky chronicle, relationships, Grand Duchy of Lithuania, Yatvyag's land.

Відносини Русі з Литвою були започатковані ще в XI ст. Принаймні в етногеографічному вступі до Повісті временних літ (коріння якого губиться в IV–V ст. н. е.) Литва двічі названа серед неслов'янських

сусідів Русі, вона причислена до народів, що дають данину Русі: «А се суть инии язъци, иже дань дають Руси: чудь, меря, весь..., литва...»¹. Час від часу літописці згадують про литовців, кидають світло на політику Русі щодо Литви². З нею руські князі зіштовхувались у XI–XII ст. у намаганні зміцнити свою присутність у Східній Прибалтиці, забезпечити торговельні шляхи на Захід.

При тому, що давньоруські й іноземні джерела ставлять акценти переважно на воєнних діях між Руссю та її північно-західними сусідами, Литвою й близькою до неї Ятвязькою землею, стосунки поміж ними значною мірою складались мирно. Вони були об'єднані спільністю території (північно-західного кута Східної Європи), природними торговельними й іншими зв'язками, що доводиться археологами, постійною необхідністю боронитися від агресивних західних сусідів Польщі, Австрії, а з XIII ст. – і німців-хрестоносців, котрі завойовували Прибалтику з початком цього століття.

Вивчаючи стосунки Русі з литовськими племенами в домонгольській час, варто здавати собі справу з того, що обидва народи розвивались по-різному, проходячи стадії етносоціального розвитку в різні епохи. Цього не було у стосунках руських князівств із Польщею чи Угорщиною. На тому рівні, на якому Русь перебувала в середині X ст., Литва залишалась ще в 20-ті роки століття XIII-го. Маю на увазі розповідь Галицько-Волинського літопису близько 1220 р., коли до матері Данила Романовича, княгині Анни, литовські князі прислали з пропозиціями миру, літописець називає більше 20 імен тих князів: «Бяху же имена литовскихъ князей: «Се старшии, Живиньбудъ, Довьятъ, Довьспрункъ, братъ его Мидогъ, братъ Довьяловъ Виликаиль; а жемойтський князь: Ерьдивиль, Выкынтъ...». У цьому чималому переліку не знайшлося місця Мендовгові³, котрий очолює Литву через три десятиліття, сказано лише, що князя Вишимутя «уби Миндовгъ, а жену его пояль, и братью его побиль»⁴. Із тексту літописця створюється враження, що старшого серед тих князів ще не існувало. Литовське князівство, як бачимо, творилося у кривавій борні. Порівняймо з наведеною розповідь Повісті временних літ про посольство древлян до Ольги 945 р., в якому послі говорять про своїх кня-

¹ Повесть временных лет / Подг. Текста, перев., статьи и комм. Д. С. Лихачева. – 2-е изд. – СПб., 1999. – С. 8, 10.

² Напр., там же. – С. 67 («Ярославъ иде на Литву»).

³ Утім, можливо той «Мидог» і був Мендовгом.

⁴ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. / За ред. М. Ф. Котляра. – Київ, 2002. – С. 84.

зів у множині, – їх у древлян теж було чимало⁵. То був рівень суспільства пізнього родоплемінного ладу. Литовці теж мали багатьох князів, а не одного, головного. Русь и Литва в XIII ст. продовжували сповідувати різну віру (християнську і поганську), мати різну культуру, різні уявлення про суспільний устрій і ще багато чого різного. Все це не могло не впливати на взаємні відносини, не напружувати їх.

Настання удільної роздробленості в Східній Європі близько середини XII ст. неминуче позначилось на русько-литовських стосунках. Слабшає державна єдність Русі, окремі її князівства і землі проводять власну зовнішню політику. На початок XIII ст. складаються перші литовські племінні союзи, їх вожді починають втручатися до руських справ, вчиняючи набіги на Полоцьк і Смоленськ, Новгород і Чернігів. Дошкуляють вони й Галичині та Волині. Із свого боку, руські князі прагнуть використовувати литовських князів у власних інтересах. З початком XIII ст. у Литві утворюється сильний союз вождів-князів, котрі починають відігравати чимраз все важливішу роль у стосунках із Руссю. Все це робило взаємні стосунки напруженими, приводило до бойових зіткнень.

Особливою специфікою відзначались у XIII ст. договірні відносини галицьких і волинських госуларів з Литвою і спорідненою з нею Ятвязькою землею⁶. Обидві вони перебували на стадії розкладу пізнього родоплемінного ладу, залишались язичницькими, попри демонстративне охрещення Мендовга в середині XIII ст., що було суто політичною справою його самого і не зачепило ні литовського народу ні навіть панівної еліти. Ні Литва ні Ятвяги в XIII ст. не дотримувались яких би там не було норм середньовічної дипломатії, дуже приблизних у той час, особливо у Східній Європі. Через це договори Русі з Литвою і, особливо, з ятвягами були недовговічними і повністю тримались на військовій перевазі Данила й інших князів над ними.

У науковій літературі відзначалось, що смерть фундатора Галицько-Волинського князівства Романа Мстиславича (1205 р.), котрий уславився походами на Литву, настіж відкрила брами литовським наїздам на Волинську землю⁷. Та галицький літописець не називає більшості литовських

⁵ Повесть временных лет. – С. 27. Древянські послы мовили Ользі; «Наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю».

⁶ Литва і Ятвязька земля в XII–XIII ст. були надзвичайно тісно зв'язані між собою. З літопису створюється враження, ніби вони являли собою федеративну державу з переважанням у ній литовських князів, що особливо стало помітно з часів князювання Мендовга. Вони разом воювали і проти тих самих супротивників, мали схожі економіку, ремесла і торгівлю. Тому я розглядаю історію Литовського князівства у зв'язку з історією Ятвязької землі.

⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – Львів, 1905. – С. 78.

вторгнень на Волинь, лише в описі подій 1209–1210 рр. коротко згадує, що тоді «бѣда бо бѣ въ земли Вѣлодимерьстий отъ воеванья литовьскаго и ятвязьскаго»⁸. Втім, одну спільну навалу литовських і ятвязьких князів (по суті, племінних вождів) 1210 р. літопис відбив досить конкретно: «Литва же и ятвязѣ воеваху, и повоеваша же Туриск и около Комова оли и до до Червья, и билася у воротѣ Червенескихъ, и застава бѣ Уханяхъ...»⁹.

Литва і ятвяги поважали саму лише силу, і тому не дивно, що по мірі зміцнення влади Романовичів у Волинській землі їхні відносини з обома цими протодержавними об'єднаннями стали набувати договірного характеру. 1219 р. «прислаша князи литовские къ великой княгини Романовой и къ Данилови и къ Василкови, миръ даючи»¹⁰, тобто просячи миру. Існують підстави гадати, що ті мирні пропозиції надійшли внаслідок поразки, завданої Литві Волинським князівством молодого Данила. Незабаром по тому галицький літописець відзначив: «Ляхомъ же не prestaющимъ пакостящимъ, и приведе [Данило] на ня Литву»¹¹ – отже, мирна угода з литовськими князями передбачала воєнне співробітництво, спрямоване проти Польщі.

Галицький літопис, – єдине, по суті, джерело з цієї теми, – протягом більшої частини 20-х років не згадує про русько-литовські стосунки. З короткого ж повідомлення, що відноситься до 1227 р., відомо, що угода 1219 р. продовжувала діяти: «В то же веремя Литва Ляхы воеваша: мняще мирни суще, и придоша къ Берестию». Однак підручний князь Романовичів Володимир пінський, якому вони доручили «стеречь земле от ятвязь», не знав, мабуть, про ту угоду і разом із берестянами «избиша я [литовців] всѣ»¹².

Напевне, це призвело до порушення угоди 1219 р. У 30-і – 40-і роки одні литовські князі залишаються союзниками Романовичів, інші – воюють їхні землі. В. Т. Пашуто вважав, що угода 1219 р. діяла до кінця 40-х років і була вигідна Данилові Романовичу, бо «литовські сили зв'язували недружніх Русі краківських князів»¹³. Джерела, однак, не підтверджують цих слів.

Більш цивілізованими зробились русько-литовські стосунки за князювання в Литві Мендовга, що почалося в 30-і роки. Йому пощастило

⁸ Галицько-Волинський літопис. – С. 79.

⁹ Там же. – С. 78–79.

¹⁰ Там же. – С. 84.

¹¹ Там же.

¹² Там же. – С. 91.

¹³ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицео-Волынской Руси. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1950. – С. 280.

дещо консолідувати країну. Ймовірно, з перших років свого правління Мендовг робиться союзником Романовичів, – щоб зпертися на їхню підтримку в боротьбі за верховну владу в Литві з численними племінними вождями-князями. Принаймні під час війни Романовичів з Мазовією навесні 1238 р. «Даниль же възведе на Кондрата Литву, Миньдога, Изяслава [Володимировича] Новьгородьського»¹⁴ [новгород-сіверського]». Характерно, що в цьому контексті Галицько-Волинського літопису Мендовга названо поряд з «Литвою» взагалі. Тоді Литовська держава перебувала ще на початковому етапі формування, але Мендовг поступово посилювався і виділявся серед інших князів – по суті, ще племінних вождів.

Данило Романович також був зацікавлений у союзі з Мендовгом, оскільки у виснажливій і кривавій борні з Угорщиною та її маріонеткою, чернігівським княжичем Ростиславом, за повернення Галицької землі він розраховував спертися на його військо. Напередодні битви під Ярославом 1245 р. з Ростиславом, уграми й поляками, що вирішувала долю Галицько-Волинської Русі, «Данило же и Василко посласта в Литву, помощи просяща, и послана бысть от Миньдога помощь»¹⁵. З метою закріплення цього союзу Данило Романович навіть одружився перед 1252 р. з небогою Мендовга¹⁶.

Однак і в часи Мендовга мирні договірні стосунки Литви з Руссю перемежовувались воєнними протистояннями. 1252 р. Мендовг програв велику війну Данилові, втративши, по суті, Чорну Русь і третину контрольованої ним раніше землі ятвягів. Тому він змушений був просити миру в галицько-волинського князя: «Присла Миндовгъ къ Данилу, прося миру и хотя любви о сватъствѣ»¹⁷. Справа тягнулась довго – мабуть, Данило не довіряв невірному литовському князеві. Нарешті, 1254 р. син Мендовга Войшелк від імені батька «створи миръ съ Даниломъ, и вѣда дъщерь Миндогову за Шварна», сина Данила. Інший син галицько-волинського князя Роман одержав від Войшелка володіння в Чорній Русі, і без того завойованої на той час його батьком: Новогрудок і Слонім із волостями¹⁸.

Можна погодитися з думкою відомого минулому історика, що угода з Литвою 1254 р. поряд із завершенням тоді Данилом підкорення Ятвязької землі була вигідна йому в стратегічному плані. Вона просунула рубежі

¹⁴ Галицько-Волинський літопис. – С. 98.

¹⁵ Там же. – С. 107.

¹⁶ Там же. – С. 112; Див.: *Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle // Orientalia Christiana. – Roma, 1927. – T. 35. – Tabl. XI. – № 4.*

¹⁷ Галицько-Волинський літопис. – С. 113.

¹⁸ Там же. – С. 117.

Галицько-Волинського князівства на північ. Сини ж Данила, що одержали волості в литовських землях, здійснювали його політичний вплив на литовських князів¹⁹.

Волинський літописець відзначає, що 1264 р. «княжащю Войшелкови в Литвѣ и Шварнови, и поиде Литва на Ляхы воевать...»²⁰. В. Т. Пашуто розглядав контекст джерела як свідоцтво співправління цих князів у Литві²¹. За багато років до нього М. С. Грушевський обережно назвав Шварна «помічником» Войшелка у Литві²². Думаю, що правим був В. Т. Пашуто. Це підтверджується далі розвитком русько-литовських відносин, зокрема наведеним далі свідоцтвом літопису. Напевне, до зближення Русь і Литву підштовхувала постійна і смертельна загроза з боку Орди.

Через три роки, 1267 р., «Войшелкъ да княжение свое зятю своему Шварнови, а самъ опять въсхотѣ прияти мнишескый чинъ. Шварно же моляшеся ему повелику, абы еще княжилъ с нимъ в Литвѣ, но Войшелкъ не хотяше»²³. Літопис засвідчив подію надзвичайної ваги: великий князь литовський добровільно, та ще й за власною ініціативою, віддавав престол своєму родичеві, галицькому князю. Перед Шварном відкривалась блискуча можливість створення об'єднаної Русько-Литовської держави – більше, ніж за сто років перед загарбанням Ольгердом значної частини Південної Русі. Але – з тією принциповою різницею, що княжила б у ній не литовська, а руська династія!

Однак якщо навіть у Шварна й існували такі далекоглядні задуми, вони тут же були зруйновані його заздрісним і шаленим старшим братом Левом. Ображений тим, що Шварно передав Литовське княжіння не йому, а його молодшому братові, Лев підступно убив литовського князя, котрий на той час вже прийняв схиму. Він заманив Войшелка на учту до свого дядька Василька Романовича, а тоді, по тому, як Василько залишив застілля, «диаволь же не хотяше скони добра человѣчьскому роду, вложи въ сердце Лвови, но уби Войшелка завистию, иже бяше далъ землю Литовскую [брату] его Шварнови»²⁴. Після цього довір'я поміж панівними колами Литви і Галицько-Волинської Русі було назавжди втрачене. Волинський літопис коротко сповіщає, що «княжащю же по Войшелцѣ

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 81–82.

²⁰ Галицько-Волинський літопис. – С. 129.

²¹ Пашуто В. Т. Очерки... – С. 293.

²² Грушевський М. Хронологія. Подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 41. – Львів., 1901. – С. 45.

²³ Галицько-Волинський літопис. – С. 130.

²⁴ Там же.

Шварнови в Литовської землі, княживъ же не много лѣтъ»²⁵. А великим князем литовським став по ньому Тройден.

Волинський літописець не шкодує для Тройдена негативних епітетів: він і «оканьный, безаконный, проклятый и немилостивый... его же безаконна не могохомъ списати срама ради»²⁶. Дійсно, якщо виходити хай навіть з тенденційної розповіді Волинського літопису, Тройден відзначався підступністю, зрадливістю, жорстокістю і відсутністю будь-яких моральних принципів. Вже давно роз'єднані і в основному суперники один одному Романовичі були в різних стосунках з новим великим князем Литви. Це яскраво живописує руський книжник у розповіді, що відноситься до початку 70-х років: «Тройденеви же еще княжащю в Литовської землі, живяше съ Львомъ въ велицѣ любви, шлючи многы дары межи собою; а съ Володимеромъ не живяше в любви про то, иже бяше отецъ Вьлодимеровъ князь Василко убилъ на войнахъ з браты Тройденеви»²⁷.

Чомусь Тройден не вважав за потрібне додержуватись умов угоди з Левом, що була надзвичайно важливою для його країни з стратегічного погляду. Незабаром після наведених слів літописець відзначає: «По семь же Тройдени, забывъ любве Львовы, пославъ городняны велѣ взяти Дорогычинъ»²⁸. Литовський князь зав'язав тягучу порубіжну війну одночасно і з Левом і з Володимиром²⁹. З помсти Лев 1275 р. напустив на Тройдена татар, з якими постійно підтримував дружні й союзні відносини («посла в Татары къ великому цареви Меньгутимореви, прося събѣ помощи у него на Литву»³⁰). А взимку 1277/78 р.³¹ вже Ногай покликав Романовичів у похід на Литовське князівство³². Останнього разу Тройден згадується Волинським літописом у розповіді про події 1278 р.³³. Мабуть, незабаром по тому він помер або був забитий у безперервній міжособній боротьбі в Литві.

Верховну владу в Литовському князівстві після скону Тройдена захопили брати Будикид і Буивид. Волинський літописець мало що знав про них. Приблизно до весни 1289 р. відноситься його поодинокі звістка: «Тогда же литовський князь Будикидъ и братъ его Буивидъ даша князю Мьстиславу (володимиро-волинському. – М. К.) городъ свой Волковыескъ,

²⁵ Там же.

²⁶ Галицько-Волинський літопис. – С. 130.

²⁷ Там же. – С. 131.

²⁸ Галицько-Волинський літопис. – С. 131.

²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 94.

³⁰ Галицько-Волинський літопис. – С. 131.

³¹ Грушевський М. Хронологія... – С. 49.

³² Галицько-Волинський літопис. – С. 133.

³³ Грушевський М. Хронологія... – С. 47, 49.

абы с ними мирь дръжалъ»³⁴. Уривкові свідчення західних джерел дають підстави припустити, що Буивид княжив тоді у власне Литві, а Будикид – у Ятвязькій землі³⁵.

Відносини Галицько-Волинської Русі з Ятвязькою землею в XIII ст., так само, як і в попередніх століттях, розвивались за невігядливою схемою. Звичайно війну починали ятвязькі князьки: грабували й палили містечка і села на північно-західному волинському порубіжжі. Далі наставала відплата. Данило і Василько Романовичі, а в 70-х – 80-х роках їхні сини, вдирались із сильним військом до Ятвязької землі, громили загони її воїнів, що не вмiли битися в чистому полі і в регулярному порядку, а далі з багатою здобиччю і полоненими повертались додому. Налякані ятвязькі князьки після цього надсилали послів із запевненням у покорі і принижено благали миру. Через рік чи два все це знову повторювалось.

Стосунки між Руссю і Ятвязькою землею беруть початок у глибокій давнині. В. Т. Пашуто звернув увагу істориків на те, що в договорі з греками 944 р. серед послів Давньоруської держави названо якогось Ятвяга³⁶. Йшлося про «Ятвяга Гунарева»³⁷. Та визначення «Гунарев» ставить під сумнів ятвязьке походження того посла, та й названий він в шеругу скандинавів за походженням, послів Ігоря. Швидше за все, той Ятвят був-таки скандинавом. Зате з «Повісті временних літ» відомо, що Володимир Святославич провів переможну кампанію проти ятвягів: «Иде Володимерь на ятвягы, и побѣди ятвягы, и взя землю их»³⁸. Але про будь-які договірні відносини цього київського князя з ятвязькими старійшинами в літописі не повідомляється.

Аж до початку XIII ст. згадки про ятвягів залишаються рідкісними в давньоруських джерелах, що не може не викликати подиву. Адже вони були безпосередніми західними сусідами Русі, й сусідами неспокійними. Під 1038 р. «Повість» коротко повідомляє: «Ярославъ иде на ятвягы», а під 1112 р. вона ж відзначає перемогу сина київського князя Святополка Ізяславича Ярослава над ними³⁹.

Навіть надзвичайно докладний Київський літопис XII ст. лише одного разу, в самому кінці свого оповідання, мовить про ятвягів. Саме в цій оповіді 1197 р. події розвивались за описаним вище сценарієм – похід волин-

³⁴ Галицько-Волинський літопис. – С. 151.

³⁵ Пашуто В. Т. Очерки... – С. 294–295.

³⁶ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М.: Наука, 1968. – С. 34.

³⁷ Повесть временных лет. – СПб., 1999. – С. 23. В Іпатіївському, Академічному, Радзивілівському списках написано «Ятвяг», у Лаврентіївському і Хлебніковському – «Ятвягъ» (Scheffler E. Textkritischer Apparat zur Nestorchronik. – München, 1977. – P. 130).

³⁸ Повесть временных лет. – С. 38.

³⁹ Там же. – С. 67, 125.

ського князя був відповіддю на набіг ятвягів: «Тое же зимы ходи Романъ Мъстиславичъ на Ятвягы отомъщиваться: бяхуть бо воевали волость его. И тако Романъ вниде в землю ихъ. Они же не могучи стати противу силѣ его, и бѣжаша в свои тверди, а Роман пожегъ волость ихъ и отъмъстився, возвратися восвояси»⁴⁰. Можливо, тоді було укладено першу волинсько-ятвязьку угоду. Зате в літописі Галицько-Волинському звістки про ятвягів трапляються досить часто, у відповідності з реальністю тогочасного життя на порубіжжі Русі із їхньою землею.

Ятвязька загроза постійно нависала над Волинню. Коли по смерті Лешка Білого (1227 р.) Данило і Василько на прохання Конрада I мазовецького вирушили йому на допомогу проти краківського князя Володислава, вони «остависта же в Берестии Володимера пиньскаго и угровъчаны, и берестианы, стеречи земли от ятвязь»⁴¹. Якщо вірити галицькому літописцеві, то похід у березні 1238 р. на добжинських рицарів, що захопили волинське місто Дорогичин, спочатку був спрямований проти ятвягів⁴².

Війни з ятвягами Романовичі вели і в 40-і роки. Важливо відзначити, що після вдалого походу галицько-волинської раті спільно з польським військом до Ятвязької землі, ймовірно, на початку 1246 р.⁴³, переможений ворог уперше (якщо виходити з літопису) запропонував переможцеві укласти мирну угоду: «Събрася вся земля Ятвязьскаа, и прислаша къ Данилу Небьяста, рекуше: «Оставъ намъ ляхы, а сам пойди мирень изъ землѣ нашеа». Данило не побажав порушити угоду з поляками і продовжив війну⁴⁴.

1253 р. Данило Романович із сином Левом вдерся до Ятвязької землі (набіг ятвягів на Волинську землю, що викликав цей похід, у літописі не відбито), розгромив їхні загони і убив їхнього вождя Стекинта. У відповідь «Коматови (один із ятвязьких старійшин. – М. К.) же приехавшю отъ ятвязь, обещавающимся имъ въ работѣ быти»⁴⁵, тобто визнавались покірність, васалітет і обіцялось сплачувати данину й виконувати повинності. Та взимку 1254/55 р. Ятвязька земля була знову завойована і розорена Данилом, котрий взяв безліч полонених і здобичі. Тоді «Ятвязи се, послаша послы своа и дѣти своа»⁴⁶ и дань даша, и обещавахуся работе быти ему и

⁴⁰ Летопись по Ипатскому списку. – С. 471.

⁴¹ Галицько-Волинський літопис. – С. 90–91.

⁴² Там же. – С. 98.

⁴³ Грушевський М. Хронологія... – С. 33.

⁴⁴ Галицько-Волинський літопис. – С. 110.

⁴⁵ Там же. – С. 116.

⁴⁶ У заручники, що було типовим при укладенні угод із народами, що жили в умовах родоплемінного ладу.

города⁴⁷ рубити въ земли своей»⁴⁸. Але для цього знадобилось поставити ятвягів на межу загибелі.

Жорстока, об'єктивно-історично необхідна для забезпечення північно-західних рубежів Волині, політика страхання ятвягів поступово приносила наслідки. Взимку 1273/74 р. галицькі й волинські князі виступили в похід проти ятвязьких князьків, що напали на їхні землі. Літописець із задоволенням відзначає, що ятвяги «не смѣша битися с ними... И посемь приехаша князи ятвязьсци... ко Львови и Вълодимерови, и Мьстиславу, мира просяче събѣ. Они же одва (неохоче. – М. К.) имь даша миръ, и ради быша ятвязѣ о мирѣ»⁴⁹. Навряд чи всі ці русько-ятвязькі угоди були письмовими.

Особливої уваги заслуговує, на мій погляд, оповідь Волинського літопису про надсилання володимирським князем Володимиром Васильковичем у кінці 1287 р. валки хліба голодуючим ятвягам. Літописне повістування залишає можливість побачити в ньому ознаки торговельної угоди: «Ятвязѣ послаша послы своа к Володимерови, тако рекучи:... «Пошли, господине, к намъ жито свое продавать, а мы ради купимъ»... Вълодимеръ же из Берестиа посла к нимъ жито, в лодияхъ по Бугу, съ людьми з добрыми, кому вѣря»⁵⁰.

Близько по тому урветься Галицько-Волинський літопис, єдине систематичне джерело з історії взаємин Русі з Литвою і Ятвягами. Та й незабаром самі ятвяги зникнуть з історичної карти Європи, будучи винищені й поглинені німцями-хрестоносцями. Історичні ж шляхи Русі й Литви ще протягом кількох століть залишатимуться близькими і паралельними, часами вони складатимуть спільну державу. Та все це станеться набагато пізніше, починаючи з другої половини XIV століття.

Mykola Kotlyar

The Grand Duchy of Lithuania and the Yatvyg's land on pages of the Galitsko-Volynsky chronicle of the 13th century

In article the Galitsko-Volynsky chronicle of the 13th century concerning the relations of Galitsk Rus' with the Lithuanian Duchy and the Yatvyag's land are analyzed. In spite of the fact that old Rus' and foreign sources put accents mainly

⁴⁷ Тобто, замки, опорні осередки галицького князя на своїй землі.

⁴⁸ Галицько-Волинський літопис. – С. 119.

⁴⁹ Там же. – С. 131.

⁵⁰ Там же. – С. 134.

on military operations between Rus' and its northwest neighbors, Lithuania and the Yatvyag's land, the relations between them developed peacefully. They were integrated by a territory community (a northwest corner of Eastern Europe); natural commercial and other relations which are confirmed by archeologists; constant need to defend from aggressive neighbors of Poland and Austria, and since the 13th century – German crusaders who won Baltic at the beginning of this century.

From the beginning of specific dissociation of Rus', the first Lithuanian breeding unions are formed also; their leaders start interfering with the Rus' affairs. For its part, the Russian princes seek to use the Lithuanian princes in own interests. All this did the mutual relations intense, led to fighting collisions. However Lithuania and yatvyags respected only force, and therefore it isn't surprising that in process of power strengthening of Romanovich in the Volyn' land, their relations with these both protostate associations began to gain contractual character. Most of all it was shown at board of the Lithuanian prince Mendovg. After murder by Lev Danilovich the Lithuanian prince Voyshelk, trust between ruling circles of Lithuania and Galitsko-Volynsk Rus' was forever lost.

Василий Воронин
Минск

КНЯЖЕНИЕ ОЛЬГЕРДА В ВИТЕБСКЕ

У статті аналізується комплекс проблем, пов'язаних з князюванням Ольгерда у Вітебську, зокрема встановлено факт його княжіння у місті.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Ольгерд, Вітебськ, літописання.

В статье анализируется комплекс проблем, связанных с княжением Ольгерда в Витебске, в частности установлен факт его княжения в городе.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Ольгерд, Витебск, летописание.

The article deals with the complex of the problems concerning reign of Olgerd in Vitebsk, in particular fact of its reigning in the city is established.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Olgierd, Vitebsk, annals.

В историографии давно уже утвердилась схема, согласно которой одним из основных путей вхождения восточнославянских («русских») земель в состав Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ) был династический брак. Собственно, примеров такого рода называют всего два: вокняжение Любарта на Волыни и Ольгерда в Витебске. Оба князя были сыновьями великого князя литовского Гедимина. Эти случаи многое объединяет, однако предметом специального рассмотрения в данной работе будет только правление Ольгерда в Витебском княжестве.

Говоря о вокняжении Ольгерда в Витебске, мы опираемся на два главных письменных источника. Первым является «Летописец великих князей литовских», вторым – «Родословие князей витебских». «Летописец» входит в состав большинства белорусско-литовских летописей и неплохо изучен. «Родословие» сохранилось в единственной копии, которая несколько раз публиковалась¹. По сообщению Т. Нарбута, который первым напечатал это короткое произведение, «Родословие» было помещено как приписка в конце рукописи Хроники Быховца.

Оба источника излагают историю вокняжения Ольгерда в Витебске по содержанию сходно, однако по своей стилистике существенно разли-

¹ Narbut T. Pomniki do dziejów litewskich. – Wilno, 1846. – S. 81; Сапунов А. П. Витебская старина. – Т. 1. – Витебск, 1883. – С. 517; Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Т. 32 / Под ред. Н. Н. Улащика. – М., 1975. – С. 173.

чаются. Так, в «Летописце» рассказ носит самый общий характер и не содержит ни имён витебского князя и его дочери, ни каких бы то ни было дат. Информация «Родословия» более детализирована. Именно отсюда мы узнаём имена витебского князя Ярослава Васильевича и его дочери Марии, а также даты: заключение брака между Ольгердом и Марией в 1318 г., смерть Ярослава Васильевича в 1320 г. и смерть Марии в 1346 г. в Вильно. Есть ещё сведения витебской городской хроники XVIII в., однако они носят компилятивный характер и крайне сбивчивы².

«Родословие» уже рассматривалось в исторической литературе, однако мнения исследователей об этом памятнике разделились. Так, Т. Василевский и Я. Тенговский скептически высказались относительно его подлинности³. «Родословию» посвящено специальное исследование Д. Домбровского⁴. Автор считает памятник ценным источником по княжеской генеалогии, однако относит его создание к позднему периоду, склоняясь к 50–70-м годам XVI в.⁵

Перечень витебских князей в «Родословии» начинается с крестителя Руси Владимира Святославича (в источнике ошибочно Игоревича), а заканчивается Ольгердом, которого, правда, автор не считает собственно витебским князем. Среди князей, указанных в этом перечне, лишь об Ольгерде можно сказать, что он действительно княжил в Витебске. О княжении в этом городе других лиц, названных в «Родословии», либо ничего не известно (как о Ярославе Васильевиче), либо они, строго говоря, не были витебскими князьями (как тот же Владимир Святославич). И вместе с тем, мы не находим в перечне князей, факт правления которых в Витебске известен по другим источникам и не может быть поставлен под сомнение. К примеру, нет здесь Давыда Ростиславича, который начал княжить в Витебске в 1165 г.⁶, Брячислава Васильковича, который упомянут как витебский князь в 1180 г.⁷, Михаила Константиновича, который был витебским князем

² Летопись Панцырного и Аверки // ПСРЛ. – Т. 32. – С. 194.

³ *Wasilewski T.* Trzy małżeństwa wielkiego księcia Litwy Olgierda // *Kultura średniowieczna i staropolska: Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej.* – Warszawa, 1991. – S. 677; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań–Wrocław, 1999. – S. 48, 49.

⁴ *Dąbrowski D.* Radosłowie kniazey Wytebskich – analiza porównawcza treści // *Genealogia. Studia i Materiały Historyczne.* – Т. 14. – Poznań–Wrocław, 2002. – S. 31–69.

⁵ *Ibid.* – S. 68.

⁶ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. Изд. 2-е / Подг. к изд. А. А. Шахматов. – СПб., 1908. – Стб. 525.

⁷ Там же. – Стб. 620.

в конце XIII или в начале XIV в.⁸ Всё это заставляет более внимательно присмотреться к «Родословию».

Происхождение памятника неясно, однако вряд ли он был создан ранее XVI в., в чём можно согласиться с Д. Домбровским. Об этом говорит, в частности, указание годовых дат «от рождества Христова», что начало практиковаться в православно-русской письменности ВКЛ именно в XVI веке. Транслитерация текста на латинскую графику может указывать и на ещё более поздний период, а именно на XVII либо XVIII век, поскольку эта практика в то время была очень распространена. К тому же публикатор памятника Т. Нарбут отметил, что Родословие написано совершенно другим почерком, нежели Хроника Быховца. Вообще же в истории находки и введения в научный оборот «Родословия» много странного. Эти странности связаны в первую очередь с именем Теодора Нарбута. Нарбут получил рукопись Хроники Быховца в конце 1834 г.⁹ и с этого времени активно использовал её в своих трудах. Однако в своей статье «О именах жён великого князя литовского Ольгерда», которая впервые вышла в 1841 г., он отметил, что первая жена Ольгерда Мария «умерла в Вильно в самом конце первой половины XIV века»¹⁰. И это притом, что в «Родословии», которое Нарбут должен был знать, указан точный год – 1346. Непонятно, почему он его не указал, ограничившись более широкой датировкой. В указанной статье историк привёл и другие данные из биографии Марии: например, факт основания ею Пятницкой церкви в Вильно, где она якобы и была похоронена¹¹. Однако, указывая эти новые данные, Нарбут либо не называет своих источников, либо ссылается на какое-то «русское» (православное) евангелие XV в., которое являлось собственностью, по его словам, «некоего любителя местных исторических вещей». Имени этого любителя он, конечно же, не разглашает. Нарбут приводит несколько записей из этой книги. Одна запись посвящена смерти первой жены Ольгерда Марии: «Великая княжна Мария Ярославовна, усопше на память преподобного Илариона». Другая – смерти второй его жены Ульяны: «Великая княжна Юлиана Александровна, во святой схиме Мария, усопше на память свинтого апостола Семеона Зилота». Третья сообщает о смерти самого

⁸ См.: Русско-ливонские акты / Сост. К. Я. Напьерский (далее – РЛА). – СПб., 1868. – С. 26–28.

⁹ *Šalūga R. Bychovco kronika // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai. Serija A. – Nr 1 (6). – 1959. – P. 150, 154; Narbut T. Pomniki do dziejów litewskich. – S. VI.*

¹⁰ *Narbut T. Pomniejsze pisma historyczne. – Wilno, 1856. – S. 83.*

¹¹ *Ibid.* В другом месте Нарбут утверждает, что известных виленских мучеников за веру крестил в православие Нестор, духовник Марии Витебской (S. 85).

Ольгерда: «Великий князь Ондрей Гедиминич, во святой схиме Алексий, усопше на память святых мучеников Платона и Романа». В четвёртой записи говорится о кончине Елены Ивановны, вдовы короля польского и великого князя литовского Александра¹². Нарбут отметил, что ни в одном из этих случаев год смерти не указан. Приведённые цитаты содержат ряд сведений, которые носят в лучшем случае легендарный характер и, кроме того, явно грешат многими неточностями и ошибками. Если же взглянуть на проблему более критично, то можно поставить под сомнение сам факт существования этой книги, следы которой до сих пор не удаётся отыскать. Как представляется, существуют две возможности решения этой проблемы. Первая состоит в том, что Нарбут действительно видел эту, нужно сказать, крайне сомнительную рукопись, но не смог распознать в ней поздний памятник либо вовсе подделку. Согласно второй возможности, рукопись и поминальные записи в ней являются плодом фантазии самого Нарбута. Нечто подобное можно сказать и о «Родословии князей витебских». Это мог быть поздний памятник, автор которого, кстати, знал «Летописец великих князей литовских», откуда, очевидно, и почерпнул сведения о княжении Ольгерда в Крево. Этот автор явно стилизовал свой труд под памятник древнерусской письменности, что выразилось, к примеру, в его начальной фразе: «А се ест(ь) родословие...». Вместе с тем, автор был хорошо знаком с языком канцелярии Великого княжества Литовского XVI века и использовал характерные для него выражения: например, «лета Божего нароженья». Однако более позднее слово «рок» для обозначения года встречается в «Родословии» намного чаще, чем «лето», что указывает скорее на XVII век как на время создания памятника. Нельзя совсем исключать и того, что авторство «Родословия» принадлежит Т. Нарбуту. Интересно, что и в цитированной записи евангелия, и в «Родословии» отчество Ольгерда написано нетипично и при этом совершенно одинаково: «Hedyminicz». Это вполне может указывать на руку Нарбута.

Вышесказанное даёт основание сделать некоторые выводы. Важнейшим из них является, пожалуй, тот, что к указанным в «Родословии» именам и датам (Ярослав Васильевич, Мария Ярославна, 1318, 1320, 1346 гг.) следует относиться с крайней осторожностью. Тем не менее, сам факт княжения Ольгерда в Витебске не может быть поставлен под сомнение, поскольку об этом говорит целый ряд независимых источников. Вряд ли можно оспаривать и то, что Ольгерд получил Витебск в результате женитьбы на витебской княжне. Дополнительного изучения требуют лишь обстоятельства, которые сопутствовали этим событиям.

¹² Ibid. – S. 83. У Нарбута записи переведены на латинскую графику, в данной же статье предложена обратная их транслитерация.

При всей бедности источников по истории Витебского княжества конца XIII – начала XIV вв. всё же можно с достаточной уверенностью утверждать, что в данный период Витебщина находилась под сильным влиянием сначала смоленских, а затем литовских князей. По всей видимости, именно из смоленской династии происходил один из последних витебских князей Михаил Константинович. В его время литовские дружины весьма вольготно чувствовали себя на Витебщине. Так, литовская «рать» могла спокойно стоять под Витебском, а купцы могли в этом лагере купить себе «девкы»¹³. По всей видимости, это был «полон», взятый во время походов на русские земли. На территории Витебского княжества литовцы также занимались грабежом. Например, во время княжения того же Михаила Константиновича они ограбили немецких купцов, когда те ехали в Смоленск¹⁴. Судя по всему, литовцы практически беспрепятственно проходили по территории княжества, направляясь в походы на земли Великого Новгорода и Северо-Восточной Руси.

Вокняжение Ольгерда в Витебске следует рассматривать как результат этого военного давления литовцев. Теория добровольного, через династический брак перехода города под власть литовского князя противоречит некоторым фактам. Так, в частности, известно, что во время своего витебского княжения Ольгерд оставался язычником. В статье за 1341 г. псковские летописи недвусмысленно говорят о том, что Ольгерд на тот момент не был крещён¹⁵. Это прямо противоречит общепринятой практике крещения литовских князей при занятии ими княжеских столов на Руси – разумеется, если речь идёт о тех случаях, когда их приглашали на княжение местные жители. Язычниками были также сыновья Ольгерда, рождённые в браке с витебской княжной. Правда, вполне возможно, что православной была дочь Ольгерда и его первой жены Агриппина (Огрофена), которая в октябре 1352 г. вышла замуж за суздальско-нижегородского князя Бориса Константиновича¹⁶. Во всяком случае, русские летописи не сообщают о её крещении перед замужеством, как они это обычно делают в отношении литовских княжон-язычниц, которые выходили замуж за русских князей. Однако нельзя быть абсолютно уверенным в том, что русские летописцы указывали факт крещения во всех случаях без исключения. Кроме того, не исключено, что уже тогда была в ходу практика,

¹³ РЛА. – С. 26.

¹⁴ Там же. – С. 27.

¹⁵ Псковские летописи / Подг. к печ. А. Н. Насонов (далее – ПЛ). – Вып. 1. – М.-Л., 1941. – С. 19; Там же. – Вып. 2. – М., 1955. – С. 25, 96.

¹⁶ Рогожский летописец // ПСРЛ. – Т. 15. Изд. 2-е. – Вып. 1 / Подг. к изд. Н. П. Лихачёв. – Петроград, 1922. – Стб. 61.

по которой в смешанных браках сыновья придерживались веры отца, а дочери – религии матери.

Судя по всему, вокняжение Ольгерда в Витебске произошло при гораздо более сложных обстоятельствах, чем это рисуют дошедшие до нас поздние источники. Вариант с военным давлением литовцев на Витебск, результатом которого и стал приход Ольгерда к власти в этом городе, вовсе не противоречит возможности заключения его брака с местной княжной. Среди прочего, такой брак создавал видимость добровольного признания витеблянами власти литовского князя, узаконивал эту его власть и щадил чувства его новых подданных. Все перечисленные факторы имели немаловажное значение с точки зрения дальнейшего сотрудничества витеблян со своим новым князем.

В связи с историей вокняжения Ольгерда в Витебске стоит обратить внимание на волынскую ситуацию, которую «Летописец великих князей литовских» представляет очень сходным образом. Мы также не находим здесь ни имён князя и его дочери, ни дат событий. Ещё в историографии XIX в. было высказано предположение, согласно которому за Любарта выдал свою дочь владими́ро-волы́нский князь Андрей Юрьевич¹⁷, умерший не позднее 1324 г. На сегодняшний день эта версия господствует. Между тем, строго говоря, она до сих пор остаётся гипотезой, поскольку надёжных доказательств этому в источниках нет, что также было отмечено в литературе¹⁸. Тем не менее, Любарт на самом деле был одним из претендентов на Волынскую и Галицкую земли во время династических кризисов, которые разразились здесь в связи со смертью местных князей в 1324 и 1340 гг. И скорее всего, эти его претензии действительно основывались на родстве с последними галицко-волы́нскими князьями по женской линии. Однако путь Любарта на Волынь был долгим и очень непростым. Несмотря на вероятный брак с волы́нской княжной, этот сын Гедими́на, судя по всему, продолжительное время оставался вообще без удела. После 1340 г. ему пришлось вести долгую борьбу, прежде чем он смог утвердиться в волы́нском регионе. Вышесказанное ещё раз подчёркивает тот схематизм и те многочисленные упрощения, которые допустил автор «Летописца» при изложении рассматриваемых событий. Другие источники показывают, что в действительности эти события носили гораздо более сложный характер. Впрочем, тенденциозность «Летописца великих князей литовских» – это уже давно выясненный факт.

¹⁷ См.: *Филевич И. П.* Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие. – СПб., 1890. – С. 43.

¹⁸ *Иванов П. А.* Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времён до конца XIV века. – Одесса, 1895. – С. 221.

В своё время Т. Василевский сделал попытку пересмотреть общепринятое мнение, согласно которому Ольгерд был женат дважды: первым браком на Марии Витебской, а вторым на Ульяне Тверской. По предположению польского учёного, в действительности Ольгерд заключал брак три раза. Первой его женой якобы была неизвестная нам по имени литовка-язычница, второй витебская княжна, которую звали Анна, а третьей – тверская княжна Ульяна¹⁹. Согласно выкладкам Т. Василевского, первые пять сыновей Ольгерда были детьми именно литовки, витебская княжна детей не оставила, а остальных семерых сыновей родила Ольгерду Ульяна Тверская. Польский учёный основывался на том, что ряд источников называет жену Ольгерда Анной. Это, в частности, «Сказание о Мамаевом побоище», где мачеха Андрея и Дмитрия Ольгердовичей действительно названа Анной²⁰. Имя Анны, как якобы звали жену Ольгерда, упоминается также в белорусско-литовских летописях. К их числу относятся Евреиновская летопись²¹, «Хроника Литовская и Жмойтская»²², а также Хроника Быховца, где сначала было написано имя Анна, а затем оно было зачёркнуто и исправлено на «Мария»²³. Однако аргументация Т. Василевского не убеждает. Нетрудно заметить, что все указанные памятники белорусско-литовского летописания относятся к поздним редакциям и были созданы не ранее 2-й половины XVI века. Кроме того, соответствующие фрагменты летописей переполнены разного рода несуразностями: ошибками, описками, неточностями и т. д. И, наконец, можно с достаточной уверенностью говорить о том, что в своей информации об Анне все эти летописи в конечном итоге восходят к тому же «Сказанию о Мамаевом побоище». Само «Сказание» было хорошо известно на белорусско-литовских землях²⁴ – причём именно в той редакции, где Анна упоминается как мачеха Андрея и Дмитрия Ольгердовичей²⁵. Однако «Сказание» вообще нельзя рассматривать в качестве авторитетного источника для изучения семейных связей Ольгерда. Оно содержит ряд серьёзных ошибок и много неточностей. Кроме того, его автор, как из-

¹⁹ *Wasilewski T.* Op. cit. – S. 679.

²⁰ Сказания и повести о Куликовской битве / Подг. к изд. Л. А. Дмитриев и О. П. Лихачёва. – Л., 1982. – С. 90, 114, 215, 239.

²¹ Евреиновская летопись // ПСРЛ. – Т. 35 / Под ред. Н.Н. Улащика. – М., 1980. – С. 223.

²² Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – Т. 32. – С. 51.

²³ Хроника Быховца. – С. 141.

²⁴ Книга о побоищи Мамаея, царя татарского, от князя владимерского и московского Димитрия // Беларускія Александрыя, Троя, Трышчан...: перакладная белетрыстыка Беларусі XV–XVII стст. / Уклад. А. Бразгуноў. – Мінск, 2009. – С. 216–236.

²⁵ Там же. – С. 225.

вестно, очень вольно обходился с именами и хронологией. Так, по «Сказанию», в союзе с Мамаем против Москвы воевал Ольгерд. Однако в действительности союзником татарского темника в 1380 г. был Ягайло.

В примечаниях к новейшему изданию памятников Куликовского цикла Б. М. Клосс, как представляется, вполне обоснованно отверг версию «Сказания» о крещении князей Андрея и Дмитрия от мачехи²⁶. Правда, здесь же он впал в другую ошибку, утверждая, будто эти Ольгердовичи были крещены своей матерью, витебской княжной. Однако обстоятельства крещения по крайней мере Андрея хорошо известны: он принял христианскую веру в Пскове в 1341 г. по настоянию своего отца Ольгерда с тем, чтобы стать местным князем. Таким образом, к крещению по крайней мере Андрея Ольгердовича женщины не имели ровно никакого отношения. В этом состоит ещё одна ошибка «Сказания».

В известном альбоме гравированных портретов представителей рода Радзивиллов, который подготовил к печати и в 1758 г. издал Гирш Лейбович, мы находим любопытную гравюру, которая имеет отношение к нашему сюжету. На гравюре изображена немолодая уже женщина в богатом наряде, а помещённая под портретом латинская подпись содержит ряд сведений о ней. Из этой надписи мы узнаём, что на портрете представлена Овка-Пракседа, витебская княгиня герба Святого Георгия, которая ведёт своё происхождение от великих князей русских. Что она якобы доводится родственницей жёнам Ольгерда и Кейстута и что в 1364 г. сама вышла замуж за известного вельможу Войшунда I, называемого Радзивиллом²⁷. Однако внезапное появление этой витебской княгини из глубины веков в середине XVIII в. следует безоговорочно отнести к генеалогическим измышлениям Радзивиллов. Витебская княгиня Овка-Пракседа является легендарной фигурой, а Войшунд хотя и существовал, однако не имел отношения к происхождению этого знаменитого магнатского рода²⁸.

К сожалению, источники не позволяют дать обоснованный ответ на вопрос о том, в каком году Ольгерд вступил на витебский княжеский трон. Тем не менее, есть основания считать, что он стал витебским князем не позднее 20-х гг. XIV в. Об этом говорит хотя бы возраст его старших детей от витебской княжны²⁹. Так, Андрей Ольгердович в 1341 г. был уже достаточно взрослым, чтобы его избрали псковским князем. Исходя из этого, Андрей родился, по всей вероятности, в 1320-х гг. Правление Оль-

²⁶ Памятники Куликовского цикла / Под ред. В. А. Кучкина. – СПб., 1998. – С. 213.

²⁷ *Icones Familiae Ducalis Radivilianae*. Editio 2-ndo. – Petropoli, 1875. – Nr 2.

²⁸ *Antoniewicz M. Protopłaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii*. – Warszawa, 2011. – S. 30, 83, 313.

²⁹ Vide: *Tęgowski J.* Op. cit. – S. 50–51.

герда в Витебске было достаточно продолжительным и ознаменовалось целым рядом важных событий в истории этого города и княжества.

В хронике М. Стрыйковского мы находим указание на то, что Ольгерд перенёс столицу своего княжества из Витебска в Усвят³⁰. Несмотря на поздний характер этого сообщения, оно, как кажется, заслуживает внимания. Вообще Усвят известен с 1021 г., когда великий князь киевский Ярослав Мудрый передал этот населённый пункт полоцкому князю Брячиславу. С этого времени он находился в пределах Полоцкой земли. После обособления витебского удела Усвят, очевидно, перешёл к витебским князьям. Позднейшие письменные источники зафиксировали в районе Усвята несколько городищ, причём «старое городище Усвято» несколько раз упоминается в московских писцовых книгах за 1571 г.³¹. Городище стало называться «старым», очевидно, после того, как москвичи построили здесь новую крепость в 1566 году. Не исключено, что Ольгерд с женой жил в Усвяте до смерти своего тестя, витебского князя³². Географическое расположение Усвята было достаточно удобным для того, чтобы внимательно следить за ситуацией в этой части Руси, устанавливать необходимые связи и набираться опыта. Уже тогда Ольгерд мог вмешиваться в дела данного региона.

Возможно, делом Ольгерда как витебского князя был поход на новгородскую волость Ловать в 1323 г.³³. Ряд летописей говорит также о походе литовцев на Луки (Великие Луки) в 1324 г.³⁴. Однако не исключено, что в обоих этих сообщениях отражено одно и то же событие, поскольку речь идёт об одном районе, да и результат походов (похода) был один – литовцы были разбиты. Очень вероятно, что эти неудачные действия литовских дружин подтолкнули великого князя Гедимина к заключению мира с Новгородом в 1326 г.³⁵. В 1333 г. новгородцы приняли на княжение Наримонта-Глеба Гедиминовича. Несмотря на то, что это был вынужденный шаг с их стороны, тем не менее, он позволил ещё на какое-то время продлить мирные отношения между городом на Волхове и Великим княжеством Литовским. Урегулировав таким образом отношения с Новгородом, Гедимин и его соратники, среди которых важное место при-

³⁰ *Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi.* – Т. 2. – Warszawa, 1846. – С. 433.

³¹ Писцовые книги Московского государства. – Ч. 1. – Отд. 2 / Под ред. Н. В. Калачова. – СПб., 1877. – С. 556, 557, 561.

³² *Сапунов А. П.* Витебская старина. – Т. 1. – Витебск, 1883. – С. 564.

³³ НПЛ. – С. 97, 339.

³⁴ Симеоновская летопись // ПСРЛ. – Т. 18. – СПб., 1913. – С. 89.

³⁵ НПЛ. – С. 341.

надлежало сыновьям, переключились на другое направление – северо-восточное.

Возможно, именно деятельности Ольгерда следует приписать основание на территории скромного Ржевского княжества в верховьях Волги нескольких городов: Осеченя, Рясны и других, – которые в русских летописях фигурируют как литовские городки³⁶. Во всяком случае, ржевское княжество в 20–30-х годах XIV века находилось в явной зависимости от литовских князей. Неслучайно местный князь, представитель смоленской династии Фёдор Святославич был одним из послов Гедимина при заключении мирного договора с Новгородом в 1326 году. Всё указывает на то, что небольшое Ржевское княжество стало своего рода центром влияния литовских князей Гедимина и Ольгерда в данном районе Руси, где так удачно сходились владения Смоленска, Новгорода и Твери. Интересно, что много позже, зимой 1359/1360 года полоцкий князь Андрей Ольгердович, под властью которого находился и Витебск³⁷, уже попросту захватил Ржеву. А в скором времени сам великий князь литовский Ольгерд, по приказу которого Андрей совершил этот захват, приезжал «Ржевы смотрити».

Мир, который Великое княжество Литовское в 1326 г. заключило с Новгородом, оказался не слишком прочным. Уже в 1335 г. неназванная более конкретно русскими летописями «литва» напала «на миру» на владение новгородцев – новоторжскую волость. В ответ великий князь Иван Данилович (Калита), который как раз в это время находился в Новгороде, послал своих воевод и «пожже» указанные выше «городки литовский»³⁸. В силу того, что сообщение носит общий характер, трудно судить, какая именно «литва» грабила новоторжскую волость, однако это вполне могли быть дружины Ольгерда. Этот поход был вызван, вероятнее всего, отъездом Наримонта из Новгорода, который, в свою очередь, был спровоцирован визитом в город Ивана Калиты³⁹.

С деятельностью Ольгерда в Витебске связано возведение здесь каменного замка – вероятно, после пожара, который произошёл в 1335 г.⁴⁰. О том, что каменные укрепления Верхнего замка в Витебске построил именно Ольгерд, писал уже М. Стрыйковский⁴¹. С XIV веком связывают

³⁶ Там же. – С. 343; Типографская летопись. – С. 116.

³⁷ Данилевич В. Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. – Киев, 1896. – С. 175.

³⁸ НПЛ. – С. 343; Типографская летопись. – С. 116.

³⁹ Ср.: Krupa K. Książęta litewscy w Nowogrodzie Wielkim do 1430 roku // Kwartalnik Historyczny. – 1993. – R. 100. – S. 33.

⁴⁰ НПЛ. – С. 346.

⁴¹ Strykowski M. Op. cit. – S. 14.

строительство каменных укреплений в этом городе также современные белорусские археологи⁴² и историки архитектуры⁴³. Согласно другому сообщению М. Стрыйковского, Ольгерд построил в Витебске «по греческому образцу» две каменные церкви, одна из которых находилась в Нижнем замке, а вторая «в поле за ручьём». Знаменитый хронист, в течение трёх лет служивший в витебском гарнизоне, утверждал также, что в 1573 г. собственными глазами видел в алтаре древней церквушки, которая находилась в Верхнем замке, портреты Ольгерда и его жены, витебской княжны. Эту первую жену Ольгерда М. Стрыйковский постоянно называет Ульяной, очевидно, путая с его второй женой, Ульяной Тверской. По описанию хроники, портрет Ольгерда был написан «*pro staroświecku*», на греческий манер, в длинном плаще⁴⁴.

В день Всех Святых 1338 года великий князь литовский Гедимин заключил с властями Ливонии 10-летний договор о перемирии и условиях торговли. Среди прочего, этот договор был подписан «с согласия епископа Полоцка, короля и города Полоцка и короля Витебска и города Витебска»⁴⁵. По именам эти «короли» в документе не названы, однако в них следует видеть двух сыновей Гедимины: Наримонта-Глеба и Ольгерда. Среди прочего, стоит отметить заинтересованность Витебска и его князя в торговле с Ливонией. Очевидно, именно о мире 1338 г. идёт речь в подтвердительной договорной грамоте великого князя смоленского Ивана Александровича с властями Ливонии. В ней смоленский князь отмечает: «докончаль есмь по тому докончанью, како то брат мои стареишии Кедимень докончаль и его дети Глебъ и Алкердь...»⁴⁶. Характерно, что сын Гедимины Наримонт назван здесь своим христианским именем, тогда как Ольгерд фигурирует под языческим. Это ещё один довод в пользу того, что во время своего витебского княжения Ольгерд не был крещён.

Насколько позволяют судить сохранившиеся источники, активность Ольгерда на Руси особенно усилилась в начале 40-х годов. Летом 1341 г. Ольгерд откликнулся на просьбу псковичей, которые в тот момент остались без поддержки Новгорода и в одиночку пытались защитить свои земли от вторжения ливонских немцев. Причём псковский летописец особо

⁴² Левко О. Н. Средневековые территориально-административные центры северо-восточной Беларуси: Формирование и развитие. – Минск, 2004. – С. 99.

⁴³ Кушнярэвіч А. М. Мураваная дабастыённая фартыфікацыя Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск, 2011. – С. 87, 116, 118.

⁴⁴ *Strykowski M.* Op. cit. – S. 14, 58.

⁴⁵ Послания Гедимины / Подг. к печ. В. Т. Пашуто и И. В. Шталь. – Вильнюс, 1966. – С. 194–195.

⁴⁶ Смоленские грамоты XIII–XIV веков / Подг. к печ. Т. А. Сумникова и В. В. Лопатин. – М., 1963. – С. 70, 71.

отметил, что псковичи направили своих послов к Ольгерду «в Витебско». Ольгерд смог быстро собрать войско, «подъим брата своего Кестуита и мужии своих литовь[ни]ковъ и мужии видьблян», и 20 июля прибыл во Псков. Братья-Гедиминовичи пришли Пскову на помощь, но так и не решились вступить в крупную битву с немцами. Причиной, по всей видимости, была добытая от языка информация о том, что немцы имеют «силу велику». Кроме того, Ольгерд с Кейстутом не имели серьёзного стимула вступать в битву с немцами из-за Пскова, поскольку для них это был всё-таки чужой город, ради которого не стоило рисковать своим войском. Псковичи это хорошо понимали и предложили Ольгерду креститься и остаться в Пскове на княжение. Однако последовал отказ. Своеобразный компромисс был достигнут, когда Ольгерд приказал креститься своему сыну Андрею, которого Псков и принял в качестве князя. Расчёт псковичей был на то, что могущественный Ольгерд не оставит своего сына и в дальнейшем будет им помогать⁴⁷. Судя по всему, Андрей в тот момент был ещё очень молодым человеком или вовсе подростком. Во всяком случае, летописец говорит о нём как о явно несамостоятельной фигуре.

Крайне любопытным представляется замечание Псковской первой летописи относительно имени Андрея. В начале своей повести о походе Ольгерда на Псковщину летописец отмечает, что Андрей носил это имя ещё до принятия крещения в Пскове: «так о бо бяше имя ему молитвенное, а еще бе не крещень»⁴⁸. Из цитаты следует, что своё христианское имя Андрей сын Ольгерда получил именно для того, чтобы его можно было упоминать в молитвах к христианскому Богу. Такие молитвы за него могли возносить, в частности, его родственники-христиане, и в первую очередь мать. Несмотря на это, Андрей оставался язычником – как и его отец.

Важным является и ещё одно указание, которое читается только в Псковской второй летописи. Под тем же 1341 г. упомянутый источник сообщает, что вскоре после того, как Андрей Ольгердович был посажен на псковское княжение, он «поеха изо Пскова в Литвою къ отцю своему»⁴⁹. В середине XIV в. псковичи ещё не называли Витебск Литвой и чётко их различали. По всей видимости, во время своего витебского княжения Ольгерд проводил часть времени в Литве – например, в том же Крево.

Уже в скором времени после псковской экспедиции, в октябре 1341 г. Ольгерд совершил поход на московский Можайск. По всей видимости, этот поход был совершён в порядке помощи смоленскому князю Ивану,

⁴⁷ ПЛ. – Вып. 1. – С. 18–19; Там же. – Вып. 2. – С. 24–25, 95–96.

⁴⁸ Там же. – Вып. 1. – С. 18.

⁴⁹ Там же. – Вып. 2. – С. 25.

с которым Ольгерд поддерживал хорошие отношения. Обращает на себя внимание то обстоятельство, что в обоих этих случаях Ольгерд действовал как вполне самостоятельный правитель. От походов по русским землям его не удержало даже то, что именно в это время его отец, великий князь литовский Гедимин вёл ожесточённую борьбу с немцами, в ходе которой в конце 1341 г. он и сложил свою голову. Эту свою независимую линию поведения Ольгерд продолжил и позднее. Однако поход на Ливонию, который Ольгерд вместе с Кейстутом совершили в 1343 году⁵⁰, скорее всего, был результатом приказа великого князя Явнута. Ему пришлось тогда с большим напряжением сил оборонять литовские земли от мощнейшего крестоносного войска, во главе которого стояли короли Чехии и Венгрии.

«Летописец великих князей литовских» сообщает, что во время государственного переворота 1345 г., спланированного Кейстутом и Ольгердом, последний находился на пути из Витебска и не участвовал в решающих событиях. Конечно, полностью исключить эту версию нельзя, однако следует иметь в виду тенденциозность «Летописца», который все лавры за это удачно проведённое мероприятие возложил на голову Кейстута. В этом нет ничего удивительного в связи с тем, что написание «Летописца» было инспирировано Витовтом, сыном Кейстута. В действительности события 1345 г. могли происходить несколько иначе⁵¹. К сожалению, мы можем только догадываться об этом. Тем не менее, обращает на себя внимание то обстоятельство, что гонец, посланный Кейстутом к Ольгерду с целью сообщить ему об удачном перевороте, застал последнего в Крево. Не здесь ли Ольгерд копил свои силы и готовился к решающему походу на Вильно? Вообще же, изложенная «Летописцем» версия государственного переворота не лишена странностей. Так, например, автор «Летописца» сообщает, что братья заблаговременно назначили срок нападения на Вильно: «И смовивши между собою и рок учинили, которого бы дня к Вилни пригнати и засести город под братом, великим князем Евнутъемь». Однако, по утверждению источника, к этому заблаговременно назначенному сроку Ольгерд якобы просто опоздал. Зная личные качества Ольгерда и учитывая исключительную важность момента, в такое объяснение верится с большим трудом. В связи с этим возникает и другой вопрос: действительно ли переворот был совершён силами одного лишь Кейстута, как того хочет автор «Летописца»? В связи с этим обращает на

⁵⁰ Die Chronik Wigands von Marburg / hrsg. von T. Hirsch // *Scriptores Rerum Prussicarum*. – Bd. 2. – Leipzig, 1863. – P. 502.

⁵¹ См., напр.: *Nikodem J. Zegnanie Jawnuty ze stolca wielkoksiążęcego w 1345 r. // Zamach stanu w dawnych społecznościach / red. A. Sołtysiak, przy współpracy J. Olko*. – Warszawa, 2004. – S. 372–374.

себя внимание сообщение русских летописей, которое приблизительно синхронно описываемым событиям. В целом ряде сводов под 1345 г. читаем: «Того же лета створися в Литве замытня велика: изгони город Вилно Алгердь с братом Кестутиемъ...»⁵². Как видно, захват Вильно приписан здесь не одному брату, а обоим, причём Ольгерд поставлен на первое место.

Витебское княжение стало важным этапом карьеры Ольгерда – этапом, который непосредственно предшествовал его приходу к власти в Великом княжестве Литовском. Однако и после 1345 г. Ольгерд, по всей видимости, ещё некоторое время никому не передавал Витебск и управлял им как своим личным владением. В данный период он очень внимательно следил за ситуацией в этом регионе и в случае необходимости решительно вмешивался в события. Судя по всему, в свою бытность витебским князем Ольгерду доводилось серьёзно конфликтовать с новгородцами. Поводы к конфликтам могли быть самые разные: от условий торговли до территориальных споров. Вполне возможно, что Ольгерд прибирал к рукам пограничные новгородские земли или же строил замки на севере своих витебских владений. К числу таких замков вполне могло принадлежать Озерище, основанное как раз в XIV веке⁵³. Вероятно, за эти или за какие-то другие, враждебные по отношению к Новгороду действия посадник Остафий Дворянинец прилюдно назвал Ольгерда псом. В результате, уже будучи великим князем литовским, Ольгерд в 1346 г. во главе большого войска совершил поход на южные окраины Новгородской земли «и взя Шелону и Лугу на щить, а с Порховьского городка и съ Опоки взя окупъ»⁵⁴. Этот окуп составил очень значительную сумму – 300 рублей⁵⁵. Вообще же, Дворянинец, очевидно, принадлежал к «антилитовской» партии Новгорода. Так, ещё в 1326 либо 1327 году, в скором времени после того, как Новгород заключил мир с Гедимином, новгородцы «пограбиша дворъ Остафьевъ Дворянинцевъ и пожгоша в(е)сь»⁵⁶. Связь между этими событиями несомненна. Достаточно сказать, что в Новгородской первой летописи сообщения о них соседствуют, хотя и помещены под разными годами: первое заканчивает 6834 год, а второе начинается 6835 год. Судя

⁵² НПЛ. – С. 358; Софийская первая летопись // ПСРЛ. – Т. 5. – СПб., 1851. – С. 224; Воскресенская летопись // ПСРЛ. – Т. 7. – СПб., 1856. – С. 209.

⁵³ Ляўко В. М. Замак Езярышча // Помнікі мастацкай культуры Беларусі: Новыя даследаванні: Зборнік артыкулаў. – Мінск, 1989. – С. 182; *Её же*. Средневековые территориально-административные центры северо-восточной Беларуси: Формирование и развитие. – С. 114–115.

⁵⁴ НПЛ. – С. 358.

⁵⁵ Софийская первая летопись. – С. 225.

⁵⁶ НПЛ. – С. 98, 341.

по всему, Дворянинец был противником этого договора и, вероятно, мешал его заключению – за что и поплатился. В 1346 г. события закончилась для Остафия и вовсе трагично. Разъярённые разграблением волостей новгородцы созвали вече и убили там своего несдержанного в речах посадника. Как видно, Ольгерд был хорошо информирован о новгородских делах. Со всей определённостью можно утверждать, что там у него тоже были свои «доброхоты». Кроме всего прочего, по этому случаю видно, что Ольгерд не терпел обид и оскорблений.

Повествуя о походах Ольгерда в витебский период его жизни, русские летописи очень часто говорят о том, что его войско состояло из «литвы». Только иногда они называют также витеблян. Несмотря на это, витебляне, скорее всего, ходили в походы Ольгерда постоянно: иного невозможно ожидать от войска витебского князя. Вместе с тем, стоит более пристально присмотреться к тому факту, что военные силы Ольгерда были укомплектованы также из значительного числа литовцев.

Ольгерд пришёл на княжение в Витебск, разумеется, не один. Его окружали соплеменники разных рангов – и, судя по всему, достаточно многочисленные. Однако за время долгого княжения в Витебске и многочисленных военных походов этот слой неизбежно должен был размываться. А Ольгерд постоянно нуждался в пополнении своих людских ресурсов, и в наибольшей степени он нуждался в воинах. В связи с этим стоит напомнить, что Ольгерд стоял ещё во главе небольшого Кревского княжества, которое он получил от отца, великого князя Гедимина. Ольгерд владел этим княжеством и в свою бытность в Витебске. Именно из района Крево он и мог набирать свою воинственную «литву». Кстати, в современной историографии наиболее вероятной признаётся версия, согласно которой каменный замок-кастель в Крево построил именно Ольгерд⁵⁷. Замечено также, что каменные укрепления в Витебске и Крево имеют ряд сходных черт и датируются приблизительно одним временем⁵⁸.

В витебском областном привилеее редакции 1503 г. есть пункт, который привлекает особое внимание. Король польский и великий князь литовский Александр обещал витеблянам: «такъже которыи будутъ литвинь або ляхъ крещены были у Витебску въ рускую веру, а хто изъ того роду и тепере живеть, того намъ не рушити, права ихъ хрестияньского ни въ чомъ не ломити...»⁵⁹. Этот пункт не читается ни в одной из прочих уставных

⁵⁷ Дзярновіч А. Крэўскі замак // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Т. 2. – Мінск, 2006. – С. 159.

⁵⁸ Кушнярэвіч А. М. – Ук. соч. – С. 86, 87.

⁵⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России (далее – АЗР). Т. 2 / подг. к изд. И. И. Григорович. СПб., 1848. – С. 353.

грамот землям Великого княжества Литовского: его нет в волынской и киевской грамотах⁶⁰, нет в новогрудской⁶¹ и смоленской⁶². Его нет также в полоцкой грамоте, с которой витебская имеет много общего⁶³. Таким образом, цитированное положение носит индивидуальный характер. Вероятнее всего, литовцы и поляки, которые со временем приняли православное крещение, появились в Витебске именно во времена Ольгерда. Литовцы составляли окружение Ольгерда, когда тот прибыл в Витебск. Очевидно, часть из них так и осела в этом городе, не вернувшись на родину вместе со своим соотечественником-князем. Что касается поляков, то это были, скорее всего, пленные, приведённые тем же Ольгердом. В частности, известно, что в 1336 г. группа литовских князей, в том числе Ольгерд, Кейстут и Любарт совершила поход на Мазовию⁶⁴. О новых походах литовцев на Мазовию – правда, уже без указания имён их вождей – источники говорят также под 1337 и 1340 гг.⁶⁵ Во всех этих случаях сообщается о большом количестве людей, уведённых ими в плен. Например, в 1336 г. пленных было более 1.200 человек. Если некоторые поляки и литовцы, осев в Витебске, приняли православие, то были среди них и те, которые придерживались католичества. Поляки попросту сохранили свою старую веру, а литовцы приняли западное христианство во времена Ягайло и Витовта. В 1494 и 1503 гг. великий князь Александр издал привилеи витебскому парафиальному костёлу⁶⁶, причём в этих привилеях он прямо ссылается на аналогичные документы своих предшественников, великих князей литовских. Таким образом, католическая община в Витебске существовала к тому моменту уже долгое время и занимала здесь определённые позиции. Косвенное подтверждение этому находим в сообщении о посещении Витебска Иеронимом Пражским в 1413 г. Там, в частности, говорится о том, что великого князя Витовта, в свите которого находился Иероним, встречали не только монахи местного францисканского монастыря, но и просто христиане-католики⁶⁷. Конечно, это могли

⁶⁰ См.: *Ващук Д.* «Абыхмо деръжали ихъ подле права ихъ земли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – Київ, 2009. – С. 269–291.

⁶¹ *Жемайтис С. Г.* Привилей Новогрудской земле 1440 г. // Рукописные памятники. Публикации и исследования. – Вып. 4. – СПб., 1997. – С. 221–223.

⁶² АЗР. – Т. 1. – СПб., 1846. – С. 360–363.

⁶³ См.: *Макараў М. Дз.* Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. – Мінск, 2008. – С. 155.

⁶⁴ *Dlugossius I.* Historiae Polonicae libri XII // Opera omnia. – Т. XII. – Cracoviae, 1876. – P. 172.

⁶⁵ Ibid. – P. 179, 198.

⁶⁶ *Kodeks Dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej (porro – KDKDW).* – Т. 1 / wyd. J. Fijałek i Wł. Semkowicz. – Kraków, 1932. – S. 477–478, 661–664, 672–676.

⁶⁷ *Сапунов А. П.* – Витебская старина. – Т. 1. – Витебск, 1883. – С. 627–628.

быть представители великокняжеской администрации Витебска, однако совсем не исключено, что речь шла также и о местных жителях.

В числе первых католических костёлов, которые Ягайло уже в 1387 г. основал на территории Великого княжества Литовского, был костёл в Обольцах⁶⁸ (теперь деревня в Толочинском районе Витебской области). Данный факт исследователи уже давно и обоснованно связывают с существованием в этой местности значительного анклава литовского населения, следы которого зафиксированы целым рядом источников XV–XVI вв. В литературе высказывалось предположение о том, что этот анклав также возник в результате деятельности Ольгерда⁶⁹. Однако существуют и другие мнения на этот счёт. Высказывались доводы в пользу того, что местное балтское население сохранилось ещё с родоплеменной эпохи⁷⁰. При рассмотрении возможной связи между возникновением оболецкого анклава и деятельностью Ольгерда как витебского князя следует учитывать и по крайней мере ещё одно обстоятельство. Несмотря на мнение М. К. Любавского⁷¹, которое вот уже более ста лет преобладает в науке, на сегодняшний день не существует надёжных доказательств того, что район Оболец когда-либо входил в состав Витебского княжества. Обольцы лежат всего в 30 км от Друцка, который также был центром значительного княжества. Вполне возможно, что именно к Друцку они и относились. А если это так, то Ольгерд в свою бытность витебским князем, очевидно, не имел никакого отношения к возникновению упомянутого этнического анклава. Ко всему прочему, этнические и другие компактные группы военнослужилого населения селили, как правило, поблизости от мобилизационного центра, каковым была столица княжества. Обольцы же отстоят от Витебска примерно на 70 км, что достаточно далеко.

Факт княжения Ольгерда в Витебске ещё долгое время был отлично известен в Великом княжестве Литовском. Причём это касалось не только Подвинья, но и всего государства: как властей, так и подданных. Об этом ярко свидетельствуют, в частности, документы времён короля польского и великого князя литовского Казимира Ягеллончика⁷², – внука Ольгерда, который унаследовал многие таланты своего знаменитого деда.

⁶⁸ KDKDW. – Т. 1. – S. 18–19; Długosz J. Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego. – Ks. 10. – Warszawa, 1981. – S. 214.

⁶⁹ Насевіч В. Л. Абольцы // Энциклапедыя гісторыі Беларусі. – Т. 1. – Мінск, 1993. – С. 15.

⁷⁰ Ochmański J. Ludność litewska we włości Obolce na Białorusi Wschodniej w XIV–XVI wieku // Acta Baltico-Slavica. – 1967. – Т. 5. – S. 153, 157.

⁷¹ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. – М., 1892. – С. 122, 124.

⁷² Беларускі архіў. – Т. 2 / падр. Зьм. Даўгяля. – Менск, 1928. – С. V, 41.

Olgierd's reign in Vitebsk

Olgierd (Algirdas) figured in history as one of the most prominent and successful grand dukes of Lithuania. Indeed, this man was endowed with many talents acknowledged even by his opponents. However, the climb of Olgierd to supreme power in the Duchy was long and complicated. As to the beginning of his political and military activity it was associated with the Belarusian city of Vitebsk.

Referring to the available sources, the author thoroughly examined the question of Olgierd's reign in Vitebsk. Apparently, the appearance of Olgierd in the city on the Dvina River actually stemmed from his marriage to the daughter of the local prince. However, there are serious doubts about the name of the princess (Maria) and the date of the marriage (1318), which are still widely accepted in historic literature. By all appearances, Olgierd gained a footing in Vitebsk as a result of Lithuanian military pressure on that city.

However, this conclusion does not contradict to the contraction of a dynastic marriage which opened the door to Olgierd's power in Vitebsk principality. There are evidences of sources that for some time Algirdas resided in a small town of Usvyat in the north of Vitebsk land. Despite the long reign in the Christian principality, Algirdas all that time remained a pagan and maintained close ties with Lithuania. Among his major achievements as the prince of Vitebsk was the construction of stone fortifications in the city.

Already during his Vitebsk reign Olgierd developed energetic activities in the north and north-east Russia. These activities particularly increased in 1341. At first Olgierd campaigned against the Livonian Germans to help Pskov and then at the request of Smolensk Prince Ivan made a campaign in the Muscovy Mozhaisk.

Along with the Vitebsk, Olgierd also owned a small principality of Kreva, received as an inheritance from his father, Gediminas, the Grand Duke of Lithuania. This was a very important part of the domains of Olgierd. Probably, from there he recruited the «Lithuania», which is so often mentioned in Russian chronicles with the relation to his campaigns in Russia. Namely during Olgierd's reign in Vitebsk the Lithuanian population appeared. In all likelihood, the Polish settlement also appeared resulting from Olgierd's activity. The latter included the captives of Olgierd's campaigns in the Polish lands. For example, it is known that in the 1530-ies Olgierd and his brothers carried out a series of successful campaigns in Mazovia.

Lidia Korczak
Kraków

MIEJSCE POŁUDNIOWEJ RUSI W POLITYCZNYCH PLANACH WIELKIEGO KSIĘCIA WITOLDA KIEJSTUTOWICZA

У статті аналізується проблема ролі та місця Південної Русі (України) у політичній програмі великого князя литовського Вітовта.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Південна Русь, Вітовт, політична програма.

В статье анализируется проблема роли и места Южной Руси (Украины) в политической программе великого князя Литовского Витовта.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Южная Русь, Витовт, политическая программа.

In article the problem of a role and a place of the Southern Rus' (Ukraine) in political program of the grand duke of Lithuania Vitautas is examined.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Southern Rus', Vitovt, political program.

Polityczny byt ziem południowej Rusi w pełnym średniowieczu należał do szczególnie fatalnych. Terytoria skupione wokół dawnego państwowego i kulturalnego centrum jakim był Kijów wraz z najazdem mongolskim uległy ostatecznemu rozbiciu, w dodatku na długo dostały się całkowicie pod bezpośrednie jarzmo ludów koczowniczych. Wraz z podjęciem przez Królestwo Polskie i Litwę działań wojennych na Rusi halicko-włodzimierskiej po śmierci Bolesława Jerzego Trojdenowicza w 1340 roku sytuacja się jeszcze bardziej zagmatwała. Sprzęgło się co prawda owo wydarzenie ze śmiercią chana Uzbeka i podziałami w Złotej Ordzie, ale tym bardziej walczącym ze sobą o wpływy na Rusi południowej stronom, teraz już wielu, łatwiej było zawierać przeciwko sobie doraźne układy. W ten sposób, przy okazji przyłączenia Rusi Czerwonej do Polski przez Kazimierza Wielkiego i jego walk z księciem litewskim Lubartem o Wołyń, na Podolu swe panowanie umacniali z poparciem wielkiego księcia Olgerda synowie księcia nowogródzkiego Koriata (możliwe nawet, iż zaproszeni na Podole przez miejscowych bojarów dla ochrony przez Tatarami). Utrzymana została jednak danina na rzecz zwierzchnictwa Ordy – tzw. tatarszczyzna. W obliczu rywalizacji litewsko-polskiej a także pozbawienia Koriatowiczów po śmierci ojca dzielniczy nowogródzkiej kniaziowie Podola zbliżyli się do Polski i uznali

zwierzchność lenną króla Kazimierza¹. W tym też mniej więcej czasie (1351–1363) wielkiemu księciu Olgierdowi udało się pokonać nad Sinymi Wodami Tatarów i w rezultacie zdobyć Kijów (lub ponownie zhołdować – dyskusja nie została rozstrzygnięta)². Nie mniej jednak fakt, że Włodzimierz Olgierdowicz jako książę kijowski z ramienia Litwy odnotowany jest dopiero pod 1384 rokiem³, przy braku wzmianek do tego czasu o innym księciu kijowskim, sugeruje, iż początkowo zwierzchność wielkiego księcia nad Kijowszczyzną mogła być bardziej luźna i dopiero objęcie władzy przez Włodzimierza jako władcę dzielnicy kijowskiej, który w dodatku wybijał własną monetę, stanowiła włączenie w pełni Kijowszczyzny w strukturę polityczną Wielkiego Księstwa Litewskiego. W każdym razie wpływy na Rusi południowej zostały wówczas, czyli w 2. poł. XIV podzielone między Polskę a Litwę, przy utrzymaniu pretensji do tych ziem (i tatarszczyzny) ze strony Złotej Ordy i pozostawianiu tychże na Dzikich Polach. Gdy Ludwik Andegaweński objął tron polski po śmierci Kazimierza Wielkiego nie tylko poddał Ruś Czerwoną Koronie Węgier, ale jeszcze zhołdował Koriatowiczów (Borysa i Aleksandra) z Podola (1377). W 1394 roku oddziały pod dowództwem księcia Witolda działającego w imieniu i na rozkaz króla polskiego a zarazem wielkiego księcia litewskiego Władysława Jagiełły usunęły Koriatowiczów z Podola, kończąc w ten sposób zwierzchność nad nim Węgier. Zajęte zostało całe Podole z Braławiem i Kamieńcem (główne zamki Podniestrza i Poboża) a następnie część zachodnia oddana została jako lenno Korony Polskiej możnowładcy polskiemu Spytkowi z Melsztyna, wojewodzie krakowskiemu, zaś wschodnia (Braław) w lenno lub jako zastaw księciu Witoldowi⁴. Taki stan władania Podolem, choć sam zarząd zachodnią jego częścią ulegał dość częstym zmianom (śmierć Spytka nad Worskłą w 1399 r., zdrada Świdrygiełły w 1402 roku – kolejnego po Spytku lennika Królestwa Polskiego z Podola zachodniego, zarząd starostów królewskich), trwał do 1411 roku. Wtedy to król także Podole zachodnie oddał w dożywotnie lenno Witoldowi. Przysięga szlachty podolskiej (1418) zapewniała co prawda powrót Podola po śmierci Witolda pod bezpośrednie władanie króla polskiego, lecz dopiero po śmierci Witolda. Według Janusza Kurtyki nie przeszkodziło to

¹ W najnowszej pracy Janusza Kurtyki dotyczącej dziejów Podola w tym okresie (Podole w średniowieczu i okresie nowożytnym: obrotowe przedmurze na pograniczu cywilizacji, w: tegoż, Podole w czasach jagiellońskich. – Kraków 2011. – S. 91–160) podana została bogata literatura przedmiotu.

² Ibidem. – S. 98–101, z wykazem najważniejszej literatury na s. 100, przyp. 14. Na temat Kijowszczyzny w owym czasie dodatkowo odsyłam do prac *Oleny Rusiny*. Studji z istorji Kiewa ta Kyivs'koi zemli. – Kiev, 2005, oraz *Istoria Kyivs'kogo knjazistva XIV–XV st. u svitli novih danih*, w: *Ukraina kriz' viki*, pod red. O. Oniščenko. – Kiev, 2010. – S. 184–202.

³ *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań-Wrocław, 1999. – S. 81.

⁴ *Kurtyka J.* Podole. – S. 117–119.

jednak Witoldowi w podjęciu działań na rzecz trwałego zespolenia obu części Podola i «w efekcie na zwiążanie zachodniego Podola z Litwą»⁵

Z akcją likwidacji księstwa podolskiego Koriatowiczów jesienią 1394 roku związana była wyprawa księcia litewskiego Skirgiełły na Kijów. Akcja Skirgiełły miała na celu przejęcie od Włodzimierza Olgierdowicza dzielnicy kijowskiej. Nie wnikać czym zostało spowodowane owo działanie – czy, jak chce jedna interpretacja wydarzeń, z powodu politycznego zbliżenia Włodzimierza do Moskwy lub do Koriatowiczów, czy – co bardziej dla ówczesnych stosunków wewnętrznych Wielkiego Księstwa miarodajne, jako swego rodzaju rekompensata dla Skirgiełły za utraconą w wyniku ugody ostrowskiej z 1392 roku na rzecz Witolda pozycję księcia trockiego i namiestnika Litwy, dokonana kosztem wiernego do tej pory Jagielle księcia Włodzimierza. Ta druga możliwość o tyle bardziej prawdopodobna, że zaraz po porozumieniu ostrowskim stosunki między Witoldem a Skirgiełłą były bardzo napięte. Oddanie temu ostatniemu, do 1392 roku najbliższemu współpracownikowi Jagielle, we władanie Kijowa a wraz z nim odpowiedzialności za politykę południowo-wschodnią zrównywało jego polityczną pozycję z Witoldową⁶. Niestety bardzo szybko po objęciu Kijowa Skirgiełło zmarł. Mimo tego nie doszło jednak do przywrócenia księcia Włodzimierza z małego Kopyła na kijowski stolec. Do Kijowa został przez Witolda ostatecznie posłany książę Iwan Olgimuntowicz Holszański, ale tylko jako namiestnik⁷.

Choć zarówno Kijowszczyzna jak całe Podole (od 1411 r.) znalazły się ostatecznie pod władaniem wielkiego księcia litewskiego, to widać różnicę wyraźną w sposobie zarządzania tymi ziemiami. I nic dziwnego, zwłaszcza biorąc pod uwagę kulturowo-religijną rangę Kijowa wśród politycznych centrów Rusi, a dodatkowo uwzględniając inne podstawy władzy Witolda na Podolu (dożywotnie lenno z ramienia Królestwa Polskiego) niż na Kijowszczyźnie mającej stanowić część składową Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podole zarządzane było przez starostów Witoldowych, i to szczególnie mu oddanych ludzi, co widać szczególnie wyraźnie w wypadku zachodniej części – Jerzy

⁵ Ibidem. – S. 125–126.

⁶ Zob. *Nikodem J.* Rola Skirgiełły na Litwie do 1394 roku, w: *Scripta minora*, pod red. B. Lapisa. – T. 2. – Poznań, 1998. – S. 119–126; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia. – S. 101–103.

⁷ Inaczej *Rusina O.* Studji... – S. 85–87, która w książkach Holszańskich widzi ze względu na ich pochodzenie pierwszą litewską dynastię książąt Kijowa, zaś opinie o namiestniczym charakterze ich władzy uważa za niepoparte źródłowo. Z kolei jedynym dowodem na jakoby książęcy charakter władzy Holszańskich w Kijowie do lat 30-tych XV wieku ma być pomieszczenie ich obok potomków Włodzimierza Olgierdowicza w «Pomianniku Kijewsko-Pieczerskiej Ławry» wśród książąt kijowskich.

Giedygołd, Piotr Montygirdowicz, Jan Dowgird⁸. Utrzymanie starostw na Podolu było spowodowane zarówno dość silnym osadnictwem polskim oraz wpływami – i za Koriatowiczów przecież ciążyło ono do Korony Polskiej – stąd częściowo brało się podobieństwo administracji. Już za Koriatowiczów funkcjonował zarząd starościński. Natomiast w wypadku Kijowszczyzny Witold mógł śmieiej realizować swoją politykę centralizacyjną, polegającą m.in. na likwidacji książęcych dzielnic i ściślejszym wiązaniu ich z dworem wielkohospodarskim, czyli głównym ośrodkiem władzy. Znani są jedynie trzech Witoldowi namiestnicy Kijowa – książę Iwan Olgimuntowicz Holszański (od 1390 roku bliski bardzo Witoldowi, zresztą jego szwagier; wcześniej wymieniany wśród bojarów Jagiełły), który na namiestnictwie pojawił się ok. 1396 roku⁹, Jerzy Giedygołd przed 1411 rokiem i książę Michał Iwanowicz Holszański – syn Olgimuntowicza potwierdzony między 1422/23 a 1433 rokiem¹⁰. Przypuszczam, że przejście Giedygołda na starostwo podolskie około 1411 roku spowodowało obsadzenie namiestnictwa kijowskiego przez księcia Michała Holszańskiego. Jeśli dobrze zrozumiałam intencję, prof. Olena Rusina w swych tekstach poświęconych książętom kijowskim owego czasu, zdaje się skłaniać ku przekonaniu, iż Holszańscy mieli mieć w Kijowie status książąt dzielnicowych. Z kilku powodów przyjmuję jednak, iż nie mieli oni a nawet nie mogli założyć nowej dynastii kijowskiej:

1. Stałoby to w sprzeczności z planami politycznymi ich zwierzchnika (i dobrodzieja) wielkiego księcia Witolda, tak centralizacyjnymi realizowanymi świadomie przez całe panowanie oraz tymi wobec ziem ruskich.

2. Podobnie postępował Witold wobec m.in. Smoleńska i Połocka – innych istotnych udzielnych księstw ruskich, które przekształcał w namiestnictwa, włączył w strukturę administracyjną Wielkiego Księstwa, a gdzie również na namiestnictwa powoływał przedstawicieli rodów kniaziowskich – szczególnie kniaziów Druckich w Połocku (Iwana Semenowicza i Grzegorza Semenowicza), Jamonta Tułuntowicza (Smoleńsk), Romana Michałowicza Brińskiego, nawet Semena Lingwena Olgierdowicza (Połock)¹¹.

3. Po kniazu Iwanie Olgimuntowiczu a przed kniazem Michałem Iwanowiczem Witold namiestnikiem w Kijowie uczynił Jerzego Giedygołda, możnego pana litewskiego. Zatem nie miała miejsca kontynuacja panowania

⁸ *Kurtyka J.* Podole.. – S. 126–127

⁹ Do niejasności związanych tak z charakterem władzy, jak przede wszystkim z chronologią występowania w Kijowie Iwana Olgimuntowicza odniosłam się w pracy *Korczak L.* Monarcha i poddani. System władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie wczesno jagiellońskim. – Kraków, 2008. – S. 68–69.

¹⁰ *Ibidem.* – S. 74–75, 79, 81–82. – Przep. 145, 100, 181.

¹¹ *Ibidem.* – S. 98–99.

rodu kniaziowskiego. To wyłącznie od woli wielkiego księcia zależało komu zostanie powierzony zarząd nad ziemią kijowską.

4. Holszańscy, choć kniaziowie, jednak byli niedynastycznego alitewskiego przy tym pochodzenia. Dla wielkiego księcia decydującego o tym, komu powierzyć tak odpowiedzialną funkcję jak namiestnictwo kijowskie, mogło to wręcz stanowić atut. Silnie związani z politycznie i rodzinnie z Witoldem, szczerze mu oddani, ale nie równorzędni statusem przedstawicielom rodu Olgierdowiczów, więc daleko mniej groźni pod względem ambicji politycznych. Nie umniejszając ich zasług dla samego Witolda, nie ma też powodu sądzić, że tenże godziłby się na tak wyjątkowe wywyższenie Holszańskich i hodowanie sobie na księstwie kijowskim kolejnych potencjalnych konkurentów – szczególnie gdy krewniaczka Holszańskich została królową i matką następców tronu polskiego oraz wielkoksiążęcego. Witold z pewnością doceniał i znał jaką polityczną wartość dla utrzymania i rozszerzenia panowania na Rusi stanowi posiadanie Kijowa – jej serca. Oddanie go we władanie, nawet lenne, jakiegokolwiek kniaziowskiej dynastii szybko i łatwo mogło narazić Wielkie Księstwo na odłączenie się udzielnego księstwa od państwa litewskiego.

Posiadając dożywotnio Podole Witold liczył ze swej strony na trwałe zespolenie obu części zachodniej i wschodniej, które choć miały odrębny zarząd to jednak starościński, i w efekcie na związanie tych ziem z Litwą (tak jak to zrobił z Kijowszczyzną). Świadczą o tym liczne nadania ziemskie, adresowane głównie do bojarstwa ruskiego, tak by stworzyć polityczną przeciwwagę dla napływowej polskiej szlachty i polonizującej się głównie na zachodzie grupy bojarów podolskich. Wykupywał nawet od szlachty polskiej – m.in. od Piotra Szafrąńca, nadane jej przez króla dobra na Podolu¹². Działał w tej mierze bardzo konsekwentnie i wbrew interesom Królestwa Polskiego, które z kolei w stosunkach zewnętrznych podkreślało zwierzchni charakter swej władzy nad Podolem i wielkim księciem Witoldem, co było widać przede wszystkim na przykładzie traktatu lubowelskiego (1412) i kieźmarskiego (1423) Władysława Jagiełły z królem Węgier Zygmuntem Luksemburskim, mających rozwiązać problem rywalizacji polsko-węgierskiej o wpływy na Rusi południowo-zachodniej i obszarze nadcarnomorskim. Układy te objęły co prawda Witolda, tylko dlatego że dotyczyły ziem podległych władzy króla Władysława Jagiełły. Wielki książę Witold występował więc w nich w roli lennika. W przygotowywaniu porozumienia lubowelskiego swój aktywny udział mieli doradcy wielkiego księcia Witolda, którzy znaleźli się wśród pełnomocników wyznaczonych na rokowania tylko przez samego króla Jagiełłę. Ich obecność można wyjaśnić więc tym, że i tak ich panem zwierzchnim był

¹² *Kurtyka J.* Podole... – S. 125–127.

Władysław Jagiełło. Ważne jest, że pełnomocników jako swoich wskazywał sam Jagiełło. Delegatem króla z ziem litewskich był Mikołaj z Gorzkowa biskup wileński - na biskupstwo przedstawiony przez króla, drugim zaś bojar litewski Jerzy Giedygołd, wówczas starosta podolski, zatem znający najlepiej problem rywalizacji polsko-węgierskiej na południowym wschodzie, zaś samo Podole było trzymane całkiem od niedawna przez Witolda jako lenno Królestwa¹³. Podobnie sprawa przedstawiała się w odniesieniu do kolejnego traktatu przymierza polsko-węgierskiego zawartego w Kieżmarku w 1423 roku, którym także został objęty wielki książę Witold. Tym razem jednak nawet wśród pełnomocników Jagiełły w negocjacjach z Węgrami nie było nikogo reprezentującego Wielkie Księstwo, jedynie podczas samego zjazdu monarchów w Kieżmarku i wśród sygnatariuszy dokumentu przymierza znalazło się dwóch współpracowników Witolda, sekretarz Mikołaj Sepieński i starosta podolski Jerzy Giedygołd. Sam Witold, podobnie zresztą jak 11 lat wcześniej w Lubowli, udziału w spotkaniu monarchów i zawarciu układu sojuszniczego nie brał.

Działania Witolda wobec ziem Południowej Rusi ściśle wiązały się z realizacją jednego z celów polityki zewnętrznej Litwy, możliwe iż wytyczonego jeszcze za Mendoga w poł. XIII w., ale sformułowanego wyraźnie za Olgierda 100 lat później. Dla Litwy połowy XIV wieku Alvydas Nikžentaitis wskazał na trzy podstawowe cele polityki zagranicznej: (1) pokój z Krzyżakami, (2) przyłączenie ziem Bałtów, znajdujących się pod ich władzą, (3) podporządkowanie sobie całej Rusi¹⁴. Kto wie, czy już wtedy ten trzeci nie był celem głównym. Ich realizacja była niesłychanie trudna nie tylko ze względu na rozległość planów, ale też na siłę przeciwników. Stosując terminologię z teorii stosunków międzynarodowych, litewski politolog Zenonas Norkus określił, że Litwa między XIII a XV w. należała do dwóch międzyjednostkowych systemów politycznych – środkowoeuropejskiego, który stanowił część szerokiej chrześcijańskiej społeczności, oraz do systemu wschodnioeuropejskiego, w którym hegemonem była Złota Orda przynależąca wówczas do społeczności muzułmańskiej¹⁵. Niektórzy historycy ujmowali to samo przy pomocy twierdzenia, że Wielkie Księstwo Litewskie było buforem, który zagradzał Niemcom drogę ekspansji do Europy Wschodniej,

¹³ Szersze wyjaśnienie zob. *Korczak L.* Monarcha i poddani. System władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie wczesno jagiellońskim. – Kraków, 2008. – S. 131. – Przyp. 27.

¹⁴ *Nikžentaitis A.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės užsienio politikos veiksmų programa, «Lituanistica» 1900. – Nr 3. – S. 31–41.

¹⁵ *Norkus Z.* Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu. – Vilnius, 2009, charakteryzuje systemy polityczne oraz społeczności, do których przynależało Wielkie Księstwo Litewskie i analizuje pozycję jaką zajmowało państwo litewskie w tych układach.

a Tatarom – do Europy Środkowej¹⁶. Wielcy książęta Litwy, odpierając na północy najazdy Zakonu krzyżackiego i jednocześnie dokonując ekspansji na ziemie Rusi, pozostające pod kontrolą i wpływem chanów Złotej Ordy, prowadzili niezwykle wyczerpującą grę polityczną na dwóch odległych i nie powiązanych ze sobą politycznie frontach. Z pewnością unia dynastyczna z Polską, która umożliwiła realizację pierwszego i drugiego celu polityki litewskiej dopomogła Litwie skupić się na realizacji celu trzeciego, także dzięki mocnemu zakotwiczeniu się Wielkiego Księstwa na całym Podolu. Władając Podolem i posiadając bezpośrednio ziemię kijowską mógł Witold przystąpić do realizacji swojego śmiałego i radykalnego planu południowo-wschodniego. Henryk Łowmiański określił ów projekt jako «zmierzający do zniszczenia i opanowania Kipczaku. Zdawało się, że w ten sposób gospodar litewski stanie się panem sytuacji na wschodzie, uzależni od siebie Złotą Ordę, a tym dwom siłom, litewskiej i tatarskiej, połączonym pod jednym zwierzchnictwem, nic nie zdoła się oprzeć.»¹⁷

Sytuacja w świecie tatarskim zdawała się tym planom sprzyjać. Wybuchła wojna między dotychczasowymi sojusznikami – sułtanem Turanu Tamerlanem, a Tochtamyszem – chanem Złotej Ordy. Szukając sojuszników, ten drugi ofiarował w 1393 roku Jagielle i Witoldowi przymierze. Pokonany nad Terekiem w 1395 roku, schronił się z wiernymi sobie ułusami na Litwie i oddał się w Kijowie pod opiekę Witolda, prosząc go o odzyskanie władzy, bowiem Tamerlan osadził na tronie chańskim Temura Kutługa. Ok. 1398 roku chan Tochtamysz w specjalnym jarłyku w zamian za pomoc w przywróceniu mu władzy w Ordzie rezygnował na rzecz Witolda z ziem ruskich podporządkowanych niegdyś Tatarom¹⁸. Ale jeszcze istotniejsze jest, iż owe konflikty w świecie tatarskim Witold wykorzystał do podjęcia realizacji głównego ruskiego celu. Jesienią 1395 r., zatem w czasie gdy to pod jego już kontrolą znajdowała się ziemia kijowska, głosząc, iż ma zamiar walczyć z Temur-Kutłukiem, podjął wyprawę na księstwo smoleńskie. Podlegało ono jako lenno wielkiemu księciu litewskiemu, ale Witold stracił zaufanie do księcia Gleba Światosławowicza, który według przekazu latopisów miał okazać swemu zwierzchnikowi nieposłuszeństwo¹⁹. Po zdobyciu Smoleńska Witold

¹⁶ Zob.: Jučas M. Lietuvių karo su kryžiuočiais istoriografija, w: Lietuvių karas su kryžiuočiais, pod red. J. Jurginisa. – Vilnius, 1964. – S. 46, 47–48.

¹⁷ Łowmiański H. Polityka Jagiellonów. Przyg. do druku K. Pietkiewicz. – Poznań, 2006. – S. 169.

¹⁸ Kurtyka J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 roku, w: tegoż, Podole w czasach jagiellońskich. – S. 350–354.

¹⁹ Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – С. 72.

wyrugował stamtąd książąt Światosławowiczów²⁰ i osadził w nim, lecz tylko jako namiestników, wiernego sobie od dawna kniazia litewskiego Jamonta Tułuntowicza oraz bojara Wasyla Borejkwicza²¹. Ówczesny sukces polityki ruskiej litewskiego władcy został wzmocniony przez jego zjazd z wielkim księciem moskiewskim Wasylem I, w następnym roku w Smoleńsku właśnie. Nie tylko oznaczało to uznanie ze strony Moskwy terytorialnej zdobyci Litwy i sojusz antytatarski, ale w dodatku umożliwiło przyjazd metropolity Cypriana w celu dokonania wizytacji ruskich prowincji Litwy w 1396–1397 roku²². Korzystając z uregulowania spraw ruskich oraz kryzysu Złotej Ordy, Witold podejmował wyprawy na południowym wschodzie, docierając w rejonie ujścia Dniestru. Niestety decydująca wyprawa na stepy skierowana przeciwko Temur-Kutłukowi, której punkt zborny stanowił Kijów, zakończyła się w sierpniu 1399 roku wielką katastrofą Witolda i jego sojuszników. Oczywiście klęska ta obróciła wniwecz plany, jakie roił sobie Witold wobec Tatarów, ale jak oceniał je H. Łowmiański, i tak nie były one realne²³. Rozprężenie jakie panowało w Ordzie i tak pozwoliło Witoldowi już po wielkiej wojnie z Zakonem krzyżackim powrócić do aktywnej polityki tatarskiej, której bez posiadania Kijowszczyzny prowadzić by na odpowiednią skalę nie mógł. Kiedy po śmierci Tamerlana (1405) i jego protegowanego – chana Edygeja (zm. 1419), Złota Orda ostatecznie zaczęła się rozpadać na mniejsze twory polityczne, wielki książę litewski mógł ją kontrolować, powołując na chanów zależnych od siebie potomków Tochtamysza. Z kolei bez takiego zabezpieczenia ziem Rusi Południowej nie mogłyby aktywnie i bezpiecznie działać na Rusi północnej.

Lidia Korchak

The role of southern Ruthenia in the political plans of the Grand Duke Vytautas

The political situation of the lands of southern Ruthenia was disastrous in the High Middle Ages. The territories around the old state and cultural centre, which was Kiev, were not only dispersed due to the Mongols' invasion

²⁰ Byli oni zresztą jego szwagrami, bowiem żoną Witolda Kiejstutowicza była córka Światosława Iwanowicza smoleńskiego, Anna.

²¹ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. – T. 4, pod red. A. Rachuby. – Warszawa, 2003. – S. 48.

²² *Prisielkov M.* Troickaia letopis'. Rekonstrukcja teksta, Moskwa-Leningrad, 1950. – S. 447.

²³ *Łowmiański H.* Polityka... – S. 169.

but what's more, they were to be under the yoke of nomadic people for a long time. Kiev remained the symbol of old, great Ruthenia although it had lost the position of the cultural and power centre. For that reason, the ousting of the Golden Horde and taking control over Kiev was one of the goals of the political plan of Grand Dukes of Lithuania which Algirdas formulated in the mid 14th c.

The predominance that Lithuania gained over southern Ruthenia (the Kiev land and Podolia) during the reign of Vytautas is reported in the sources quite inconsistently. There is a lot of information about the struggle between Lithuania, Poland and Hungary in Podolia, whereas the history of the Kiev land in the second half of the 14th c. is not reported at all. Additionally, the administrative status of the Kiev land, especially during the reign of Vytautas, instigates many discussions. In Kiev, likewise in Smolensk at more or less the same time, there were Grand Duke's governors instead of regional feudal dukes. There are some reasons why the Olshanski princes should not be treated as Kievan regional dukes.

Vytautas's action plan for Podolia and the Kiev land was closely connected with the one for northern Ruthenia. Not having secured the reign of Lithuania in the south, Vytautas could not have been operating so actively and safely in the north since the 1390-ies.

Римвидас Петраускас
Вильнюс

**МЕЖДУ ВИЛЬНЮСОМ И КИЕВОМ:
ЛИТОВСКИЕ ВЕЛЬМОЖИ ВО ГЛАВЕ КИЕВСКОГО
ВОЕВОДСТВА
В XV – НАЧАЛЕ XVI вв.**

Стаття присвячена вивченню соціального контексту призначень на посаду і правління київських намісників/воєвод другої половини XV – початку XVI ст.: мотиви призначення, керуючись якими підбиралися кандидати на посаду, походження воєвод, їх родинні зв'язки, характер правління в Києві, особисті контакти у середині Київської землі та у сусідніх українських землях.

Ключові слова: Київ, воєводи, намісники, управління.

Статья посвящена изучению социального контекста назначений на должность и правления киевских наместников/воевод второй половины XV – начала XVI вв.: мотивы назначения, руководствуясь которыми подбирались кандидаты на должность, происхождение воевод, их родственные связи, характер правления в Киеве, личные контакты внутри Киевской земли и в соседних украинских землях.

Ключевые слова: Киев, воеводы, наместники, правление

Article is devoted to studying of a social context of appointments to the post and boards of the Kiev deputies/voivodes of the second half of the 15th – the beginning of the 16th centuries: motives of appointment, being guided with which candidates for a position, an origin of voivodes, their related communications, character of board in Kiev, personal contacts in the Kiev earth and in the neighboring Ukrainian lands were selected.

Key words: Kiev, governor of province [«voivode»], deputies, governing.

Тема статті – литовские вельможи, по поручению великого князя литовского управлявшие важнейшей землей «Литовской Руси» – Киевом. Осознание значения этой земли вельможами Велико-го Княжества Литовского (далее – ВКЛ) хорошо отражено в одном из документов Панской рады от 1526 г. В нем, обсуждая идею создания «Литовского Королевства», Киев назван «воротами всего панства»¹. Не будем здесь анализировать конкретную деятельность киевских вое-

¹ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт-Петербург, 1848. – Т. 2. – С. 173.

вод². Также не будем углубляться в историю «литовских княжеских династий Киева» конца XIV – середины XV в. – Олельковичей и Гольшанских. Елена Русина убедительно представила роль правления этих родов для континуитета Киевского княжества, и эта роль была вполне осознана современниками, занесших имена этих князей в Киево-Печерский помянник как «князей наших великих»³. Нас интересует прежде всего вопросы социального контекста назначений на должность и правления киевских наместников/воевод второй половины XV – начала XVI вв.: мотивы назначения, руководствуясь которыми подбирались кандидаты на должность, происхождение воевод, их родственные связи, характер правления в Киеве, личные контакты внутри Киевской земли и в соседних украинских землях⁴. Для сравнения приводятся данные о других урядниках литовского происхождения на Украине (в первую очередь, в Луцке).

Первым назначением наместником Киева литовского вельможи не княжеского происхождения был эпизод, скорее всего, связан с возросшей политической активностью Витовта и Ягайлы после Грюнвальдской битвы. Примерно в 1410/1411 гг. должность киевского наместника короткое время занимал один из влиятельнейших вельмож великого князя Витовта Георгий Гедигольд⁵, брат виленского старосты и воеводы Альберта Монивида. Как раз к тому времени завязались более активные контакты Витовта с римским и венгерским королем Сигизмундом Люксембургским. Как вскоре оказалось, Георгий Гедигольд сыграл главную роль в поддержании этих связей между монархами. В 1411 г. он, уже будучи подольским старостой (1411–1423), был послан к Сигизмунду в Венгрию, а чуть позже, в 1416 г. представлял интересы Витовта на церковном соборе

² О ней: *Pulaski K.* Wojewodowie kijowscy w wieku XV i XVI // *Przewodnik naukowy i literacki.* – 1876. – Т. 4. – S. 621–642. Также см. *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли (литовский период). – Одесса, 1912; *Вацук Д.* «Абыхмо деръжали ихъ подле права ихъ земљи». Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст. – Київ, 2009; *Jankauskas K.* Kijevo žemės statutas Lietuvos didžiojo Kunigaikštystėje // *Darbai ir dienos.* – 2005 – Т. 44. – P. 81–104.

³ *Русина О.* Студії з історії Києва та київської землі. – Київ, 2005. – С. 73–99 (цитата – с. 88).

⁴ *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993; *Однороженко О.* Українська руська еліта доби середньовіччя і раннього модерну. Структура та влада. – Київ, 2011.

⁵ *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia. – Vilnius, 2003. – P. 231–232.

в Констанце⁶. В Подоли⁷ Гедигольд задержался надолго – еще в 1421 г. он здесь роскошно принял бургундского рыцаря и посла короля Англии Жильбера да Лануа⁸. Как результат возрастающей роли Сигизмунда в политике региона и необходимости собирать и оценивать с этой деятельностью связанную информацию можно расценивать и тот факт, что в Кременецкий замок Витовт в это же время послал своего опытного секретаря и писаря немца Конрада Франкенберга⁹.

И все-таки назначение Гедигольда было коротким эпизодом. Следующий литовский вельможа в Киеве появился только спустя больше полвека. Этот факт говорит об исключительном положении Киева среди других земель Литовской Руси – назначение литовских вельмож на должность наместника в Полоцке, Витебске, Смоленске и т. д. к тому времени уже было привычным явлением. И только после смерти князя Семена Олельковича в 1470 г. Казимир Ягайлович решился на упразднение последнего из крупнейших на территории страны удельного Киевского княжества (за исключением более мелких пограничных княжеств). Выполнение этой политически сложной задачи в 1471 г. было поручено представителю знатного литовского рода Мартину Гаштольду¹⁰. Задачу усложняло привязанность киевлян к традиции княжеского правления, как в символическом значении, так и потому, что от князя можно было получить новые пожалования. Не менее важным был и конфессиональный барьер: новый киевский воевода, католик, появился в духовном центре православных ВКЛ. Поэтому информацию Яна Длугоша о сложностях, с которыми столкнулся Гаштольд, следует считать достоверной¹¹. Правда, имело место и благоприятное обстоятельство, которое наверно и повлияло на персональное решение Казимира. На представительнице православного кня-

⁶ Dokumenty polskie z archiwów dawnego królestwa Węgier / wyd. S. A. Sroka. – Kraków, 1998. – Т. 1. – S. 55, 57; *Piekosiński F.* Goście polscy na soborze konstancyjskim // *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. Serya II.* – 1899. – Т. 12. – S. 148.

⁷ Следует отметить, что во времена Витовта в Подоли правили несколько литовских вельмож: Георгий Гедигольд, Петр Монтигирдович, Ян Довгирд (*Petrauskas R.* *Lietuvos diduomenė.* – P. 319).

⁸ *Klimas P.* Ghillebert de Lannoy. Dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais (1413–1414 ir 1421 metais). – Kaunas, 1931. – P. 65–66.

⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 35: Летописи белорусско-литовские. – Москва, 1980. – С. 73–74. В историографии этот перенос связывается с якобы «антинемецкой» политикой Витовта после Грюнвальдской битвы, из-за которой Франкенберг был «сослан» в далекий Кременей. Несостоятельность такой тезы показывает уже то, что еще в 1413 г. Конрад отстаивал интересы Витовта и его жены Анны в споре с Немецким орденом.

¹⁰ *Petrauskas R.* *Lietuvos diduomenė.* – P. 243.

¹¹ *Długosii Joannis Historiae Polonicae / ed. A. Przewdziecki.* – Cracoviae, 1878. – Т. 5. – P. 547.

жеского рода Гольшанских Anne женат Мартин Гаштольд¹² мог заручиться поддержкой по крайней мере части местной элиты, а благодаря вероисповеданию жены не был таким уж чужим среди православных. Не менее важным был и своеобразный «континуитет»: сестра Гаштольда Мария была замужем за его предшественником в Киеве Семеном Олелковичем, так что Гаштольд мог похвастаться очень близкими отношениями с обеими княжескими родами Киева. Несмотря на первоначальные сложности, Гаштольд быстро утвердился в Киеве. Свою киевскую резиденцию он превратил в важный региональный политический центр, в котором перекрещивались разные направления внешней политики и экономики ВКЛ. Гостями здесь были представители генуэзской причерноморской коллонии в Кафе¹³, посланники татарских орд, Москвы, Венеции. Личные дружеские узы связывали Гаштольда с бискупом Кафы Николаем¹⁴. Об этих связях и о доверии киевским воеводой говорит тот факт, что на кануне падения Кафы из этого города Гаштольду была передана крупная сумма денег¹⁵. В этой политике был задействован и брат Гаштольда виленский препозит Георгий, который участвовал в посольстве Казимира в Венецию, а также бывал в Киеве¹⁶. К сожалению, лаконичность источников не позволяют на исчерпывающий обзор десятилетней деятельности Гаштольда в Киеве. Но можно уже заранее констатировать, что времена Гаштольда (1471–1480) были исключительными по своим политическим масштабам среди всех киевских воевод этого периода. Не маловажную роль в этом сыграла личность и связи воеводы.

С первого взгляда менее понятным является назначение приемника Гаштольда на должность киевского воеводы Ивана Ходкевича (1480–1483). Его киевское происхождение в новейшей литературе уже убедительно

¹² Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. – Poznań, 1995. – S. 87.

¹³ Ambrogio Contarini Viaggio in Persia, Барбаро и Контарини о России. – Ленинград, 1971. – С. 3.

¹⁴ Quirini-Popławska D. Z powiązań Polski z Kaffą, kolonią genueńską na Krymie w drugiej połowie XV wieku // Cracovia – Polonia – Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w 65-rocnicę urodzin i 40-lecie pracy naukowej. – Kraków, 1995. – S. 559. Можно сослаться и на Хронику Быховца, в которой описывается прибытие бискупа Кафы в гости у Гаштольда в Киеве во время падения Кафы (Полное собрание русских летописей. Т. 32: Хроники: Литовская и Жомойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – Москва, 1975. – С. 163).

¹⁵ Сборник русского императорского исторического общества. – С.-Петербург, 1884. – Т. 41. – С. 172. За ссылку на этот документ благодарю Владислава Безпалько.

¹⁶ Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle r. 1413 // Rocznik towarzystwa heraldycznego. – 1921–1923. – Т. 6. – С. 123. Контарини ошибочно называет его бискупом (Ambrogio Contarini Viaggio in Persia. – С. 3).

опровергнуто¹⁷. Однако и эта номинация объяснима родственными связями Ходкевича – он был женат на дочери князя Ивана Владимировича (Белского) Агнешке¹⁸, которая приходилась близкой родственницей Олелковичам. Судя по всему, это назначение в Киев подготавливалось заранее – сначала в 1478 г. Ходкевич был назначен луцким старостой. После смерти Ходкевича в татарском плену (1483) новым киевским воеводой стал Георгий Пацевич¹⁹ (1486–1492) – второй воевода католик на должности после Гаштольда. К сожалению, неизвестно происхождение его жены Анастасии, хотя имя позволяет выдвигать гипотезу о ее принадлежности к православному княжескому роду. В свою очередь, сын Пацевича Миколай женился на дочери князя Александра Юрьевича Гольшанского Александре²⁰.

После того, как Георгия Пацевича переместили в Новгородок, следующими двумя киевскими воеводами были православные князья: Дмитрий Путятич (1492–1505) и Иван Глинский (1505–1506). Здесь только отмечу, что этих два рода связывали личные дружеские отношения, поскольку перед смертью Дмитрий Путятич поручил опеку своими владениями брату Ивана Глинского Михаилу, который также позаботился о его церковной памяти²¹.

После «детронизации» Глинских воеводой в Киеве в 1507–1508 гг. был Георгий Михайлович Мантовт. Он происходил из рода, который уже проявил себя на украинских землях ВКЛ. Его отец Михаил Мантовтович²² был одним из первых литовских вельмож, назначенных на «украинский» уряд: в 1463–1477 гг. он был луцким старостой. Род Мантовтов (герба Топор) свои патримониальные владения имел в Литве (в Солечниках, неподалеку от Вильнюса)²³, однако, благодаря карьере Михаила Мантовтовича представители рода постепенно утвердились и на украинских землях. И в случае Георгия Мантовта его приход в Киев тоже был подготовлен заранее коротким пребыванием на менее значимом посту кременецкого наместника (1505/1506²⁴, может быть еще раньше, поскольку его

¹⁷ *Kirkienė G.* Korzenia rodu Chodkiewiczów // *Białoruskie zeszyty historyczne.* – 2002. – Т. 17. – С. 34–56.

¹⁸ *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 4.

¹⁹ *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė. – P. 281.

²⁰ *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy. – S. 101–102.

²¹ Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga 6 // par. A. Baliulis. – Vilnius, 2007. – P. 63–64.

²² *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė. – P. 262–263.

²³ Там же. – P. 113, 262.

²⁴ *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. – S. 215.

предшественник в Кременеце последний раз в источниках упоминается в 1502 г.). Кстати, в Кременеце его сменил брат Якуб Михайлович Мантовт, который там действовал до 1527 г.

В 1508 г. в Киев на короткое время возвратились Гольшанские – тогда воеводой стал сын князя Александра Гольшанского Юрий. В этой связи следует отметить, что сыновья влиятельного князя с середины XV в. Юрия Семеновича Гольшанского уже не довольствовались традиционным княжеским положением и стали делать служебную карьеру, что до этого среди князей высокого происхождения не было распространенным явлением. Поколение Александра Гольшанского на рубеже XV и XVI вв. своим положением окончательно приблизилось к вельможам ВКЛ, хотя княжеский титул еще некоторое время и давал им преимущество в ранге²⁵. И в этом случае не знаем имени первой жены Александра Гольшанского и матери будущего киевского воеводы Юрия, однако на континуитет при назначении на эту должность указывало то, что Александр Гольшанский был свояком Мартина Гаштольда (жена Гаштольда Анна была сестрой Александра). Не мало важно было и обстоятельство, что дядя Юрия Александровича Гольшанского Семен Юрьевич был луцким старостой и маршалком Волынской земли (1491–1499, 1501–1505)²⁶.

Следующим киевским воеводой (1511–1514) был представитель знатного, но в этих краях до тех пор мало заметного рода Георгий Николаевич Радзивилл²⁷. На это назначение, наверное, повлияла не только протекция его влиятельного отца канцлера ВКЛ и виленского воеводы Николая Николаевича Радзивилла, но и уже проявившиеся способности юного Радзивилла в войнах с Москвой и татарами. Свои способности «новоиспеченный» киевский воевода как раз мог продемонстрировать уже в следующем году (1512) в битве с татарами под Вишневецом. Мотивы военного характера скорее всего сыграли свою роль и при назначении (1514) следующего воеводы Андрея Немировича²⁸, происходившего из рода, который до тех пор тоже не дал не одного урядника украинского.

Особого внимания заслуживает история рода Юршов²⁹ – этот род только отчасти связан с Киевом, но на Украине действовал очень активно. В 1429 г. в окружении великого князя Витовта появился Юрша Ивановичь,

²⁵ Там же. – С. 86–88.

²⁶ Там же. – С. 208.

²⁷ *Błaszczuk G. Radziwiłł Jerzy Mikołajewicz* // *Polski słownik biograficzny*. – Wrocław i in., 1987. – Т. 30. – С. 226.

²⁸ *Alexandrowicz S. Niemirowicz Andrzej* // *Polski słownik biograficzny*. – Wrocław i in., 1977. – Т. 22. – С. 803–808. До этого был старостой черкасским (с 1511 г.).

²⁹ *Petrauskas R. Lietuvos diduomenė*. – P. 248–249.

о происхождении и родственных связях которого данных не имеем. То, что он как луцкий староста упоминается с 1429 г., позволяет предполагать, что назначение было связано с проходившим в том же году луцким съездом. Юрша прославился в 1430–1431 гг., когда успешно руководил обороной Луцка во время конфликта с Польшей из-за Волыни и Подоли. Преданный сторонник Свидригайлы (в 1436–1438 гг. был его воеводой в Киеве), впоследствии смирился с новым государем Казимиром, получил от него пространные владения на Украине³⁰, а свою служебную карьеру продолжил как староста Кременеца (1442) и Брацлава (1448–1451)³¹. В 1445 г. был одним из вождей литовского войска в войне с Москвой³². В письме от 29.02.1436 г. магистру Тевтонского ордена, писаном как раз в Киеве³³, Свидригайло называет его *magnificus et strenuus miles*, т. е. «паном и посвященным рыцарем», что указывает на связи Юрши с западной рыцарской культурой, которая в то время распространялась среди вельмож ВКЛ. С другой стороны, его дети уже утвердились на Украине и с этого времени могут обоснованно рассцениваться как «украинский» род. Сын Иван Юрша был господарским маршалком и владимирским старостой (1488–1489), дочь Федка была выдана замуж за князя Степанского, а после его смерти стала женой влиятельного волынского вельможи Олизара Шиловича (1461–1486 – маршалок Волынской земли, 1461–1479 – владимирский староста, 1480–1486 – луцкий староста)³⁴.

В этом контексте можно отметить представителя еще одного знатного литовского рода, оставившего след на украинских землях в конце XV в. Это был Петр Янович Монтигирдович³⁵, внук Петра Монтигирдовича (за времена Витовта бывшего старостой подольским), занимавший должности луцкого старосты и маршалка Волынской земли в 1486–1489 гг. после смерти Олизара Шиловича. Монтигирды имели твердые позиции в литовской правящей элите со времен Ягайлы и Витовта, их главные имения простирались в Ошмянском повете (Ивия, Лоск), а в Волынь Петра Яновича Монтигирдовича скорее всего подтолкнуло происхождение его вто-

³⁰ Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915. – S. 38–39.

³¹ Petrauskas R. Lietuvos diduomenė. – P. 248.

³² Полное собрание русских летописей. Т. 23: Ермолинская летопись. – С.-Петербург, 1910. – С. 151.

³³ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin). – OBA 7156 (*magnificus et strenuus milites nostros Gyrssonem pallatinum nostrum Kyowiensem et Nemiram*).

³⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / wyd. Z. L. Radziszewski i in. – Lwów, 1887. – Т. 1. – S. 87, 141–142; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 136; Petrauskas R. Lietuvos diduomenė. – P. 249, 302–303.

³⁵ Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. – S. 88–90; Petrauskas R. Lietuvos diduomenė. – P. 261–262.

рой жены Анны – она была дочерью вышеупомянутого князя Александра Гольшанского.

Переходя к анализу прозопографических данных о карьере и жизни литовских вельмож на украинских землях, бросается в глаза обстоятельство, что очень редки брачные союзы между литовскими и украинскими родами. Одним из редких исключений был брак владимирского старосты Ивана Юрши с дочерью жомойтского старосты Яна Кезгайловича³⁶. Обе дочери с этого брака после смерти отца остались под опекой деда (Яна Кезгайловича) и были выданы замуж за представителей литовской знати (Людмила за Георгия Яновича Заберезинского, а другая, имя которой не известно, за его двоюродного брата Петра Олехновича), которые впоследствии и поделили юршинские владения на Волыни³⁷. Возникновению таких родственных связей конфессиональный барьер препятствовал только отчасти. В принципе XV веку свойственна «региональная эндогамия» – браки между представителями различных регионов Великого Княжества встречаются крайне редко. То же самое можно сказать и о браках между представителями литовской и польской знати – до конца XV в. польско-литовские браки тоже еще редкое явление³⁸. Побочным явлением такой замкнутости было то, что до начала XVI в. вельможи украинского происхождения отсутствуют среди элиты центральных земель Великого Княжества. Только в 1495–1496 гг. берестейским старостой короткое время был Семен Олизарович³⁹, сын упомянутого украинского вельможи Олизара Шиловича. В начале XVI в. среди лиц, руководящих группой персонала (*puerorum procurator*) двора великого князя Александра Ягайловича, встречаем Петра Кердея⁴⁰; и только позже, уже в XVI в., к знати ВКЛ примкнули представители украинских родов Боговитиновичей и Горностаев⁴¹.

³⁶ Акты Литовской метрики / собр. Ф. И. Леонтович. – Варшава, 1896. – Т. 1. – С. 163.

³⁷ *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. – S. 92. Потомки Петра Олехновича («Кухмистровичи») имели владения и в Киеве, наверное, наследие Юрши (*Źródła do dziejów polskich.* – Wilno, 1844. – Т. 2. – S. 121).

³⁸ *Petrauskas R.* Lenkijos–Lietuvos unija ir lenkų–lietuvių diduomenės ryšiai: realios unijos link // *Lietuvių-lenkų santykiai amžių tekėjime. Istorinė atmintis / Stosunki polsko-litewskie na przestrzeni wieków. Pamięć historyczna.* – Vilnius, 2009. – P. 60–75.

³⁹ *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. – S. 209.

⁴⁰ *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504) / par. D. Antanavičius, R. Petrauskas.* – Vilnius, 2007. – P. XVIII, 16, 40, 42, 270.

⁴¹ *Яковенко Н.* Українська шляхта. – С. 136–137, 159; *Собчук В.* Боговитиновичі: генеалогія і маєтки // *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського.* – Київ-Львів, 2004. – Т. 1. – С. 498–537.

С середины XV в. произошли изменения в практике резидирования государя – великий князь стал отказываться от обычая самоличного посещения («объезда») государства. В связи с этим он перестал приезжать и в Киев. За свои долгие годы правления Киев ни разу не посетил Казимир (хотя в начале правления он еще практиковал традицию объездов), как и его сын Александр⁴². Это обстоятельство толкнуло воевод на большую самостоятельность и новые инициативы в Киеве. Уже в первые годы на должности воеводы Мартин Гаштольд обосновал в Киеве свою резиденцию – двор воеводы, который вскоре превратился в важный политический центр региона, церемониал которого описан венецианским послом Амброджо Контарини⁴³. Этот церемониал имитировал обряды великокняжеского двора: почетных гостей встречали посланные воеводой дворяне (*gentilhuomini*), которые проважали их до замка, где ждал прием у воеводы. Во время приема стороны обменивались поздравительными речами и дарами. Литовский вельможа встречал гостей в окружении местных бояр и дворян, упоминаются даже музыканты.

Среди инициатив литовских панов в Киеве прежде всего стоит отметить их ангажированность в дела церковной унии. Мартин Гаштольд пригласил в Киев монахов бернардинов, которые активно действовали в этом направлении⁴⁴. Похоже, что примеру Гаштольда следовал и Георгий Пачевич. Оставив Киев, он сохранил связи с киевскими боярами, о чем свидетельствует его паломничество в 1495 г. в Рим с женой, сыном и группой киевских священников и бояр. Во время этой поездки они записались в братство Св. Духа в Риме⁴⁵. Некоторую роль бояр-католиков в Киеве косвенно подтверждает с этим паломничеством наверное связана история подляшского боярина Николая Куната, который когда-то служил в Киеве.

⁴² *Jaworski R.* Dwór litewski Kazimierza Jagiellończyka (1440-1492). Rozprawa doktorska. – Uniwersytet Warszawski, 2004. – Aneks. – S. 4–25 (итинерарй Казимира); *Neuman M., Pietkiewicz K.* Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Aleksandro Jogailaičio itinerariumas (1492 m. birželis – 1506 m. rugpjūtis) // Lietuvos istorijos metraštis 1995. – Vilnius, 1996. – P. 154–240 (итинерарй Александра). О изменениях в в практике резидирования государя: *Petrauskas R.* Nuo Vytauto iki Aleksandro Jogailaičio: didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvaro tęstinumo problema // Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha. – Vilnius, 2007. – P. 47–55.

⁴³ Ambrogio Contarini *Viaggio in Persia.* – Cap. 3.

⁴⁴ *Memoriale Ordinis Fratrum minorum a fr. Ioanne de Komorowo compilatum* // Monumenta Poloniae Historica. Lwów, 1888. – T. 5. – P. 224–225.

⁴⁵ *Schäfer K. H.* Die deutschen Mitglieder der Heiliggeist-Bruderschaft zu Rom am Ausgang des Mittelalters. – Paderborn, 1913. – S. 43; *Wiesiołowski J.* Pielgrzymowanie Polaków do Rzymu na przełomie XV i XVI wieku (1478–1526) // *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy* / red. H. Manikowska, H. Zaremska. – Warszawa, 1995. – S. 163.

В 1495/1496 г. он отправился в Рим после 12-летнего плена у татар⁴⁶, в который он попал, скорее всего, вместе с Иваном Ходкевичом.

Важность должности заставляло киевских воевод постоянно резидировать в Киеве, при этом от вотчинных владений их отделяло большое расстояние. По этим причинам киевские воеводы, в отличие от других великокняжеских наместников на Руси, редко встречаются в непосредственном окружении государя (редко упоминаются среди свидетелей государских документов). Должность в Киеве ограничивала их возможности играть более весомую роль в политике ВКЛ. Так во времена воеводы Мартина Гаштольда среди лиц, руководивших политикой Панов Рады (имена которых встречаем, например, как сигнатаров посланий Немецкому Ордену⁴⁷), находим наместников Полоцка, Витебска, Смоленска, но ни разу Киева, хотя выше упомянутые должности занимали люди не столь высокого происхождения как Гаштольд. Мало заметны и следы их активной деятельности на вотчинных владениях в Литве. Исключение здесь составляет разве только что Мартин Гаштольд, который в 1479 г. обосновал монастырь бернардинов в Тикоцине, а несколько раньше, в 1471 г. фундовал олтарь в родном костеле Девенишек (этот костел еще раз посетил и одарил в 1474 г.)⁴⁸.

Особого пояснения заслуживает частая смена киевских воевод в начале XVI в. В течении 9 лет (1505–1514) сменилось аж четверо. И только потом вновь настал период долгого правления Андрея Немировича (1514–1540). Трудно сказать, была ли эта ротация последствием постепенной утраты политической значимости Киева. В любом случае представители самых знатных родов Великого Княжества появляются в Киеве все реже, и если появляются, то не надолго. Среди воевод Киева не обнаруживается тенденция прямого наследования урядом (например от отца к сыну или от дяди к племяннику). Такие неформальные «поколения» воевод можно наблюдать в иных местах ВКЛ. Судя по всему, литовские вельможи смотрели на свою деятельность в Киеве как на временный

⁴⁶ *Abraham W.* Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich do dziejów Polski w wiekach średnich za lata 1899–1913 // Archiwum Komisji historycznej. – Kraków, 1923. – Ser. 2. – T. 1(13). – S. 10. См. также *Starnawska M.* Mikołaj z Wyrozębów – obrońca Kijowa przed Tatarami i jego suplika do papieża o przekazanie relikwii z 1496 roku // *Między Polską a Rusią* / red. M. Starnawska. – Siedlce, 2004. – S. 51–62; *Jaszczołt T.* Fundacje kościelne na Polasiu do końca XV wieku // *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań.* – Białystok, 2005. – S. 29.

⁴⁷ Например: *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* (Berlin). – OBA 16338 (1472), 16362 (1472), 16512 (1474).

⁴⁸ *Petrauskas R.* Didikas ir patronas: LDK bažnytinės fundacijos XV a. // *Šviesa ir šešėliai Lietuvos evangelizacijos istorijoje.* – Vilnius, 2011. – P. 167, 179.

этап в их карьере и не связывали будущее свое и своих близких с этой землей. Из всех потомков воевод литовского происхождения только Ольбрахт Гаштольд (сын Мартина) имел владения в Киеве⁴⁹.

Резюмируя можно констатировать, что назначение на должность киевского воеводы в первую очередь зависело от доверия правителя – так все воеводы, прибывшие в Киев из Литвы были непосредственно связаны с великокняжеским двором⁵⁰: Мартин Гаштольд, Ян Ходкевич и Георгий Мантовт раньше были дворянами Казимира Ягайловича⁵¹, Георгий Пацевич был маршалок господарский, а Георгий Радзивилл подचाший⁵². Но доверие государя не было единственным критерием – немало важную роль играли и личные (родственные) связи вельмож. Практически все случаи подбора кандидатов объясняются их происхождением и личными связями. Сочетание двух принципов – право великого князя назначать урядников и неформальное влияние на это оказывающее понятие о круге «годных к должности» – свойственно и назначению других урядников ВКЛ⁵³. Только с второго десятилетия XVI в. можно наблюдать назначения, которые объясняются личными качествами – прежде всего военными способностями и опытом – нового урядника (Георгий Радзивилл и в еще большей степени Андрей Немирович). Личные связи претендента на должность с родом предшественника были важной предпосылкой для успешного утверждения в должности. Знакомства и связи с местной элитой оставались актуальным фактором «заблаговременной подготовки» для всех лиц, прибывающих на Украину из далекой Литвы. Анализ личных связей показывает также довольно медленно протекающую внутреннюю интеграцию земель ВКЛ. И все же личные контакты, знакомства, родство были теми факторами, которые влияли на консолидацию политического сообщества, хотя автору Киевского Синоп-

⁴⁹ Źródła do dziejów polskich. – Wilno, 1844. – Т. 2. – S. 121 (1520). Не известно, каким путем он их приобрел.

⁵⁰ Об этой институции: *Petrauskas R.* Kształtowanie się instytucji dworu wielkoksiążęcego w Wielkim Księstwie Litewskim (koniec XIV – połowa XV wieku) // *Politeja. Pismo wydziału studiów międzynarodowych i politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Т. 16/2: *Studia litewskie*. – Kraków, 2011. – S. 155–185.

⁵¹ *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė. – P. 191, 193; *Pietkiewicz K.* Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506) // *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.* – Vilnius, 1997 – S. 105.

⁵² *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy* // oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. – Kórnik, 1994. – S. 84, 143.

⁵³ *Petrauskas R.* Ponas savo žemėje: Lietuvos pareigūnai XIV a. Pabaigoje – XV amžiuje // *Lietuvos istorijos metraštis 2001/1.* – Vilnius, 2002. – P. 9–30.

сиса XVII в. назначение Мартина Гаштольда и дальше оставалось «наказанием Божиим»⁵⁴.

Rymvidas Petrauskas

Between Vilnius and Kiev: the Lithuanian grandees at the head of the Kiev land in the 15th – at the beginning of the 16th century.

The subject of the article is the Lithuanian grandees, who ruled over the major land «Lithuanian Rus'» – Kiev on behalf of the request of the grand duke of Lithuania. In the first part of the article we analyzed motives, being guided with which candidates for a position of the Kiev deputy/voivode were selected. The second part is devoted to a social context of appointments of the Kiev voivodes of the second half of the 15th – the beginning of the 16th centuries (an origin of voivodes, their related communications, and contacts in the Kiev land and in the neighboring Ukrainian lands). For comparison data on other officials [«uryadnik»] of the Lithuanian origin in Ukraine are provided. From the middle of the 15th century there were changes in practice of the sovereign's residence finding – he began to refuse custom of personal visit («detour») of the state.

In connection with this he ceased to come to Kiev, and this circumstance pushed voivodes on greater independence and new initiatives in Kiev. Already at the very beginning of the board Martin Gashtold proved in Kiev the residence – a yard of the voivode which soon turned into the important political center of the region which ceremonial is described by the Venetian ambassador Ambrogio Kontarini. Importance of a position and long distance from patrimonial possession forced the Kiev's voivodes constantly had residence in Kiev. For this reason the Kiev's voivodes are seldom mentioned among witnesses of grand-ducal documents. As well in patrimonial possession in Lithuania traces of their vigorous activity too are a little noticeable. Tracing pits and life of the Lithuanian grandees on the Ukrainian lands, that the marriage alliances between the Lithuanian and Ukrainian families were very seldom concluded is evident.

Marriage of Lutsk head Ivan Yursha with the daughter of Zhomoytoya head Jan Kezgaylovich was one of rare exeption. The confessional barrier only partly interfered with establishment of such related communications. «The regional endogamy» is peculiar to the 15th century in principle – marriages between representatives of various regions of the Grand Duchy meet extremely

⁵⁴ Русина О. Студії з історії Києва та київської землі. – С. 73.

seldom. Appointment to the post of the Kiev voivode first of all depended on trust of the governor. But the trust of the sovereign wasn't the only criterion – much important role was played also by personal (related) contact of grandees. Practically all cases of selection of candidates are explained by their origin and a personal contact. The combination of two principles – the right of the grand duke to appoint uryadnik and informal influence on this rendering concept about a circle «suitable for a position» – is peculiar also to purpose of other uryadnik of Grand Duchy of Lithuania.

Алег Дзярновіч
Мінск

ТЫТУЛ ВЯЛІКІХ КНЯЗЁЎ ЛІТОЎСКІХ: ДЗЕ МЕСЦА «РУСКАЙ» ТРАДЫЦЫІ?

У статці разглядаюцца праблема генезы титулування вялікіх князів літовскіх, зокрема акцент робіцца на месце та ролі «руської» тардыцы ў цьому процэсі.

Ключовыя слова: Вялікае князівства Літовскае, вялікі князь літовскі, «руська» тардыцыя, титулатура.

В статье рассматривается проблема генезиса титулирования великих князей литовских, в частности делается акцент на месте и роли «русской» традиции в этом процессе.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, великий князь литовский, «руська» традиция, титулатура.

The problem of genesis of a taken a title by the grand Lithuanian dukes is considered in article. In particular, the emphasis is placed on a place and a role of «rus'» tradition in this process.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, the grand Lithuanian duke, «rus'» tradition, taken of a title.

Тытул

Тытулатура манарха мае, несумнеўна, сімвалічнае значэнне. Гэта свайго роду публічная маніфестацыя статусу і, у пэўным сэнсе, сведчанне знешнепалітычнай і культурнай арыентацыі. Паўнаважасны тытул патрабуе абавязковай легітымацыі, павінен атрымаць прававое афармленне, альбо, прынамсі, афіцыйнае прызнанне як з боку падданных, так і міжнароднай арэне. У адваротным выпадку, выкарыстанне тэрмінаў, аналагічных тытулаванню, будзе не тытулам, а ганаровым азначэннем¹. Ад разнастайных ганаровых эпітэтаў і параўнаўчых азначэнняў тытул адрознівае таксама строгае афармленне і ўстойлівасць фармулёвак.

Такім чынам, уласна тытул валодае некалькімі важнымі характарыстыкамі, неабходнымі для паўнаты яго прававых функцый. Перш за ўсё, тытул мае быць атрыбутыўным – гэта значыць, валадар,

¹ Філюшкін А. І. Титулы рускіх гасударей. – М., СПб.: Альянс-Археа, 2006. – С. 4.

які меў пэўны тытул, карыстаўся ім да канца жыцця ці пакуль не быў выгнаны. Другая рыса – гэта дзяржаўна-палітычная канкрэтызацыя, калі тытул прывязваецца не да персоны, а да канкрэтнага уладання, дзяржаньня, «стала»-трону. І, што вельмі важна, тытул павінен быць легітымным, то бок прызнавацца іншымі ўладарамі і манархамі.

У Вялікім Княстве Літоўскаму праблема паходжання тытула манарха не ёсць такой адназначнай, як падаецца, бо ўсталяванне гэтага тытула мела сваю тэмпаральнасць (расцягнутасць у часе) ды зменлівасць. Пры аналізе фактычнага матэрыялу ад пачатку трэба засігналізаваць, што звесткі пра тытулатуру можна падзяліць на тры катэгорыі: 1) тытул, які фігуруе ў дакументах канцылярыі манарха, гэта значыць у дакументах, якія зыходзяць ад імя манарха; 2) тытул, які выкарыстоўваецца ў замежных пасланнях да манарха ВКЛ; 3) тытул у пазнейшых крыніцах.

Вялікае Княства Літоўскае: Які князь вялікшы?

Яшчэ ў 1379 г. у нямецкамоўных пасланнях, якія сыходзілі ад імя Ягайлы, ён выступае «вышэйшым князем / герцагам Літвы» («Jagel obirster Herczoge der Littouwin»)², альбо, як у 1380 г., «вышэйшым каралём Літвы» («Jagel obirster Herczoge der Littouwin»)³. У 1382 г. ён ужо фігуруе як «літасцю Божай вялікі кароль Літвы» («Jagal von Gotis gnaden groser koning zcu Littawen»)⁴. Падобная варыятыўнасць азначэнняў на працягу гэтых чатырох гадоў можа сведчыць за тое, што сам афіцыйны тытул яшчэ не ўсталяваўся. Ягайла яшчэ да каталіцкага хросту зваўся «królem»⁵, «magnus rex»⁶, «magnus dux»⁷, а таксама «obirster kung» («найвышэйшы кароль») і «obirster herczog» («найвышэйшы князь»)⁸. Усё гэта сведчыць, што ў дачыненні да ВКЛ апісальны тэрмін «rex» быў сінонімам тытула «князь».

У лацінскіх актах перад хростам Ягайлы сустракаецца азначэнне «magnus dux» (у тым ліку, у Крэўскім акце)⁹. У далейшым, у актах ад 18 лютага і 1 сакавіка 1386 г. Ягайла завецца «найвялікшы князь»

² Kodeks dyplomatyczny Litwy / Wyd. E. Raczyński. – Wrocław, 1845. – S. 53–55; Codex diplomaticus Prussicus. – Bd. 3. – Königsberg, 1848. – Nr 134. – S. 180.

³ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch / Hrsgb. von F. G. v. Bunge. – Reval, 1857. – Bd. 3. – Nr. 1153, S. 362–363.

⁴ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch. – Bd. 3. – Nr. 1184. – S. 393–394.

⁵ Kodeks dyplomatyczny Litwy. – S. 64–68.

⁶ Kodeks dyplomatyczny Litwy. – S. 61.

⁷ Kodeks dyplomatyczny Litwy. – S. 69.

⁸ Kodeks dyplomatyczny Litwy. – S. 53, 55.

⁹ 1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktas [Lietuvos užsieni politicos dokumentai. XIII–XVIII a. Turynėjimai] / Sudarė Jūratė Kiaupienė. – Vilnius, 2002. – P. 17.

(«supremus dux»)¹⁰. Гэтыя даты і тытулы сімптаматычныя, бо тое быў ужо перыяд пасля падпісання 14 жніўня 14385 г. Крэўскага акта пра злучэння Літвы з Каронай Польскай у «адно цела». Ад сярэдзіны 1386 г., усталёўваецца тэрмін «*princesps*», а «*dux*» знікае з тытулатуры Ягайлы. Па хросце Ягайлы ў 1386 г. ў дачыненні да яго ўжо не ўжываецца тытул «вялікі князь» (за рэдкім выключэннем). Затое пачынае выкарыстоўвацца лацінская суперлатыўная форма (найвышэйшая граматычная ступень) «найвялікшы» («*supremus*») – відавочна, таксама дзеля адрознення ад іншых літоўскіх князёў. «*Princesps*» (лацінскае «*валадар*»), што таксама перакладаюць як «князь», ёсць нечым большым, чым «*dux*» («князь»), але ж меншым, чым «*rex*» («кароль»). Функцыяй «*princesps*» было адрозненне Ягайлы ад падлеглых яму літоўскіх князёў, якія зваліся «*dux*», а таксама «*magnus dux*». Паводле Яна Адамуса, з'яўленне тытулу «*princesps*» магло выконваць ролю «кампенсацыі» за спыненне ўжывання тэрміну «кароль» у дачыненні да ўладара дзяржавы¹¹. Але, як ужо адзначалася, пераход ад «*dux*» да «*princesps*» таксама цалкам адпавядала еўрапейскай тэндэнцыі эвалюцыі значэння гэтых тытулаў.

Змены ў тытулатуры Вітаўта вельмі добра ілюструюць эвалюцыю тытулу літоўскага гаспадара, тым больш, што гэта кладзецца на сетку палітычных падзей. Яшчэ ў 1384 г. Вітаўт выступае толькі як «князь Трокаў» («*herczoge czu Tracken*»)¹², а ў 1386 г. як «князь Літоўскі і ўладар Гарадзенскі» («*dux Litwaniae ac dominus Hrodensis*»)¹³. Усё ж палітычны кантэкст прымушаў Вітаўта больш сціпла акрэсліваць свае паўнамоцтва, як у 1387 г. ён фігуруе як «князь Берасцейскі і Гарадзенскі» («*duc Brestensis at Hrodensis*»)¹⁴. У 1388 г. Вітаўт зноў выступае як «князь Берасцейскі і спадчыннік [дзедзіч – А. Дз.] Гарадзенскі», але ўжо таксама «іншых зямель Літвы і Русі» («*Alexander alias Withowdus dei gracia dux Brzestensis at heres Hrodensis necnon aliarum terrarium Lythuaniae et Russie*»)¹⁵, аль-

¹⁰ Codex epistolaris saeculi decimi quinti / Ed. A. Lewicki. – Т. II. – Cracovia, 1891. – Nr. 7, P. 8; Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430 / Coll. A. Prochaska. – Cracoviae, 1882. – Nr. 24. – P. 8.

¹¹ Adamus Jan. O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń // Kwartalnik Historyczny. – Rok XLIV, 1930. – Т. 1. – Zeszyt 3. – S. 323.

¹² Codex epistolaris Vitoldi... – Nr. 13. – P. 3–4.

¹³ Codex epistolaris saeculi decimi quinti. [Т. 1:] 1384–1492: Ex antiquis libris formularum, corpore Naruszeviciano, autographis archivistiche plurimis collectus opera Augusti Sokołowski, Josephi Szujski. Pars 1: Ab anno 1384 ad annum 1444. – Cracovia, 1891. – Nr. 5. – P. 6; Akta unji Polski z Litwą 1385–1791 / Wydali St. Kutrzeba i Wł. Semkowicz. – Kraków, 1892. – Nr. 11. – P. 8–9.

¹⁴ Codex epistolaris Vitoldi... – Nr. 35. – P. 13–14.

¹⁵ Kodex dyplomatyczna katedry i diecezji Wileńskiej / Wydali J. Fijałek i Wł. Semkowicz. – Kraków, 1948. – Nr. 14. – P. 27–28; Codex epistolaris Vitoldi... – Nr. 44. – P. 15; Vitoldiana.

бо «Божай літасцю князь Літоўскі, а таксама спадчыннік (дзедзіч) Гарадзенскі, Берасцейскі, Драгічынскі, Луцкі, Уладзімірскі і іншых зямель» («*Dei gratia dux Lithuaniae ac haeres Grodnensis, Brestensis, Drohiciensis, Luceoriensis, Wlodimiriensis et aliarum terrarum*») ¹⁶. Тытул князя Гарадзенскага і Берасцейскага фігуруе ў Вітаўта і надалей – у 1389 г. ¹⁷ А ў 1390 г. у пасланнях да Нямецкага ордэну Вітаўт выступае як князь Луцкі і Гарадзенскі ¹⁸, а таксама, як князь літоўскі ¹⁹. У 1392 ²⁰ і 1393 гг. ²¹ тытул князя літоўскага і ўладара Луцкага (+ Троцкага) маглі камбінавацца разам.

Але ёсць адзін супольны дакумент Ягайлы і Вітаўта, датаваны 1386 г., дзе апошні выступае як «*magnus dux*» ²². Вакол гэтага дакумента ў свой час у польскай гістарыяграфіі разгарнулася дыскусія. Акт вядомы не ў арыгінале, а толькі ў пазнейшых копіях і А. Лявіцкі адмаўляў яму ў аўтэнтычнасці, бо «ў 1386 г. пра вялікае княства Вітаўта яшчэ нікому не снілася» ²³. Ян Адамус, у сваю чаргу, звяртаў увагу на тое, што гэты дакумент вядомы нам у двух спісах, і ў абодвух Вітаўт выступае, як «вялікі князь» ²⁴. Відавочна, што ў гэтым выпадку мы маем справу з неафіцыйным тытулам.

За часамі Вітаўта эпізадычна вялікім князем крыніцы называюць таксама Скіргайлу ²⁵, хоць так сябе ён не тытулаваў ²⁶. Звычайна ж Скіргайла фігуруе ў дакументах як «Божай літасцю князь Літоўскі і дзедзіч Троцкі і Полацкі» («*dei gracia dux Lithwanie et dominus Trocensis ac Polocensis*») ²⁷.

Codex privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386–1430 / Zebrał i wydał Jerzy Ochmański. – Warszawa; Poznań, 1986. – Nr. 9. – S. 15–16.

¹⁶ Vitoldiana. – Nr. 203. – S. 172.

¹⁷ Codex epistolaris Vitoldi... – Nr. 53. – P. 18.

¹⁸ Codex epistolaris Vitoldi... – Nr. 63, 64. – P. 20.

¹⁹ Codex epistolaris Vitoldi... – Nr. 70. – P. 25.

²⁰ Akta unji Polski z Litwą. – Nr. 29. – S. 26–27; Bibliotece Czartoryskich (Kraków). Perg. Nr. 236 (арыгінал); Codex epistolaris saeculi decimi quinti. [T. 1]. – Nr. 20. – P. 17–18 (спіс).

²¹ Vitoldiana. – Nr. 10. – S. 16–17.

²² Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Nr. 8. – P. 8; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Pod. kerow. Z. L. Radzimińskiego. – T. I: 1366–1506. – Lwów: Drukarnia Instytutu Stawropigiańskiego, 1887. – Nr. 8. – S. 6.

²³ Lewicki A. Kiedy Witold został wielkim księciem Litwy? // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – T. VIII. – S. 429, заўвага 2.

²⁴ Adamus J. O tytule panującego... – S. 327.

²⁵ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Nr. 4. – S. 3–4 (1386); Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1863. – № 2, – С. 2 (да 1390 г.).

²⁶ Lewicki A. Kiedy Witold został wielkim księciem Litwy? – S. 427.

²⁷ Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae. – Nr. 33, 47. – P. 11, 16 (1387, 1388).

Змены ў і палітыцы, і ў лацінскай тытулатуры адбыліся пасля Востраўскага пагаднення 5 жніўня 1392 г. паводле якога Вітаўт разарваў саюз з Нямецкім ордэнам і афіцыйна стаў пажыццёвым намеснікам Ягайлы ў Літве. Цяпер Вітаўт рэгулярна завецца як «князь Літоўскі» («*Dei gratia dux Lithuaniae, Dominus et Haeres Trocensis, Lucensis*»)²⁸. Адразу пасля Востраўскага пагаднення ў сваім лісце да ваяводаў, намеснікаў і цівуноў «*pro wszeu moyeu dzerzawue*» ў справе хросту літвы і русінаў, якія жадаюць гэтага, Вітаўт зноў імянуе сябе вялікім князем²⁹. Безумоўна, гэта дакумент унутранага ўжытку. Але, і гэта важна адзначыць, у кірылічных прывілеях Вітаўт рэгулярна выступае як «великий князь» у 1393³⁰, 1396³¹ і 1399 гг.³²

Затое ў паручыцельстве перад Ягайлам за князя Андрэя Полацкага ў 1394 г. Вітаўт выступае ў аднолькавым статусе са Скіргайлам, як князь літоўскі: «*Nos Witowdus dei gracia, Skirgello eadem gracia duces Litwanie*»³³. Але калі ў 1395 г. і ў 1396 г. Вітаўт падпісвае замірэньне з Ордэнам, ён тытулуе сябе «Божай літасцю вялікі князь літоўскі» («*Wir Witovt von gotes gnaden grosfurste zu Littowen etc.*»³⁴; «*Wir Alexander, andirs Wytowt, von Gots ganden grosfurste zu Littawen etc.*»³⁵), як і ў зносінах з Дэрпцкім біскупам («*Alexander alias Witoldus dei gratia magnus dux Lithuaniae Trocensis et Luceoriensis*»)³⁶.

Досыць нечаканым выглядае ўжыванне ў акце 1395 г. у тытуле Вітаўта азначэння «*princes supremus Lytuanie etc.*»³⁷, яўна спісанага з тытулатуры Ягайлы. Гэты дакумент не вядомы нам паводле арыгіналу, але, магчыма, у ім выявіліся памкненні Вітаўта і яго атачэння да падвышэння ролі князя. Таксама ў лацінскіх дакументах, датаваных, у прыватнасці, каля 1398 г., у дачыненні да Вітаўта сустракаецца тытул «*Dei gratia Dux magnus Lithuanorum*»³⁸ (гэты акт вядомы толькі ў пазнейшых копіях). Але

²⁸ Vitoldiana. – Nr. 10. – S. 16.

²⁹ Kodex dyplomatyczna katedry i diecezji Wileńskiej. – Nr. 23. – S. 39.

³⁰ Vitoldiana. – Nr. 11. – S. 17.

³¹ Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae. – Nr. 127. – P. 41.

³² Vitoldiana. – Nr. 16. – S. 22; Nr. 17. – S. 23.

³³ Akta unji Polski z Litwą. –Nr. 35. – S. 32; Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae. – Nr. 109. – P. 35–36.

³⁴ Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae. – Nr. 117. – P. 39–40.

³⁵ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch / Hrsgb. von F. G. v. Bunge. – Reval, 1859. – Bd. 4. – Nr. 1422. – S. 130–131.

³⁶ Kodex dyplomatyczna katedry i diecezji Wileńskiej. – Nr. 26. – S. 42 (дакумент вядомы паводле пазнейшага запісу ў Метрыцы ВКЛ).

³⁷ Kodex dyplomatyczna katedry i diecezji Wileńskiej. – Nr. 25. – S. 41; Vitoldiana. – Nr. 13. – S. 19.

³⁸ Vitoldiana. – Nr. 15. – S. 22.

ў сумесным акце Ягайлы і Вітаўта, складзеным у Лідзе 20 мая 1397 г., які захаваўся ў перагаменным арыгінале, рэальная дынастычнае і палітычнае лідэрства пазначана вельмі выразна – Вітаўт тут менавіта «толькі» «князь Літоўскі»: «Wladislaus Dei gracia rex Polonie Lithuanieque princes supremus et heres Russie etc. et Alexander alias Witowdus eadem gracia dux Lithuanie dominusque Trocensis etc.»³⁹.

Табліца 1

**Прыклады варыянтаў тытулатуры Вітаўта на працягу
1384–1399 гг.**

Год	Тытул	Дакумент
1384	Wigand von Gotis gnaden herczoge czu Tracken	Вітаўт аддае сябе пад апеку Ордэна
1386	Allexander alias Wytold dei gratia dux Litwaniae ac dominus Hrodensis	Вітаўт скіроўваецца ў Літву з дазволу польскай каралевы і польскіх саноўнікаў
1386	magnus dux Vytolth Lithuanie	Сумесны акт з Ягайлам, прывілей (аўтэнтычнасць дыскусійная)
1387	Alexander alias Witoldus dei gracia dux Brestensis at Hrodensis etc.	Вітаўт ад імя караля Ягайлы дае гарантыі Бенядзікту, ваяводзе Галіцкаму
1388	Allexander alias Withowdus dei gracia dux Brzestensis at heres Hrodensis necnon aliarum terrarium Lythuaniae et Russie	Прывілей Вітаўта віленскаму жаксцёлу
1388	Dei gratia dux Lithuaniae ac haeres Grodnensis, Brestensis, Drohiciensis, Luceoriensis, Wlodimiriensis at et aliarum terrarum	Прывілей Вітаўта яўрэям Бярэсця
1389	Allexander alias Wytowt dei gracia dux Hrodensis Brestensis etc.	Вітаўт заключае прымірэнне з Скіргайлам
1390	Wir Wythout von gotis gnadin herczog czu Luczik und czi Garthin / Wir Witawt von gots gnaden hercog zcu Lutzik und zcu Garten	Лісты да Ордэна
1390	Wir Witowd von gotis gnaden herczog czu Littouwe	Ліст да Ордэна
1392	Witowdus dei gratia duz Lithuaniae dominus Trocensis Luczensisi etc.	Востраўскае пагадненне. Вітаўт прызнае вярхоўную ўладу Ягайлы
1392	Wytold von Gottes genaden herzog zu Lithauen hern zu Luck und andern lande	Ліст Вітаўта ў справах прымірэння са Скіргайлам
1392	Ot xyadza wyełkyego Wytuwtha	Ліст Вітаўта да ваяводаў, намеснікаў і цівуноў «па ўсёй маёй дзяржаве»

³⁹ Vitoldiana. – Nr. 14. – S. 20.

Канчаток табл. 1

1393	Allexander alias Witowdus, Dei gratia Dux Lithuaniae, Dominu et Heres Trocensis, Lucensis	Наданні Вітаўта дамініканам маёмасці ў Луцкім павеце
1393	Мы великий князь Витовт	Ліст Вітаўта ў справах зямельных спрэчак
1394	Witowdus dei gracia dux Litwaniae	Паручыцельства перад Ягайлам за князя Андрэя Полацкага
1395	Wir Witovt von gotes gnaden grosfurste zu Littowen etc.	Вітаўт пацвярджае замірэнне з Ордэнам
1395	Nos Allexander alias Vitovdus dei gracia princeps supremus Lytuanie etc.	Прывілей Вітаўта
1396	Wir Alexander, andirs Wytowt, von Gots ganden grosfurste zu Littawen etc.	Вітаўт заключае замірэнне з Ордэнам
1396	Мы великий князь Витовт	Прывілей Вітаўта
1396	Alexander alias Witoldus dei gratia magnus dux Lithuaniae Trocensis et Luceoriensis	Дамова Вітаўта з Дорпатам
1396	Alexander alio nomine Witholdus Dei gratia dux Lithwaniæ castellanus Trocensis ac Lucensis etc.	Вітаўт дазваляе купцам вольна перамяшчацца па краю ⁴⁰
1397	Allexander alias Witowdus eadem gracia dux Lithuanie dominusque Trocensis etc.	Сумесны прывілей Ягайлы і Вітаўта
[1398]	Vitoldus, Dei gratia Dux magnus Lithuanorum	Прывілей Вітаўта
1399	Мы великий князь Витовт	Прывілей Вітаўта

Увогуле ж, Вітаўт вёў палітыку «здзейсненых фактаў», загадзя праclamуючы рэчы, да якіх трэба было імкнуцца. Вялікім князем Вітаўт стаў тытулаваць сябе ў знешніх зносінах (у нямецкамоўных дакументах) у 1395 г. Ад 1396 г. гэты тытул фігуруе ўжо ў лацінскіх лістах Вітаўта. Пры гэтым, яшчэ раней, у 1392 г., у кірылічнай дакументацыі Вітаўт пачаў сябе рэгулярна называў вялікім князем⁴¹. Але ж у афіцыйных зносінах з Польшчай да 1411 г. Вітаўт пазбягаў тытулаваць сябе вялікім князем⁴².

Сістэматычна ж звацца «вялікім князем» Вітаўт пачынае ад 1401 г. – пасля так званай Віленска-Радамскай уніі. 18 студзеня 1401 г. на Віленскім з’ездзе кароль Ягайла урачыста надаў Вітаўту Літву пажыццёва. Там жа,

⁴⁰ Biblioteka Czartoryskich (Kraków). – Teki Naruszewicza. IV. 237. – Nr. 89–92, Pag. 105–108.

⁴¹ Skurvydaitė L. Lietuvos valdovo Vytauto titulatura: Kada Vytautas ima tituluotis Didžioju kunigaikščiu // Lietuvos istorijos studijos. 8. – 2000. – P. 17.

⁴² Skurvydaitė L. Lietuvos valdovo titulas ir valdžia XIV a. – pab. XV a. viduryje // Lietuvos istorijos studijos. 7. – 1999. – P. 20.

на Радзе Вітаўт быў абвешчаны вялікім князем. Гісторыкі адзначаюць, што пад час гэтай працэдуры адбылася інстытуалізацыя літоўская Рада – у адносінах да Польшчы яна ўпершыню выступіла як асобны дзяржаўны орган⁴³. На сваім з'ездзе ў Радаме 11 сакавіка 1401 г. польскія сенатары пацвердзілі акт, выдадзены ў Вільні. Ян Адамус адзначае, што ад 1398 і 1401 гг. Вітаўт выступае ўжо як самастойны князь⁴⁴. Але і пасля 1401 г. Вітаўт, па-сутнасці, не стаў суверэнным уладаром – ён адмовіўся ад сваёй вотчыны на карысць Польшчы, пагадзіўся з тым, што літоўскія ўладанні пасля ягонай смерці адыйдуць да Кароны. Намеснікі ж найважнейшых земляў зноў склалі прысягі на вернасць Ягайле. Фактычна, Вітаўт з намесніка пераўтварыўся ў рэгента.

Летапісец XVI ст. даволі падрабязна апісаў цырымонію «ўзвядзення» Вітаўта ў 1401 г.: «...при бытности Ягейла кроля и королевой и всего сенату полского на столицу Великого князства Литовского, Витолт на мейстат был проважен в костеле святого Станислава в замку Виленском и там подвышшоный Витолт от Андрея Возилока, бискупа виленского, и был убранный в шапку княжую и шаты к таму належачие, там же ему меч голый и посох маршалок литовский великий и печать княжую отдавал ведлуг звычайу, также и Анна княжна его з ним была поднесена як княгиня литовская. По том триумфъ кротофили, церемониям тым служачие и належитые, кроль и Панове литовские отправовали, будучи все рады покою, который при Витолте сподевалися...»⁴⁵. У адрозненні ад паганскага рытуалу, апісанага для пачатку XIV ст., цырымонія «паднясення» Вітаўта была хрысціянскай. Апроч таго, да кляйнотаў – атрыбутаў улады («шапкі княжай»), мяча і посаху) дадавалася пячатка.

Вялікакняская карона (мітра) адрознівалася па форме ад каралеўскай і мела сваім прататыпам спалучэнне металічнага абруча і шаўковага нагалоўніка (шапкі) са сферычным верхам пурпурнага альбо сіняга колеру. Шапка аздаблялася аколкам, нярэдка футравым⁴⁶.

Усё ж у актах Вітаўта час ад часу працягвае з'яўляецца тытул «*supremus dux*». Зразумела, гэты акты тычацца надання прывілеяў унутры дзяржавы (каля 1405 г., 1407)⁴⁷. Як варыяцыя гэтага тытула мог выступаць у 1407 г. «*dux maior*»⁴⁸. Але найбольш пашыраным тытулам Вітаўта ў пер-

⁴³ Prochaska A. Dzieje Witolda wielkiego księcia Litwy. – Kraków, 2008. – S. 93–94.

⁴⁴ Adamus J. Państwo litewskie w latach 1386–1389. – Wilno, 1935. – S. 15–79.

⁴⁵ Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Т. 32. – М., Наука, 1968. – С. 69.

⁴⁶ Барвенава Г. А. Генезіс і тыпалогія каранацыйнага плашча... – С. 388.

⁴⁷ Vitoldiana. – Nr. 18. – S. 24; Nr 70. – S. 70.

⁴⁸ Vitoldiana. – Nr. 19. – S. 25.

шае дзесяцігоддзе XV ст. заставаўся «*magnus dux*»⁴⁹. Ягайла ж застаецца суверэнам дзяржавы – «*princeps*», а тэрмін «*dux*» знікае з яго тытулатуры. Гэтыя праўна-палітычныя адносіны паміж Ягайлам і Вітаўтам, як адзначае Станіслаў Заянчкоўскі, найдакладней падмацоўваюцца далейшай дзяржаўнай практыкай⁵⁰. Супрэмацыя Ягайлы падкрэслівалася і ў Гарадзельскім акце.

У 1930 г. Ян Адамус прапанаваў сваю схему развіцця тытула Вітаўта. Паводле гісторыка, ад 1401 г. Вітаўт становіцца «вялікім князем». Вырашальным жа ў эвалюцыі тытула лічыцца 1411 г., калі Ягайла прызнае за Вітаўтам тытул «*magnus dux*»⁵¹. Як мы бачылі вышэй, дакументы могуць даць нам куды багацейшую карціну, чым любая гістарыяграфічная схема. Але сапраўды можна казаць пра тэндэнцыі ў частаце ўжывання таго ці іншага тытулу. Сам жа Адамус задаецца пытаннем: ці меў тытул Вітаўта «*magnus dux*» 1411 г. правае значэнне адносна вярхоўнай улады?

Але і паходжанне самага двухчастковага тэрміну «вялікі князь» адносна манарха Літвы выклікае дыскусіі ў гістарыяграфіі. Ян Адамус выказаў меркаванне, што двухчастковы тытул «вялікі князь», «найвышэйшы князь» паўстаў напэўна з мэтай адрознівання «*seniores duces*» ад іншых князёў (службовых). І толькі ў працягу сваёй думкі Адамус робіць наступнае ўдакладненне: «...а таксама пад уплывам распаўсюджанага рускага тытула вялікі князь». У такім разе тытул «вялікі князь» не быў выключным тэрмінам уладара дзяржавы, а таксама выкарыстанне гэтага тытулу падлеглымі Ягайле князямі не было маніфестацыяй імкнення да заняцця становішча, роўнага з Ягайлам.

Калі ж узнік рускі тытул «вялікі князь»?

Існуе меркаванне, што ва ўсходнеславянскай традыцыі тытул «вялікі князь» першапачаткова адносіўся да Кіеўскага князя, якому, хоць бы намінальна, падпарадкоўваліся ўсе рускія князі. У сувязі з гэтай тэмай варта зазначыць дзве праблемы – адкуль паходзіць сам тытул «князь» і ці так рэlevantны суадносіны тытулаў «вялікі князь» і «Кіеўскі князь» у ранні перыяд, у IX–XI стст.?

Сёння можна лічыць устаноўленым, што найстаражытнейшая з вядомых нам саманазваў уладароў славянскіх племянных утварэнняў на тэрыторыі Ўсходняй Еўропы было «князь»⁵². Але адкуль паходзіць гэты

⁴⁹ Vitoldiana. – Nr. 20. – S. 26; Nr. 21. – S. 27.

⁵⁰ Zajczkowski S. Witold wielki książę litewski. – S. 459.

⁵¹ Adamus J. O tytule panującego... – S. 328.

⁵² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – М.: ИД «Территория будущего», 2005. – С. 56–57; Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. –

«князь», якога выводзяць з праславянскага *кънѣдзь⁵³? Нямецкі лінгвіст Макс Фасмер выводзіць стараславянскае кънась з праславянскага *кънѣдзь, як запазычанне з прагерманскага *kuningaz альбо гоцкага *kuniggs, утворанага ад kuni – род⁵⁴. Такім чынам, гэты тэрмін у славянскіх мовах быў запазычаны. Расійскі філолаг Уладзімір Колесаў так каментую гэтую сітуацыю прыўнясення новай семантыкі: «князь... з самага пачатку, як слова прышлае, было словам высокім па стылю..., носьбіт вярхоўнай улады называўся звычайна чужым словам. Пад час запазычання ўзнікала нейкая адхілёнасць і ад народнай мовы, і ад яе паняццяў; было патрэбнае нешта асвятчонае і малазразумелае, што прыйшло з боку, здалёк і таму, можа быць, асабліва аўтарытэтнае»⁵⁵.

Але ж гісторыя прыняцця ўладарамі Русі тытулу «князь» рэканструюецца не без цяжкасцяў. Аўтэнтычныя рускія крыніцы, якія фіксуюць тытулату «князь» з'яўляюцца не раней XI–XII вв.⁵⁶ Існуе таксама дыскусія, ці быў Кіеўскі князь ад пачатку вялікім? Яшчэ ад вядомых расійскіх гісторыкаў XIX ст. Васіля Ключэўскага⁵⁷ і Сяргея Салаўёва⁵⁸ ідзе гістарыяграфічная традыцыя, падтрыманая ў далейшым Сяргеем Платонавым⁵⁹, Барысам Грэкавым⁶⁰, Барысам Рыбаковым⁶¹, а ў нашыя дні Аляксеем Талочкам⁶² і Ігарам Фраянавым⁶³. Паводле поглядаў названых гісторыкаў, тытул вялікага князя кіеўскага ўзнік у перыяд падпарадкавання Кіеву племянных княжанняў і далейшага ўзвышэння старэйшага з Рурыкавічаў, які сядзеў у Кіеве. Праўда, Уладзімір Маўродзін пазбягаў непасрэдна называць Кіеўскіх князёў вялікімі, прыводзячы гэтак

Л.: Изд-во ЛГУ, 1945. – С. 158; *Фроянов И. Я.* Начала русской истории: Избранное. – М.: ИД «Парад», 2001. – С. 489–491.

⁵³ Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. – М., 1987. – Вып. 13. – С. 200–201.

⁵⁴ *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – Т. 2 (Е-Муж) / Пер. с нем. О. Н. Трубачева. 3-е изд. – СПб.: Терра–Азбука, 1996. – С. 266.

⁵⁵ *Колесов В. В.* Древняя Русь: Наследие в слове. Мир человека. – СПб.: СПбГУ, 2000. – С. 282–283.

⁵⁶ *Филюшкин А. И.* Титулы русских государей. С. 15.

⁵⁷ *Ключевский В. О.* Русская история. Полный курс лекций в 3-х книгах. – М.: Мысль, 1993. – Кн. 1. – С. 123, 141.

⁵⁸ *Соловьев С. М.* Сочинения. – В 18 кн. – М.: Мысль, 1988. – Кн. I. – С. 333; М., 1996. – Кн. XIX. Дополнительная. – С. 12, 23.

⁵⁹ *Платонов С. Ф.* Лекции по русской истории. – СПб.: Кристалл, 1998. – С. 73.

⁶⁰ *Греков Б. Д.* Киевская Русь. – М.: Госполитиздат, 1953. – С. 307.

⁶¹ *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1993. – С. 287.

⁶² *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: Власть, собственность, идеология. – Киев, 1992. – С. 129–133.

⁶³ *Фроянов И. Я.* Начала русской истории... – С. 504–505.

акрэсленне, пераважна, у цытатах⁶⁴. Таксама менавіта тэрмін «кіеўскі князь» выкарыстоўваў Міхайла Грушэўскі⁶⁵.

У гэтай сувязі сучасны расійскі даследчык Антон Горскі звяртае ўвагу на тое, што тытул «вялікі князь» пачаў распаўсюджвацца з канца XII ст. і ў гэтым «палітычная думка, такім чынам, адлюстроўвала змены ў палітычнай структуры праз больш чым паўстагоддзя пасля іх з'яўлення»⁶⁶. А Міхайл Свядлоў адзначае адсутнасць «сталага тытулу вялікі князь на Русі ў канцы X – першай палове XII ст.»⁶⁷.

Больш таго, сфармавалася выразная гістарыяграфічная пазіцыя, да прыхільнікаў якой належаць расійскія гісторыкі права Міхайл Уладзімірскі-Буданаў і Міхайл Дз'яканаў, а таксама гісторыкі Апалон Кузьмін і Сяргей Каштанаў, Гэтыя даследчыкі адстойваюць меркаванне пра тое, што выраз «вялікі князь» у кіеўскі перыяд зусім яшчэ не быў тытулам, а толькі ганаровым вызначэннем, якое выкарыстоўвалася ў высокіх літаратурных кантэкстах⁶⁸. Валянцін Янін адзначае таксама, што нават у канцы XI – пачатку XII стст. матэрыялы сфрагістыкі не дазваляюць разрозніваць тытулы кіеўскіх і не кіеўскіх князёў⁶⁹.

Польскі гісторык Анджэй Попе, які спецыяльна займаўся даследаваннем эвалюцыю тытула⁷⁰, адзначае, што на працягу IX–XII стст. прыметнік «вялікі» ў тытуле не было яго неад'емнаю часткаю, а выступала, хутчэй, у значэнне «галоўны, вярхоўны, слаўны, знакаміты, старэйшы, даўні». Першым жа, хто ў 90-я гады XII ст. стаў мэтанакіравана выкарыстоўваць тытул «вялікі князь», быў зусім не кіеўскі ўладар, а Ўладзімірска-Суздальскі князь Усевалад Юр'евіч Вялікае гняздо (1154–1212). І ўжо па гэтаму шляху пайшлі кіеўскія сеньёры – Рурык Расціслававіч, які трымаў Кіеў ад 1194 г., падладжваецца, хоць і непаслядоўна, пад прэцэдэнт,

⁶⁴ *Мавродин В. В.* Образование Древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 229.

⁶⁵ *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. – Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1891. – С. 58.

⁶⁶ *Горский А. А.* Об эволюции титулатуры верховного правителя в Древней Руси (домонгольский период) // Римско-константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика. – М., 1995. – С. 100.

⁶⁷ *Свядлов М. Б.* Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. – СПб., 2003. – С. 152.

⁶⁸ *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права. – С. 181; *Дьяконов М. А.* Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. – СПб.: Наука, 2005. – С. 121; *Кузьмин А. Г.* Начальные этапы древнерусского летописания. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – С. 83; *Каштанов С. М.* Из истории русского средневекового источника: Акты X–XVI вв. – М.: Наука, 1996. – С. 40–43.

⁶⁹ *Янин В. Л.* Актовые печатки Древней Руси X–XV вв. – М.: Наука, 1970. – Т. 1. – С. 21–22.

⁷⁰ *Poppe A.* O tytule wielkoksiążęcym na Rusi // *Przegląd Historyczny.* – Т. LXXV, 1984. – Zesz. 3. – S. 423–439.

створаны Ўсеваладам. Праўдападобна і Галіцка-Валынскі князь Раман Мсціславіч (+ 1205) у апошнія гады свайго ўладарання выкарыстоўвае гэты тытул. Услед за імі пайшлі іншыя князі Русі – у тым ліку Чарнігаўскія і Разанскія.

Анджэй Попе адзначае, што на з'яўленне вялікакняскага тытула ў пэўнай меры магла паўплываць візантыйская дыпламатыя. Перад абліччам ўзмацнення на Русі цэнтрабежных тэндэнцый імператар і патрыярх былі зацікаўленыя ў падтрымцы Кіеўскага князя як вярхоўнага ўладара Русі ды бачылі ў ім апірышча еднасці Рускай царквы. Менавіта таму ў візантыйскіх актах Кіеўскі князь называўся «вялікім архонтам усяе Русі». Адсюль заставаўся толькі крок, каб прэдыкат «вялікі» пераўтварыўся ў сталы атрыбут тытула князя Русі⁷¹. Але праз збег абставінаў гэты тытул замацаваўся не за намінальна прызнаным найвышэйшым князем Русі – Кіеўскім, а яго «прыўлашчылі» князі Паўночна-Ўсходняй Русі, якая на той момант імкліва развівалася палітычна і гаспадарча.

Такім чынам, тытул «вялікі князь» у Кіеўскі перыяд не існаваў – былі проста князі. У позніх летапісных зборах і іншых наратыўных помніках, як адзначае Аляксандр Філюшкін, некаторым з іх быў прыпісаны вялікакняскі тытул, бо ў той час ён ужо не толькі пашырыўся на Русі, але і стаў важным элементам генеалагічных легенд⁷².

У другой палове тытул «князь», які ўсё больш уніфікаваўся, перастаў адпавядаць палітычным рэаліям ды задавальваць амбіцыі асобных княскіх родаў. Распад Рурыкавічаў на асобныя галіны (Юр'евічаў, Расціславічаў і г. д.) ды вылучэнне асобных княстваў прывялі да дэвальвацыі звычайнага княскага тытулу. Паўстала патрэба ў афармленні іерархічна больш складанай тытулатуры, што і выявілася ў афармленні словазлучэння «вялікі князь».

Як мяркуюць даследчыкі (Анджэй Попе і Аляксандр Філюшкін)⁷³, працэс жа трансфармацыі ганаровага азначэння «вялікі князь» у тытул меў на Русі на працягу XII–XIII стст. шматвектарны характар. Гэты працэс распачаўся практычна адначасова ў некалькіх землях. Але ж знешнепалітычныя падзеі, што распачаліся з другой трэці XIII ст. (мангольскі напад, захоп Паўночна-Ўсходняй Русі ды ваенны і гаспадарчы пагром Паўднёвай Русі, а таксама пачатак канстытуявання будучага Вялікага Княства Літоўскага), змянілі эвалюцыйны характар дзяржаўна-іерархічнага канструявання. У гэтых умовах у шэрагу зямель спробы ўтварэння вялікіх княжанняў згаслі, у іншых, наадварот, названыя зне-

⁷¹ *Rorre A.* О tytule wielkoksiążęcym na Rusi. – S. 434–435.

⁷² *Філюшкін А. И.* Титулы русских государей. – С. 27.

⁷³ *Rorre A.* О tytule wielkoksiążęcym na Rusi... – S. 430–433; *Філюшкін А. И.* Титулы русских государей. – С. 31–32.

шнія фактары стымулявалі афармленне статуснай тытулаты вялікіх князёў.

Пры гэтым трэба памятаць, што «вялікі» зусім не ёсць тут адпаведнікам «старшы», «найстарэйшы», як меркаваў Сяргей Салаўёў і да чаго схіляўся Міхаіл Уладзімірскі-Буданаў⁷⁴. З гісторыі мы маем багата прыкладаў, калі вялікакняскі тытул атрымлівалі князі, якія не былі старэйшымі ў родзе⁷⁵. Этымалагічна ж паходжанне слова «вялікі» лінгвісты звязваюць з такімі словамі, як «воля» і «вялец»⁷⁶. У старарускай мове азначэнне «вялікі» прачытвалася, як «знакаміты» і «магутны», ды выкарыстоўвалася пры апісанні выдатных уладароў мінулага і сучаснасці⁷⁷. Таму не выпадкова менавіта гэтае азначэнне стала часткаю тытулаты самых значных князёў.

Дзе месца «рускай» традыцыі?

Статус тытулу «вялікі князь» ў Паўднёвай і Ўсходняй Русі радыкальна змяніўся пасля ўсталявання мангольскага кантролю. З сярэдзіны XIII ст. вялікія князі падпарадкоўваліся хану Залатой Арды і атрымлівалі ад яго паводле ярлыка права на збор даніны ад іншых князёў. Вялікімі князямі ў гэты перыяд былі Уладзімірскі ці Уладзімірска-Маскоўскія⁷⁸ (гэты тытул з санкцыі Арды атрымліваў адзін з удзельных князёў Паўночна-Ўсходняй Русі), Цвярскія⁷⁹, Разанскія⁸⁰, Смаленскія⁸¹.

⁷⁴ Соловьев С. М. Сочинения. – Кн. XIX. – С. 23; Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – С. 56–57, 93.

⁷⁵ Филлюшкин А. И. Титулы русских государей. – С. 29.

⁷⁶ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – СПб.: Азбука-Терра, 1996. – Т. I. – С. 289.

⁷⁷ Словарь древнерусского языка (IX–XIV вв.) / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М.: Русский язык, 1988. – Т. I. – С. 384–387.

⁷⁸ Экземплярский А. В. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период, с 1238 по 1505 гг. – Т. I: Великие князья Владимирские и Владимирско-Московские. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1889. – С. 6–7, 70.

⁷⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 1: 1340–1506. – СПб.: Тип. II Отд. С. Е. И. В. Канцелярии, 1846. (далее – АЗР-1). – № 33. – С. 46 (1427 г.); Духовные и договорные грамоты... – № 15. – С. 41–43 (каля 1396 г.); Экземплярский А. В. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период, с 1238 по 1505 гг. – Т. II: Владетельные князья владимирских и московских уделов и великие и удельные владетельные князья Суздальско-Нижегородские, Тверские и Рязанские. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1891. – С. 450; Кучкин В. А. Договорные грамоты московских князей XIV в. – С. 339, 345 (1375, 1399 гг.).

⁸⁰ Духовные и договорные грамоты... – № 6. – С. 22 ([1371 г.]); № 8. – С. 28 ([1375 г.]); № 10. – С. 29–30 ([1382 г.]); Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Nr. XVII. – S. 16 (1393 г.); Экземплярский А. В. Великие и удельные князья... – Т. II. – С. 568; Кучкин В. А. Договорные грамоты московских князей XIV в. – С. 343 (1381 г.).

⁸¹ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch / Ed. F. G. Bunge. – Bd. 2: 1301–1367. – Reval, 1855. – Nr. 796. – S. 332–333 (1340 г.); Духовные и договорные грамоты... – № 6. –

І толькі вялікі князь літоўскі, які меў уладу і над рускімі землямі, знаходзіўся па-за васальнай залежнасці ад Арды. Але і ён мусіў сплываць Ардзе даніну са сваіх рускіх (украінскіх) уладанняў. З пачатку XIV ст. Уладзімірскія князі дадалі да свайго тытулу «усяе Русі». З сярэдзіны ж XIV ст. з'явіліся новыя вялікія княжанні – Суздальскае і Цвярское, а сам Уладзімір заставаўся намінальным старэйшым пасадам ды стаў уласнасцю Маскоўскіх князёў. У вынікі наступальнай палітыкі Масквы, падтрыманай Ардой, у Паўночна-Ўсходняй Русі тытул вялікага князя у выніку застаўся толькі за маскоўскімі ўладарамі.

Што тычыцца Літвы, то сучасны літоўскі гісторык Эдвардас Гудавічюс сярод тытулаў манархаў пералічвае рангі – найвышэйшы (*supremus*, *oberste*), вялікі (*magnus*, *grosse*), – і адзначае, што апошні быў патрэбны ў адносінах з Руссю («вялікі князь»)⁸². Такім чынам, пастулюецца пэўны інструменталізм паняццяў у тым сэнсе, што тытул «вялікі князь» быў неабходны для вядзення кірылічнай дакументацыі, але не з'яўляўся першакрыніцай для з'яўлення лацінскага адпаведніка «*magnus dux*». Гэтая тэза Гудавічуса, падобна што, выключае з генеалогі ўзнікнення дзяржаўнай улады ў Вялікім Княстве Літоўскім «русінскую» традыцыю.

Вялікія княжанні на «рускіх» землях былі таксама падставаю для ўнутры- і знешнепалітных акцый уладароў Літвы. У гэтай сувязі звяртае на сябе ўвагу не зусім зразумелая, як адзначаюць гісторыі⁸³, спроба Альгерда ўтварыць у складзе сваіх уладанняў асобнае Вялікае княства Чарнігаўскае. Гэта падзеі 1372 г., калі Чарнігаў і ягоны князь Раман Міхайлавіч аказваюцца ў фокусе адносін ВКЛ з Маскоўскай дзяржавай. У дагаворнай грамаце Дзмітрыя Данскога з Альгердам вялікі князь Раман прыгадваецца паміж вялікімі князямі Разанскімі і Пронскімі⁸⁴. Распавядаючы ўжо пра смерць Рамана Міхайлавіча ў 1401 г. Цвярскі летапіс XVI ст. называе яго вялікім князем Чарнігаўскім⁸⁵. Але далейшага развіцця гэты працэс не атрымаў, бо ў рамках ВКЛ Чарнігаў страціў свой

С. 21–23 ([1371 г.]); *Кучкин В. А.* Договорные грамоты московских князей XIV в. – С. 338 (1372 г.); *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków...* – Nr. IV. – S. 3–4 (1386 г.).

⁸² *Gudavičius, Edvardas.* Władca // *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego.* – S. 835–836.

⁸³ *Филлошкин А. И.* Титулы русских государей. – С. 35–36.

⁸⁴ [1371 г. июля 31 – октября 26]. Перемирная грамота послов великого князя литовского Ольгерда Гедиминовича с великим князем Дмитрием Ивановичем // *Духовные и договорные грамоты...* – № 6. – С. 22 (датуецца 1371 г.); *Кучкин В. А.* Договорные грамоты московских князей XIV в. – С. 338 (Уладзімір Кучкін датуе 1372 г., перыядам паміж 12 і 31 ліпенем, гл. абгрунтаванне: С. 144–153); *Зотов Р. В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб.: Археографическая комиссия, 1892. – С. 211–212.

⁸⁵ ПСРЛ. – Т. 15. – Слп. 471; *Зотов Р. В.* О черниговских князьях... – С. 219.

аўтаномны статус і яго вялікае княжанне перастала быць актуальным⁸⁶. Тытул вялікіх князёў Чарнігаўскіх, відавочна, быў чыста намінальным. Але ў гісторыі з яго выкарыстаннем мы бачым, прынамсі, інструментальныя падыходы Альгерда ў дачыненні да гэтага тытулу.

Вялікія князі Полацкія

Але ёсць яшчэ адзін сюжэт, які непасрэдна тычыцца тэрыторыі ВКЛ і адлюстроўваю тытулатурную традыцыю ў ім на рэгіянальным узроўні. Мова ідзе пра ўжыванне тытулу вялікага князя Полацкага – такія азначэнні зафіксаваныя ў актавым матэрыяле канца XIV ст., а таксама ў дакументальных крыніцах XVI ст. (Полацкіх рэвізіях 1552, 1580 і 1588 гг.)⁸⁷. Таму тут трэба падзяляць уласна сведчанні XIV ст. ад пазнейшай гістарычнай традыцыі. У Вялікім Княстве Літоўскім тытулам вялікі князь карысталіся таксама князь Уладзімірскі і Луцкі Любарт-Дзімітры Гедымінавіч⁸⁸ і ягоны сын Фёдар Любартавіч⁸⁹, а таксама князь Ноўгарад-Северскі Карыбут-Дзімітры Альгердавіч⁹⁰.

Першы ж, хто выступіў у крыніцах з тытулам вялікага князя Полацкага, гэта Андрэй Альгердавіч. Вялікім князем старэйшы сын Альгерда тытулуецца ў актах, якія сыходзілі ад ягонага імя, а сама формула выглядае наступным чынам: «вялікі князь Андрэй Альгердавіч Полацкі»⁹¹. Князь Андрэй працяглы час быў Полацкім князем (1348–1377 /1378 і 1381 /1382–1387) і найбольш вядомы ў гістарыяграфіі як Андрэй Полацкі. Увогуле ж ён меў даволі мітусліваю палітычную біяграфію. Таксама як вялікая княгіня тытулавалася жонка князя Андрэя. Што вельмі важна –

⁸⁶ *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. Исторические очерки. – М.: Унив. тип., 1892. – С. 43–45; *Флоря Б. Н.* Борьба московских князей за смоленские и черниговские земли во второй половине XIV в. // Проблемы исторической географии России. – Вып. 1. – М., 1982. – С. 71–72; *Горский А. А.* Русские земли в XIII–XIV вв. Пути политического развития. – М.: ИРИ РАН, 1996. – С. 32–34.

⁸⁷ Гэтую праблему аналізаваў Васіль Варонін: Вялікія князі полацкія (канец XIV ст.) // Полацк: карані нашага радавода. Полацкая зямля як сацыякультурная прастора ўзнікнення і развіцця беларускага этнасу і нацыянальнай дзяржаўнасці. Міжнародная навуковая канферэнцыя, 5–6 верасня 1995 г. / Рэд. А. Мальдзіс. – Полацк: Полацкі Дзяржаўны Універсітэт, 1996. – С. 44–50.

⁸⁸ Дополнения к Актам историческим, относящимся к России. Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1848. – С. 128–129; *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków...* – Nr. I. – S. 1 (1366 г.).

⁸⁹ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków...* – Nr. VIII. – S. 8 (каля 1386 г.).

⁹⁰ АЗР-1. – № 5. – С. 22 (да 1386 г.).

⁹¹ Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / Сост. А. Л. Хорошкевич. – [Вып. I]. – Москва: Институт истории СССР АН СССР, 1977 (далее: ПГ-I). – № 6–7. – С. 43–45 (1350–1378, 1381–1387).

на пячатцы (ПЕЧ[А]ТЫ КНАГИНИ ВЕЛИКО[И] АНЬДРЕ[ЕВОИ]), але ў самім лісце да Рыжскай Гарадской Рады яна названая проста «княгіняй Андрэвай»⁹². Існуе важны для нас лацінамоўны дакумент, які паказвае, як тытул вялікага князя Полацкага «канвертаваўся» у заходнееўрапейскую тэрміналогію – Андрэй названы «Полацкім каралём» («rex in Ploskovia»)⁹³. Сам гэты дакумент ёсць леннай граматай князя Андрэя Лівонскаму магістру Робіну фон Эльтцу на Полацкую зямлю і, праўдападобна, быў складзены ў канцылярыі магістра. Вядома, «каралеўства» Андрэя – гэта толькі апісальны тытул, а не афіцыйны. Не толькі ў лацінскім акце, але таксама ў летапісанні Паўночна-Ўсходняй Русі замацавалася традыцыя тытулавання Андрэя вялікім князем, а летапісы (Наўгародскі Першы летапіс Малодшага спісу і Пскоўскія летапісы, Ніканаўскі альбо Патрыяршы летапіс) захавалі гэтую практыку і ў XV–XVI стст.⁹⁴ Ганна Харашкевіч раскладае падобную тытулатуру на дзве складовыя часткі – «аб’ектыўную» частку тытула, якая ўказвае на геаграфічную сферу ўлады князя, і «суб’ектыўную», у дадзеным выпадку прыназоўнік «вялікі»⁹⁵.

Мяркуецца, што другі князь Полацкі – Ануфрый, які фігуруе ў крыніцах, як «вялікі»⁹⁶, у рэчаіснасці ёсць таксама Андрэем, імя якога было зменена перапісчыкам у канцы XV – пачатку XVI стст.⁹⁷

Вялікім князем Полацкім таксама заваецца Міхаіл⁹⁸. Ідэнтыфікацыя гэтага князя спараджае праблемы. Яшчэ Васіль Данілевіч ставіў пад

⁹² ПГ-I. – № 11. – С. 54–55 (вясна 1387 – восень 1389).

⁹³ ПГ-I. – № 8. – С. 45–47 (9.10.1385).

⁹⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода / Переиздание с предисловием Б. М. Клосса (М.-Л., 1950). – М., 2000. – С. 395; Псковские летописи / Подготовил к печати А. Насонов. – Вып. 2. – М., 1945. – С. 107 (зрэшты, Андрэй тытулуецца ў гэтым летапісу і проста князем, гл. с. 106). Полное собрание русских летописей. – Т. 11. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / Под ред. С. Ф. Платонова. – СПб: Типография И. Н. Скороходова, 1897. – С. 174.

⁹⁵ ПГ-3. – С. 135.

⁹⁶ ПГ-I. – № 5. – С. 42 (да 1350 г. ці 1377—1381 г.); Описание Полоцких владычных, монастырских и церковных земель ревизорами 1580 года / К изданию подготовил И. И. Лаппо. Издание Импер. Общ. Истории и Древностей Росс. при Моск. Ун-те. – Москва: Тип. Штаба Моск. Воен. Округа, 1907. – С. 8; Полоцкая ревизия 1552 г. / К изд. подготовил И. И. Лаппо. – Москва: Универ. тип-фия, 1905. – С. 170.

⁹⁷ *Леонтович Ф. И.* Очерки истории литовско-русского права. – СПб.: Тип. В. С. Балашева и Ко, 1894. – С. 117; *Данилевич В. Е.* Очерки истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1896. – С. 200; Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / Сост. А. Л. Хорошкевич. – Вып. III. – Москва: Институт истории СССР АН СССР, 1980 (далее – ПГ-3). – С. 133–139; *Варонін В.* Вялікія князі полацкія... – С. 45.

⁹⁸ Описание Полоцких владычных, монастырских и церковных земель... – С. 10; Полоцкая ревизия 1552 г. – С. 173; *Говорский К. А.* Документы, служащие материалом для

сумнеў існаванне такога князя⁹⁹. Сёння ж даследчыкі схіляюцца да думкі, што такім князем быў сын Андрэя Полацкага Міхаіл Андрэевіч¹⁰⁰, які загінуў у бітве пад Разанню ў 1385 г.¹⁰¹. У выпадку з гэтым князем роля гістарычнай традыцыі асабліва паказальная – вялікі князем яго называюць крыніцы дакументальна-рэгістрацыйнага характару (рэвізіі) ВКЛ другой паловы XVI ст., між тым як летапісы Паўночна-Ўсходняй Русі XV ст. ведаюць яго проста як князя ды ўнука Альгерда.

Яшчэ адным вялікім князем Полацкім у матэрыялах XVI ст. тытулуецца Сямён¹⁰². Адносна персоны гэтага князя існуе дзве версіі. Гэта мог быць альбо Лынгвень – Сямён Альгердавіч, альбо яшчэ адзін сын Андрэя Полацкага Сямён Андрэевіч. І хоць «Маскоўскі летапісны збор» канца XV ст. называе яго вялікім князем¹⁰³, але пэўна сцвярджаць, што Сямён Альгердавіч тытулаваўся вялікім князем складана, бо ён кіраваў Полацкам на правах намесніка¹⁰⁴ (не да канца зразумела, ці мог ён быць удзельным князем)¹⁰⁵ і падпарадкоўваўся вярхоўнай уладзе Вітаўта (таксама, магчыма, і Скіргайлы). Вітаўт так і заяўляе, што «наш слуга» («unsern duper») Лунгвень быў не ўпаўнаважаны заключаць ад імя Літвы дамовы з Рыгай і Ордэнам у Лівоніі¹⁰⁶. Атрымліваецца, «вялікім князем Сямёнам» мог быць Сямён Андрэевіч. Наўпроставых указанняў на гэта няма, але ягоны сын Іван, які ў 1409 г. быў намеснікам Полацкім, у пасланні Лівонскага магістра і Рады горада Рыгі называецца «вялікім князем», да-

истории белорусской церкви // Вестник Юго-Западной и Западной России. – Т. 2. – Кн. 4. – Киев, 1862. – С. 14.

⁹⁹ Данилевич В. Е. Очерки истории Полоцкой земли... – С. 250–251.

¹⁰⁰ Варонін В. Вялікія князі полацкія... – С. 45–46.

¹⁰¹ Продолжение летописи по Воскресенскому списку / Под ред. А. Ф. Бычкова // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Т. 8. – СПб. Типография Эдуарда Праца, 1859. – С. 49; Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – Т. 11. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 86; Рогожский летописец // ПСРЛ. – Т. 15. – М.: Языки русской культуры, 2000. – Слп. 150; Московский летописный свод конца XV века / Под ред. М. Н. Тихомирова // ПСРЛ. – Т. 25. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 212.

¹⁰² Описание Полоцких владычных, монастырских и церковных земель... – С. 4; Полоцкая ревизия 1552 г. – С. 174; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Т. 1. Вильно: Печатня губернского правления, 1857. – № 59. – С. 174 (1588 г.).

¹⁰³ ПСРЛ. – Т. 25: Московский летописный свод конца XV века / Под ред. М. Н. Тихомирова. – М.-Л., 1949. – С. 218.

¹⁰⁴ У 1396 г. намесніка Полацкім быў Мантыгірд, а ў 1392 г. дамову з Рыгай заключаў князь Сямён (ПГ-I. – № 17. – С. 64–65).

¹⁰⁵ Maciejowska, Wanda. Dzieje ziemi Połockiej w czasach Witolda (1385–1430) // Ateneum Wileńskie. – R. 8, 1931/1932. – S. 48–49, przep. 15.

¹⁰⁶ ПГ-I. – № 19. – С. 67–69 (23.01.[1397]).

кладней, «вялікім герцагам» («groten hertigen Johanne»), што можа быць адсылкаю на тое, што і ягоны бацька меў падобны тытул¹⁰⁷.

З'яўленне тытулу «вялікі князь Полацкі» мае свой шырэйшы гістарычны кантэкст, які звязаны з праблемай трансляцыі вярхоўнай улады ва ўсім Вялікім Княстве Літоўскім. Пасля смерці ў 1377 г. Альгерда вялікім князем паводле жадання бацькі стаў адзін з яго малодшых сыноў Ягайла. Сваю нязгоду з падобным рашэннем выказаў полацкі князь Андрэй. Ягайла і Кейстут здзейснілі паход на Полацк і вымусілі Андрэя пакінуць горад ды ўцякаць у Пскоў і, далей, у Маскву. Датуюцца гэтыя падзеі зімой 1377–1378 гг.¹⁰⁸. Прыняцце Андрэем тытула «вялікі князь» адносяць да гэтага перыяду¹⁰⁹, бо Андрэй, хоць і быў старэйшым сынам Альгерда, не мог тытулавацца вялікім князем пры жыцці бацькі¹¹⁰.

Тое, што тытул «вялікі князь Полацкі» ўплятаўся ў палітычную інтрыгу, сведчыць пра сур'ёзныя змены, якія адбываліся ў канцы XIV ст., калі дамінуючай у жыцці супольнасцяў Усходняй Еўропы стала праблема інтэграцыі ў больш буйныя дзяржаўныя ўтварэнні. Свае прэтэнзіі ў барацьбе за гегемонію князі падмацоўвалі і падвышэннем уласнага тытулу. Не выпадкова ў другой палове XIV ст. на ўсходнеславянскіх землях зафіксавана найбольшая колькасць князёў, якія тытулавалі сябе «вялікімі». Як адзначае Васіль Варонін, Полацкае княства стала Вялікім дзякуючы амбіцыйным планам князя Андрэя Альгердавіча. Перыяд такога тытулавання, з перапынкамі, уклаўся ў дзесяцігоддзе 1377–1378 гг. Адметнасць сітуацыі заключалася ў тым, што ўзняцця статуса полацкага княства адбывалася напярэдадні яго канчатковага скасавання¹¹¹. Уцягненне ж ва ўнутры- і знешнепалітычную барацьбу Вялікага Княства Літоўскага гэтага фантома, Вялікага Княства Полацкага, актуалізоўвала праблему тытулатуры ва ўсёй дзяржаве.

«Дзень народзінаў» Вялікага Княства Літоўскага

Тым часам, у другой палове XIV ст. сама назва ўсёй дзяржавы таксама перажывала значныя змены. Яшчэ і пасля Крэва (1385 г.) у крыніцах як назоў дзяржавы фігуруюць такія азначэнні, як: terra Letouie et Russie; terra Lithuaniae; terra Litwanorum; in partibus Litwanie; land czu Littawn;

¹⁰⁷ ЛЕСУВ. – Вд. 6. – №. 2979. – С. 360 (11.09.1409); ПГ-3. – С. 201.

¹⁰⁸ Псковские летописи. – Вып. 2. – С. 105–106. Датаванне падзей зімой 1378–1379 гг. выглядае менш абгрунтаваным (Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – С. 375). *Данилевич В. Е.* Очерки истории Полоцкой земли... – С. 163.

¹⁰⁹ ПГ-3. – С. 145.

¹¹⁰ *Варонін В.* Вялікія князі полацкія... – С. 47.

¹¹¹ *Варонін В.* Вялікія князі полацкія... – С. 49.

unsere lande alze Littawen, Ruessen und anderswo wo si gelegen sind; terrae Litwania et Russia; Lettowerland, Rutzenland і г. п. І тут трэба зрабіць важнае ўдакладненне – усё гэта апісальныя назвы, але не афіцыйны тытул дзяржавы!¹¹² Толькі ў 1419 г. у дакуменце Ягайла і Вітаўта сустракаецца назва «*ducatus Lythwanię*»¹¹³. А тытул «*Magnus Ducatus*» фіксуецца ў наданнях ад 2 студзеня 1430 г. («*in terris nostris ducatus magni Lithuanie*»)¹¹⁴ і далей пачынае выкарыстоўвацца рэгулярна.

Парадак усталявання і ўжывання тытулу «вялікі князь» выглядае наступным чынам: найперш тытул Ягайлы (1386 г.), потым тытул Вітаўта (1411 г.), у далейшым тытул дзяржавы (1430 г.). У звязі з гэтым звязаная гіпотэза Адамуса, што тытул дзяржавы быў утвораны ад тытулу вялікага князя Вітаўта. У такім разе Вітаўт не атрымаў тытула Ягайлы, а таксама не стварыў свайго тытула ад назвы дзяржавы. Атрымліваецца, што тытул дзяржавы, у такім разе, быў утвораны ад утвораны ад тытулу Вітаўта.

У 1411 г. тытул «*magnus dux*» выконваў функцыю адрознення Вітаўта ад іншых князёў дзяржавы і не быў яшчэ тытулам манарха. Толькі з 1430 г. тытул «*magnus dux*» становіцца канчаткова адпаведным з назваю дзяржавы менавіта праз утварэнне такой назвы – Вялікае Княства Літоўскае. Досыць частка выкарыстоўвалася яшчэ формула «*Magnus Ducatus Lithuania et Rusie*». Пакуль каля 1450 г. не наступіла стабілізацыя назвы і найбольш пашыранай стала менавіта «*Magnus Ducatus Lithuania*». Звязанае гэта было, як уяўляецца, з прыўнясеннем новай прававой аднароднасці ў статус вялікага князя літоўскага і самога Вялікага Княства Літоўскага.

Спраба заключэння

Пералічваючы розныя варыяцыі тытулатуры ўладароў дзяржавы, што стане нам вядомай, як Вялікае Княства Літоўскае, а таксама выяўляючы тэндэнцыі ў замацаванні таго ці іншага тытулу, варта помніць пра складанасць гістарычных малюнкаў і ўмоўнасць гістарыяграфічных схем. Каб не забытацца ў дэталях, неабходна размяжоўваць тытул, як: 1) пазначэнне ўладнай ролі той ці іншай асобы ў дзяржаве («апісальны

¹¹² Adamus J. O tytule panującego... – S. 330.

¹¹³ Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430 / Collectus opera Antonii Prochaska. – Cracoviae, 1882. – Nr. 845. – P. 459.

¹¹⁴ Codex epistolaris saeculi decimi quinti / Ed. A. Lewicki. – Cracovia, 1894. – T. III. Dodatek. – Nr. 5. – S. 503.

тытул»)¹¹⁵; 2) намінальны тытул, які выяўляе палітычную праграму («тытул-праграма»); 3) афіцыйна-прававы тытул («афіцыйны тытул»).

Да самага пачатку XV ст. тытул манарха Літвы не набыў завершанасці. На гэтым шляху маецца такі яскравы эпізод, як афіцыйнае валоданне Міндоўгам каралеўскім тытулам. У далейшым, пасля ўнутраных закатаў і адступлення Міндоўга ад хрысціянства, каралеўскі тытул выкарыстоўваўся адносна ўладароў Літвы як апісальны. Бо прававая і сакральная дактрына прызнавала каралеўскую годнасць толькі за тымі ўладарамі Еўропы, якія атрымалі карону са згоды папы ці імператара. Пра апісальны, а не іерархічны характар тытулу «князь» у Літве другой паловы XIII – першай чвэрці XIV стст. сведчыць пазначэнне ў заходніх крыніцах уладароў гэтай дзяржавы як «кароль»: «rex» і «konig».

Надалей манархі Літвы менаваліся князямі ці вялікімі князямі, але таксама ў апісальным, а не афіцыйна-прававым сэнсе – таму і сустракаюцца такія разнастайныя варыятыўныя формы тытулаў. Прытым ў заходнееўрапейскай традыцыі літоўскі князь ужо адпавядаў герцагу (dux). Такое «паніжэнне» статусу ўладара Літвы ў вачох яго заходнееўрапейскіх контрагентаў ды храністаў было своеасаблівай «платай» за далейшую палітычную інтэграцыю, ці, скажам мякчэй, за ўцягванне Літвы ў еўрапейскія зносіны.

Таксама можна сцвярджаць, што ўсталяванне тытулатуры манархаў Літвы адбывалася пад уплывам «русінскай» традыцыі, пра што сведчыць і выкарыстання літоўскімі князямі кірылічнай пісьменнасці на такіх сімвалах улады і суверэнітэту, як пячаткі і манеты. І вось тут паўстае сур’ёзнае пытанне – у якіх суадносінах уплыву знаходзіліся гэтыя два чыннікі, «лацінскі» і «рускі», у справе ўсталявання афіцыйнага тытулу манарха Літвы. Праблема гэтая забытая, перш за ўся з-за «несіметрычнасці» корпусу крыніц – лацінскія звесткі XIII – першай паловы XIV стст. прадстаўленыя ў большасці актавымі крыніцамі, у той час як «рускія» (кірылічныя) паведамленні ўтрымліваюцца пераважна ў наратыўных крыніцах (летапісах). Тым не менш, можна сцвярджаць, што на практыку тытулавання манархаў Літвы адначасова ўплывалі абедзве традыцыі.

¹¹⁵ Эдвардас Гудавічус называе падобныя тытулы «побытавым тытулаваннем» (*Гудавічюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года.* – М.: Фонд им. Сытина – BALTRUS, 2005. – С. 97).

Aleg Dzyarnovich

The grand Lithuanian dukes' title: where is the place of the «rus'» tradition?

Nobility rank of the monarch has, undoubtedly, symbolical value. It is some kind of public presentation of the status and, some kind of the indication of foreign policy and cultural orientation. Complete title needs compulsory legitimating, legal registration or, at least, official recognition both from citizens, and at the international level.

By the beginning of the 15th century the title of the monarch of Lithuania didn't become final. In this regard such bright episode, as the official name of Mindovg by the king is presented. Further, after internal mutiny and derogation of Mindovg from Christianity, the royal title concerning governors of Lithuania was used as descriptive. It is connected with that legal and sacral doctrines recognized the royal validity only behind those who received a crown from consent of the Pope or the emperor. Further monarchs of Lithuania were called as princes or grand dukes but as in descriptive, instead of official sense – therefore different options of a form of a title meet. The analysis of sources testifies that practice of formation of a title of monarchs of Lithuania influenced both [«rusinsky»] tradition, and «Latin».

Петро Кулаковський
Остріг

РОЛЬ КНЯЗЯ КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО В ОРГАНІЗАЦІЇ ОБОРОНИ ПІВДЕННИХ РУБЕЖІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Статтю присвячено діяльності видатного українського князя Костянтина Острозького, зокрема організації оборони південних кордонів Великого князівства Литовського у першій половині XVI ст. проти татарських нападів.

Ключові слова: оборона, діяльність, Костянтин Острозький, південні кордони.

Статья посвящена деятельности выдающегося украинского князя Константина Острожского, в частности организации обороны южных границ Великого княжества Литовского в первой половине XVI в. против татарских набегов.

Ключевые слова: оборона, деятельность, Константин Острожский, южные границы.

The article is devoted to activity of outstanding Ukrainian prince Konstantin Ostrozshkiy, in particular to the organization of defense of the southern borders of the Grand Duchy of Lithuania in the first half of the 16th century against the Tatar attacks.

Key words: defense, activity, Konstantin Ostrozshkiy, southern borders.

Після централізації влади у Криму в останній чверті XV ст. і зосередження влади в руках династії Гіреїв розпочався процес активізації зовнішньої політики ханства щодо Великого князівства Литовського. Претендуючи як один з правонаступників Золотої Орди на традиційну сплату поминків – фактично данини, кримські хани вели хитру дипломатичну гру, яка полягала, з одного боку, в балансуванні між Литовським та Московським князівствами, яке проявлялося в укладенні то з одним, то з іншим тимчасових союзів, скерованих проти іншого князівства, а, з іншого, у використанні нібито невідданих Бахчисараю орд для нападів, в т. ч. і на територію ситуативного союзника.

Зневірившись у можливості припинення агресивних татарських походів на свої землі, політична еліта Великого князівства Литовського на чолі з великим князем прийшла до необхідності створення ефективної системи оборони на південних кордонах князівства. Досвід християнсько-мусульманських війн на Близькому Сході чи в Іспанії переконував, що така система оборони повинна опиратися на мережу укріплених пунктів – замків, що виконували б подвійну роль: служили б місцями перебу-

вання й концентрації більш чи менш чисельних військових підрозділів та надали б захист місцевому населенню у випадку татарського нападу.

Така система була в основному створена наприкінці XV ст. На кошти скарбу були зведені чи реконструйовані дві лінії замкових укріплень. Перша проходила по Південній Київщині та Східному Поділлі і складалася з замків у Каневі, Черкасах, Звенигороді, Брацлаві й Вінниці та мала продовження на підвладному польській Короні Західному Поділлі. Замки у Каневі й Черкасах мали створити заслін татарським походам, що скеровувалися в глиб князівства, в напрямку до Вільни. Замки у Звенигороді, Брацлаві й Вінниці повинні були перешкодити просуванню татар на Волинь і далі на Червону Русь. Ці замки частково зі своїм завданням впералися. Про це свідчать неодноразові спроби татар їх зруйнувати. Так, татари знищували як укріплені пункти Брацлавський, Канівський замки, а Звенигородський замок стирали з поверхні землі декілька разів, остаточно на початку 1540-х рр.

Однак оборонна лінія не була суцільною. Обхідними шляхами татари легко минали замки як на шляху в князівство, так і повертаючись з нього. Для ліквідації цього недоліку була зведена друга оборонна лінія з замками в Острі, Любечі, Києві, Житомирі, Кременці, Луцьку, Володимирі. Однак розташовані вони були з точки зору географії татарських нападів менш вдало. Основні татарські шляхи проходили повз ці замки й останні відгравали часто для кочівників лише «туристично-ознайомче» значення. Крім цього, на перших порах активізації своїх походів татари руйнували замки й з другої лінії, як наприклад Київ чи Володимир. До цього слід додати, що цілий ряд замків пограничних з татарами Київщини та Східного Поділля, збудовані як на державні, так і приватні кошти, були татарами ліквідовані. Так, на початок XVI ст. були знищені й перестали існувати як оборонні пункти Караул, Качибей, Торговиця, Животів, Копистерин, Сквиря, Комаргород, Красне та ін.¹

Таким чином, для еліти князівства було зрозуміло, що цих двох оборонних ліній бракує для організації дієвої оборони. До цього як негативний чинник додавалася малоефективна система мобілізації військових сил Великого князівства Литовського. До війська мобілізувалися почти князів і панів. Тривало це інколи до декількох тижнів. За цей час татари встигали набрати декількатисячного полону, чимало рухомого майна й

¹ Див. докладний каталог, укладений О. Мальченком: *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2001. – С. 90–307.

худоби, а інколи встигали навіть повернутися в Крим. На створення ж регулярного війська необхідні були кошти, яких скарб князівства не мав.

Знову вихід підказував європейський досвід, що пропонував створення ленної системи оборони, коли б земля надавалася титулярам з обов'язком виконання військових повинностей. У князівстві запозичення цієї системи мало свою специфіку. Організаторами оборони могли стати лише заможні феодалі, представлені верствами князів та панів. Великий князь винагороджував їх значними маєтковими комплексами. При цьому часто ці комплекси передавалися у вічне володіння. Саме при такій моделі земельної політики у нагороджених виникало бажання і необхідність захисту своїх володінь. Розпочалася практика будівництва приватних оборонних замків, які отримували певні привілеї від великого князя – на магдебурзьке право, проведення ярмарків і торгів, збір мита за провезення товарів через територію замку тощо.

Запроваджена новація, ініційована на початку XVI ст., почала сприяти зміцненню існуючих оборонних ліній. У цьому процесі надзвичайно важливу роль відіграв литовський гетьман князь Костянтин Іванович Острозький. Його місто- і замкобудівничі акції стали необхідним елементом самостійної оборонної стратегії ще з кінця XV ст.

Фортифікаційні роботи князь розпочав зі своїх родинних маєтків – Острога і Дубна. Укріплення Острога почали викликати занепокоєння К. Острозького ще наприкінці XV ст., коли активізувалися татарські вторгнення на Волинь. Протягом 1490-х рр. внаслідок нападів переважно перекопських татар були спустошені околиці таких волинських міст як Володимир, Вишнівець, Корець, Рівне, Кременець, Луцьк, Березна, Володимирець². Інколи татари, розуміючи, що замки ставали єдиною перешкодою для їх нападів, вимагали зруйнування їх укріплень, як це було у випадку з Рівним у 1496 р. Костянтин Іванович був одним з керівників залоги цього замку і мав на собі відчуті всю ганебність подібної ситуації. У вересні 1499 р. татари побували і в околицях Острога. Але К. Острозький тоді зосередив свої зусилля як гетьман на відбудові господарських замків, зокрема Брацлавського³. Вочевидь у голові гетьмана ще домінувала думка про можливість підвищення ефективності обороноздатності загальнодержавних ліній оборони. Та й об'єктивні можливості князя з Острога не давали шансу створення власної оборонної лінії – його маєтності не охоплювали, як у недалекому майбутньому, практично всієї

² Див. каталог татаро-турецьких нападів на українські землі, укладений І. Ворончук – *Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія.* – К., 2012. – С. 580–583.

³ *Мальченко О. Укріплені поселення...* – С. 111.

Південно-Східної Волині. Їх концентрація вже розпочалася, але ще була далекою від свого завершення. Як здається, перелом у планах Острозького відбувся після його повернення з московського полону, де він познайомився з досвідом створення засічних ліній з укріплених пунктів – острогів. Процес цей у Московській державі лише зароджувався, але вже було зрозуміло він дає значний ефект. Можна лише здогадуватись, але не виключено, що щедрі пожалування Острозького маєтностями на Волині з боку Сигізмунда I були також і наслідком представлення великому князю з боку гетьмана свого плану створення додаткових оборонних ліній, але вже з приватної ініціативи.

Масштабні фортифікаційні роботи Острозький розпочав з родинних маєтностей. У 1508 р. татари в черговий раз з'явилися під Острогом. Гетьману вдалося нанести їм поразку і полонити частину нападників. Полонені татари були поселені на Зарванському передмісті Острога з обов'язком виконання військових повинностей на користь замку і сюзерена⁴. Укладення у наступному році шлюбу з Тетяною Семенівною Гольшанською зобов'язувала главу новоствореного сімейства укріпити своє родинне гніздечко. Реконструкція укріплень відбулася того ж, 1509, року⁵. Укріплення Дубна взагалі довгий час не витримувало жодної критики. У 1498 р. К. Острозький отримав від великого князя дозвіл збудувати у Дубні замок⁶. Реалізувати це до московського полону не вдалося, бо після повернення з нього у грудні 1507 р. Костянтин Іванович виклопотав привілей на надання місту магдебурзького права і новий дозвіл від великого князя на зведення замкових укріплень у Дубні⁷. Магдебурзьке право в уявленні К. Острозького виконувало дві корисні для нього як власника функції. Перша була типовою для всієї Європи і полягала у сприянні розвитку ремесел і торгівлі, збільшенню чисельності населення міст, а, як наслідок, зростанню прибутків власника. Друга функція була притаманною

⁴ Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский и православная литовская Русь в его время. – Смоленск: Типо.-лит. Инж.-Мех. С. Гуревич, 1897. – С. 108; Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych ziem słowiańskich. – Warszawa, 1886. – Т. VII. – С. 684.

⁵ Ярушевич А. Ревнитель православия... – С. 110.

⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / [pod kierownictwem Z. L. Radzymińskiego, przy współudziale P. Skobelskiego i B. Gorcza]. – Lwów: Drukarnia Instytutu Staroupigiańskiego, 1887. – Т. I: 1366–1506. – С. 114–115; Ярушевич А. Ревнитель православия... – С. 68.

⁷ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / [wyd. przez B. Gorcza]. – Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1890. – Т. III: 1432–1534. – С. 50–53; Ярушевич А. Ревнитель православия... – С. 101; Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8 (1499–1514) / Parengė: A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius: Mokslo ir enciklopediju leidykla, 1995. – P. 245–246.

для пограничних регіонів, які перебували у сфері інтересів різних держав, а то і цивілізацій. Вона передбачала встановлення певних військових обов'язків на користь власника щодо міщан, які отримували самоврядне право. При цьому інтерес власника не завжди суперечив інтересу міщан, оскільки останні, жертвуючи кошти чи виконуючи повинності військового характеру, потенційно захищали власну родину, майно, створювали кращі умови для реалізації своїх підприємницьких зусиль. З огляду на це, слід думати, що міщани певною мірою інвестували побудову замкових споруд, а незабаром мусили звести ще міські оборонні споруди, які забезпечували захист міської самоврядної інфраструктури та їх помешкань.

Про те, що Сигізмунд Старий свідомо йшов на зміщення балансу в оборонній стратегії українських земель Великого князівства Литовського на користь приватної ініціативи свідчить факт передачі від Кременецького замку до Дубенського у 1509 р. села Птиче, селяни якого раніше виконували городову роботу і сплачувати поplatки на користь Кременецького замку, а відтепер стали зобов'язаними тими ж роботами до Дубенського замку⁸.

Власне з Острога й Дубна взяла старт політика Острозького щодо створення багатоярусної мережі замків, яка могла бути більш-менш ефективною у боротьбі з нападами кочівників.

У грудні 1507 р. гетьман отримав привілей Сигізмунда I на відновлення замку у Звягелі⁹. Замок тут був збудований князями Звягольськими ще на початку XV ст., але, найбільш ймовірно, наприкінці цього ж століття був дощенту зруйнований татарами. К. Острозький отримав привілей на Звягель ще від великого князя Олександра. З тексту привілею виникає, що тримачами Звягеля залишалися при цьому Звягольські. Вони навіть мали право роздавати села, що тягнули до Звягеля, своїм слугам. К. Острозький після смерті Звягольських не мав права відібрати у них володіння за умови, якби вони погоджувалися йому служити – «а которые слугам ты княжата будут подавати имена въ Звягли, естли будут ему хотет служити и он ихъ с тыхъ именей не мает рухати», а якщо не захочуть, то мають зі своїми статками ті маєтності залишити¹⁰. Будівництво замку просувалося повільно, оскільки у вересні 1519 р. великий князь видав майже ідентичний привілей для К. Острозького, який знову ж таки дозволяє йому «спра-

⁸ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – S. 70; Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 333.

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1865. – Т. 2: 1599–1637. – С. 32–33.

¹⁰ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. I. – S. 128; Т. III. – S. 191–192; Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 245.

вити» замок у Звягелі¹¹. За наступне десятиліття замок, без сумніву, був зведений, але вже після смерті гетьмана запустів, на що вказував Сигізмунд I у своєму листі князю Федорові Андрійовичу Сангушку¹². Фортифікації цього замку контролювали переправу через р. Случ, яка слугувала для татар своєрідними східними воротами на Волинь.

Подібна доля, що й Звягель, спіткала наприкінці XV ст. Чуднів. Швидше всього, замок тут був зруйнований перекопськими татарами під час походу на Волинь у 1499 р.¹³. На кінець існування Київського удільного князівства місто мало укріплення і оборонний замок, забезпечений артилерією. Однак Сигізмунд I, видаючи у 1507 р. привілей К. І. Острозькому на будівництво в Чуднові замку і осадження міста, зазначає, що оборонну функцію місто втратило¹⁴. Після видання привілею з ініціативи і на кошти К. Острозького у Чуднові на скелястих берегах Тетерева був зведений дерев'яний чотирикутний замок, підпертий кам'яними контрфорсами. На думку О. Мальченка, цей замок був одним з найпотужніших у володіннях Острозьких¹⁵.

Приклад надання Чуднова і Звягеля К. І. Острозькому унаочнює ще одну новацію у земельній політиці Сигізмунда I, впровадженій під кутом посилення обороноздатності південних рубежів Великого князівства Литовського. Уставна грамота Київській землі, видана, правдоподібно, ще у 1440-х рр., передбачала заборону надання київських волостей і городків не киянам¹⁶, до яких відносився і Острозький. Відтак, Чуднів і Звягель надавалися всупереч київській уставній грамоті, оновленій і затвердженій у тому ж 1507 р. тим само Сигізмундом Старим. Великий князь, як показує приклад Чуднова і Звягеля, готовий був йти на порушення принципу «старовини» заради залучення інвестицій в оборонне будівництво на основних напрямках татарських походів у південні землі Великого князівства Литовського.

¹¹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – S. 191–192; Ярушевич А. Ревнитель православия... – С. 151; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів: Добра справа, 2003. – С. 42.

¹² Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 150.

¹³ Ворончук І. Населення Волині... – С. 583.

¹⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – S. 49–50; Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб.: Типография II отделения Е.И.В. Канцелярии, 1848. – Т. 2: 1506–1544. – С. 30–31; Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 238.

¹⁵ Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 295.

¹⁶ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права ихъ земъли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К.: Інститут історії НАН України, 2009. – С. 235.

Ще 1494 р. Костянтин разом з братом Михайлом отримали Полонне¹⁷. У 1501 р., вже після московського полонення К. Острозького, полонські зем'яни і міщани скаржилися, що брацлавський і вінницький намісник князь Андрій Олександрович Сангушко примушує виконувати їх незвичні повинності, до яких їх ні Іван, ні Михайло, ні Костянтин Острозькі не зобов'язували. Зокрема, Сангушко примусив їх стерегти сторожу у полі, давати коні й підводи до Брацлава, пробував брати у них воловщину і подимщину, чим «новини», за твердженням скаржників, уводив. За князів Острозьких, за їх словами, вони стерегли у полі сторожу, але на те князі давали своїх коней і гроші за те платили, а підвід до Брацлава, воловщини і подимщини не брали. Великий князь Олександр надіслав свого дворянина Івашка Тура до Полонного, щоб розвідав, хто має рацію – Сангушко чи зем'яни з міщанами¹⁸. Нам невідомий фінал цього протистояння, але факт розділення військово-організаційного забезпечення господарських замків, яких Острозький був старостою, і власних замків зафіксований ще на переломі XIV–XV ст. Подальші дії гетьмана цілком вписувалися у задуману ним концепцію. У грудні 1522 р. він виклопотав у Сигізмунда I привілей, згідно з яким отримував 6 служб людей – по три в Сикові та Рогачеві, що знаходилися на шляху між Полонним і Житомиром, але «тягнули» до Луцького повіту і відбували повинності на користь Луцького замку. Відтепер, за проханням Острозького, ці служебні люди мали відбувати повинності на користь Полонського замку¹⁹. Останній був реконструйований/відбудований гетьманом протягом 1508–1509 рр.²⁰. Полонне мало важливе стратегічне значення, оскільки знаходилося на шляху з родинних маєтностей Костянтина Івановича до Брацлава, де він був старостою. Тут гетьман часто зупинявся на постій, зокрема документально засвідчений факт його перебування у вересні 1509 р.²¹.

Замки у Чуднові, Звягелі та Полонному, поряд з Острогом і Дубном згадуються як існуючі наприкінці 1509 р. Тоді Сигізмунд I звільнив всіх підданих К. Острозького та підданих його бояр від сплати воловщини під приводом заслуг їх господаря²². Таким чином, за доволі стислі терміни гетьману вдалося ініціювати створення південно-східної оборонної лінії своїх володінь і Волині в цілому. При цьому використовувалася як поси-

¹⁷ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. I. – S. 243.

¹⁸ Ibidem. – Т. I. – S. 146.

¹⁹ Ibidem. – Т. III. – S. 243–244.

²⁰ Згадується вже в жовтні 1508 р. у зв'язку зі звільненням підданих Острога, Дубна і Полонного від сплати воловщини – Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 284–285.

²¹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – S. 68.

²² Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 332–333; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – S. 69–70.

лення традиційної інфраструктури замків (оборонні вали, існуючі укріплення, система ленної служби з боку бояр і міщан тощо), так і створення нових правових засад військової організації місцевої людності у формі надання магдебурзького права. Стосовно першого етапу творення оборонних ліній Острозького князівства перша тенденція виразно домінувала.

Об'єктивно Звягель, Полонне і Чуднів контролювали переправи через річку Случ зі південного сходу. Паралельно К. Острозький скерував ресурси на створення мережі замків по річці Горинь на доповнення вже існуючому замку в Острозі. Вони мали створити другу оборонну лінію.

Так, у 1508 р. К. Острозький отримав привілей на заснування міста у Тучині над Горинню. Замок у цьому містечку дослідники фіксують вперше у 1570-х рр.²³ Однак, зважаючи на те, що після смерті К. Острозького стан фортифікаційних споруд у князівських володіннях лише погіршувався, а нових замкобудівничих акцій практично не було аж до повного переходу спадщини гетьмана в руки його молодшого сина Василя-Костянтина, то і цей замок, напевно, був зведений зусиллями Костянтина Івановича.

Над Горинню вище за течією знаходився і Дорогобуж, поблизу якого знаходився монастир Діви Марії. У грудня 1514 р. Сигізмунд I своїм привілеєм надав Дорогобуж у володіння князю і дозволив осадити тут містечко на магдебурзькому або хелмінському праві²⁴. Цікавою є в цьому привілеї альтернатива між магдебурзьким та хелмінським правом. Останнє мало пруське походження і передбачало більші й чіткіше регламентовані обов'язки військово-оборонного характеру для міщан, що користувалися правом самоврядування. Здається, це свідчило про пошуки гетьманом ефективніших за традиційні для Волині способів організації оборони проти нападів кочівників. Досвід Прусського ордену хрестоносців видавався для нього в цьому відношенні повчальним і достойним наслідування. Існування замку в Дорогобужі також засвідчено джерелами 1570-ми роками²⁵, що, як і у випадку з Тучином, переконує у його заснуванні саме Костянтином Івановичем.

Оборонну лінію по Горині вдало продовжували замки у Рівному та Степані.

На час підтвердження (11 липня 1507 р.) прав княгині Марії Семеновій Ровенській на Рівне там вже був зведений замок і осаджене місто. До замку тягнули бояри, путні слуги, слободичі, данники. Обтяжувати ж

²³ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 43, 133–134; Ворончук І. Населення Волині... – С. 263.

²⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – S. 120–122; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 43–44.

²⁵ Там само. – С. 130.

міщан підводною повинністю мав право луцький ключник Богдан Сенкевич Готський²⁶. Замок у Рівному був збудований княгинею, неодноразово відновлювався, бо у 1496 р. був знищений на вимогу татар²⁷, у 1507 р. постраждав від пожежі²⁸. Однак невдовзі по тому був відбудований²⁹. До маєтностей Острозького Рівненська волость потрапила внаслідок шлюбу з онукою Марії Ровенської Тетяною Гольшанською, але до 1518 р. (рік смерті) залишалася у фактичному користуванні княгині Марії³⁰. Звідси зрозумілою стає логіка Острозького щодо будівництва замку у Тучині, розташованого на тому ж напрямі, що й Рівне, але ближче до Горині. Мабуть через фактичне збереження Марією Ровенською контролю над Рівненським замком гетьман не клопотався, на відміну від Дубна чи Полонного, щодо виведення цього замку з-під військово-оборонної юрисдикції Луцького замку. Рівненська волость відповідала за підтримання в порядку та ремонт у Луцькому замку трьох городень – у верхньому, окольному замках та мосту³¹. Тому, напевно, Рівненський замок розглядався К. Острозьким як такий, що доповнює оборонну лінію по Горині.

Зовсім інакше виглядає справа з ще одним замком над Горинню, прийшлим до маєтностей Острозького разом зі шлюбом з Т. Гольшанською, – Степанем. На відміну від Рівного, на Степань К. Острозький отримав великокнязівський привілей 18 червня 1511 р. Привілей був виданий на тій підставі, що Степань був наданий великим князем Казимиром князю Юрію Семеновичу Гольшанському «до волі господарської»³². Замок тут був збудований з ініціативи зятя княгині Марії Ровенської – маршалка землі Волинської і луцького старости князя Семена Юрійовича Гольшанського³³. Як заявляла у 1507 р. його дружина, вартість будівництва склала 2 тис. кіп литовських грошів³⁴. Частина бояр – Костюшки – з Городка, Тутович і Люхчі, користуючись фактом зміни власника, намагалися уне-

²⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – С. 42–43.

²⁷ Ярушевич А. Ревнитель православия... – С. 64.

²⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 368.

²⁹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. I. – С. 53; Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 202–203.

³⁰ Stecki T. Miasto Równe: kartka z kroniki Wołynia. – Warszawa: Drukiem Władysława Dębskiego, 1880. – С. 6.

³¹ Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – К.: ТзОВ «Простір М», 2005. – С. 134, 142, 152; Stecki T. Miasto Równe... – С. 10.

³² Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 457–458.

³³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – С. 83–85.

³⁴ Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. – Пб.: Издание Императорской Археографической Комиссии, 1903. – Т. XX: Литовская метрика. – Т. 1. – С. 547–548; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 129.

залежнитися від виконання повинностей на користь Степанського замку. Однак за вироком господарського суду їм було присуджено, як і раніше, відбувати службу до Степаня³⁵. Замок, розташований у поліській лісах, віддалений від районів Волині, що особливо страждали від татарських походів, незабаром став одним з улюблених місць перебування К. Острозького³⁶, де дислокувався його штаб, задіяний в організації опору татарам. Степань мав важливе значення у випадку татарського походу, скерованого через Люєву Гору вглиб Великого князівства Литовського. У такому випадку почти волинських князів і панів мали зосереджуватися біля Березного на Случі, «где и перед тым земля Волынская кладывана бывала»³⁷, тобто неподалік від Степаня.

Укріплення східних і південно-східних рубежів Острозького князівства поставило питання про забезпечення його оборони з півдня. Тут завдання для К. Острозького виглядало найбільш складним. Якщо зі сходу і південного сходу Волинь була відносно захищена ріками Случ і Горинь, то з південна Волинь розташовувалася якраз у межиріччі басейнів Дністра, Бугу і Дніпра, інакше кажучи була найбільш зручним районом проникнення татар в регіон. Крім цього, ступінь лісистості Півдня Волині істотно поступався Півночі й Центру, що погіршувало можливість місцевого населення використати ліси як тимчасове сховище. Питання оборонного будівництва тут потрібно було вирішувати в комплексі з колонізацією території. Як наслідок, увага Острозького щодо південних рубежів своїх володінь проявилася найпізніше.

Кузьминська волость, розташована у Кременецькому повіті, була надана К. Острозькому ще великим князем Олександром. Заселення її відбувалося повільно, тому довгий час оборонних пунктів тут не було. Документи засвідчують про відтік сюди населення під тиском татар зі Східного Поділля, в тому числі й шляхти-зем'ян³⁸. Перший замок у волості виник близько 1511 р. у Красиліві³⁹, що контролював межиріччя Случі й Бугу. Татари, ймовірно, у 1512 р. під час походу на Поділля, Волинь і Галичину цей замок зруйнували. У 1517 р. К. Острозький виклопотав у великого князя привілей на заснування міста у Красиліві. Цей привілей, так само як привілей Дорогобужу, передбачив альтернативну можливість для мі-

³⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 457; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – S. 82.

³⁶ Уляновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009 (Серія «Видатні постаті Острогіани». – Вип. 2). – С. 40.

³⁷ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. IV. – S. 197.

³⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 230.

³⁹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – S. 87.

щан користуватися або магдебурзьким, або хелмінським правом⁴⁰. У тому ж році князь отримав дозвіл у Красиліві збудувати замок⁴¹. Відбудова була здійснена в доволі стислі строки. Так, доведеним фактом є те, що у 1521 р. турки під час свого походу на Поділля і Волинь спіткнулися саме об Красилів – спроби його взяття завершилися для них безуспішно⁴².

Пізніше Красилів став місцем концентрації надвірних військ Острозьких, що мали рухатися назустріч татарам до Вінниці та Брацлава. Традиційно посполите рушення волинських князів і шляхти збиралося над Горинню у маєтності Заславських – Дворець, поблизу Заслава, але Острозькі перебували у зтяжньому конфлікті з своїми кривними, тому, наприклад, Ілля Острозький зосереджував свої війська саме у Красиліві⁴³.

У 1518 р. серед маєтностей, отриманих К. І. Острозьким як спадок по Марії Семенівні Ровенській та князю Семену Васильовичу Несвізькому внаслідок потвердження Сигізмунда I, фігурує і замок Колодно – на лівому березі Гніздечни (басейн Дністра)⁴⁴. Значення цього замку слід розглядати в комплексі з сусідніми замками Збараських у Збаражі та Вишневецьких у Вишнівці. Колодно виступало елементом цієї локальної оборонної системи, завданням якої було стримування татарських і турецько-татарських нападів, що скеровувалися Кучманським чи Волоським шляхами. У маєтковому комплексі К. Острозького Колодно мало значення як вістовий пункт для попередження можливої татарської небезпеки для Дубна і Острога, оскільки кочівники, просуваючись цим напрямом, неодмінно «впадали» чи до Дубенської, чи до Острозької волостей. Для посилення обороноздатності Колоденської волості гетьман розпорядився збудувати замок і в Чернехові – маєтності, що знаходилася на правому березі Серету, притоки Дністра. Замок знаходився якраз на шляху проникнення татар до Галичини й Волині по Дністровсько-Дніпровському межиріччі. Про будівництво замку свідчить привілей 1529 р., який дозволяв Костянтину Івановичу при замку в Чернехові заснувати місто⁴⁵. Згодом Чернехів став центром окремої волості.

Ідея створення оборонних ліній об'єктивно підштовхувала гетьмана до необхідності територіальної цілісності Острозького князівства. Цій цілі мало служити набуття Сатіївської волості, що виступала першим

⁴⁰ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 97.

⁴¹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – С. 156–159; Ярушевич А. Ревнитель православия... – С. 147.

⁴² Kronika Marcina Bielskiego / [wyd. K. J. Turowski]. – Sanok: Druk Karola Pollaka, 1856. – Т. II (Ks. IV, V). – С. 1027.

⁴³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. IV. – С. 165, 166.

⁴⁴ Ibidem. – Т. III. – С. 166–168.

⁴⁵ Ibidem. – Т. III. – С. 341–342; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині. – С. 70.

етапом на шляху змички Дубенської, Рівненської і Острозької волостей. Сатіївську волость К. Острозький купив у Яна Довойнича, який в олодів нею з 1478 р.⁴⁶. У вересні 1522 р. гетьман отримав привілей на заснування тут містечка, який передбачав можливість побудови тут замку⁴⁷. Втім замок у Сатіїві стратегічного значення не мав, тому поступово, так само як міський статус поселення, занепав⁴⁸.

Крім оборонних функцій, що покладалися на місцеві служилі прошарки – бояр, путних слуг, стрільців, міщан (принаймні їх пробували обтяжити військовою службою у Дорогобужі й Красиліві), представники цих прошарків мали виступати в похід під керівництвом маршалка землі волинської у випадку необхідності заблокувати пересування татар по одному зі своїх традиційних шляхів нападів на князівство⁴⁹. Насправді ж це блокування полягало у зустрічі татар вже на їх зворотньому шляху в Крим.

З замків Острозького князівства часів Костянтина Івановича Острозького добре виписуються дві оборонні лінії. Першу складають Звягель, Чуднів, Полонне, Красилів, Колодно, Чернехів (пізніше син гетьмана Василь-Костянтин Острозький доповнить цю лінію замками у Старокостянтиніві й Базалії). Другу лінію формували замки у Степані, Дорогобужі, Острозі, Тучині, Рівному, Сатіїві, Дубні. Елементарне картографічне спостереження засвідчує, що обидві лінії оборони були розвернуті фронтом проти найбільш ймовірних напрямів проникнення татар на Волинь. Характерно, що, очікуючи чергових татарських набігів, К. Острозький, як вже відзначалося, полюбляв перебувати у Степані – замку, розташованому в тилу обох оборонних ліній та найглибше у створеній ним оборонній системі. Це засвідчувало добре знання князем військового мистецтва, яке вимагало, щоб командний пункт збройних сил знаходився на достатній відстані від передової лінії фронту з метою раціонального прийняття рішень та об'єктивної оцінки ситуації. Очевидно, що обороноздатність цих замків нічим не поступалася великокнязівським.

Приклад К. І. Острозького наслідували, хоч і меншою мірою, інші волинські князі – Збараські, Заславські, Сангушки, Корецькі. Зводять замочки у центрах своїх володінь і глави волинських і київських панських родів. Це певною мірою змінює ситуацію в географії татарських нападів.

⁴⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. III. – С. 15.

⁴⁷ Ibidem. – Т. III. – С. 245; *Ярушевич А.* Ревнитель православия... – С. 156; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині... – С. 44.

⁴⁸ Там само... – С. 133.

⁴⁹ Див. наприклад – Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. IV. – С. 287–288.

Їх масштаб зменшується – території на захід від Бугу чи на північ від Прип'яті тепер рідко стають об'єктом агресії кочівників. Останні змінюють тактику – розпорошуються ще до перетину кордону на дрібні загони, що мають діяти на чітко визначених і географічно обмежених територіях. Зменшується і час перебування кочівників на українських землях.

Але до остаточного вирішення проблеми ще далеко. Лише поява регулярного війська у вигляді підрозділів так званої «поточної оборони» та кварцяних рот, а також перетворення козацтва у вагомий чинник протистояння між християнською і ісламською цивілізаціями схилять шальки терезів на користь правонаступниці Великого князівства Литовського – Речі Посполитої. Тим не менше, майбутня перемога над кочовим світом кувалася саме у першій половині XVI ст.

Petro Kulakovs'kyj

The role of knyaz Kostyantyn Ostrogsky in organizing the defence of the southern borders of the Grand Duchy of Lithuania in the first half of the 16th century

This article investigates the question of the creation of effective defense against the Tatar invasions in first half of the 16th century. It is claimed that the Grand Duchy of Lithuania, put a lot of effort into creating two defensive lines on Ukrainian territory, thus exhausting itself and losing every possibility for the further strengthening of their defense. Castles were the base of these defensive lines. They were located on the main routes used by the Tatars, however they were incapable of ensuring a high level of security. Henceforward the strengthening of their defense depended on the increasing role of the private initiative. Therefore the Grand duke Sigismund the Old was ready to give the land of his domain to the nobility in exchange for their contribution to the defense of the southern border of the Grand Duchy of Lithuania. The hetman Kostyantyn Ivanovich Osrtrogsky was the first representative of the nobility who was capable of implementing such a task. In addition to the two family estates – Ostroh and Dubno, the hetman received from the grand duke the volosts of Polone, Zviahel, Chudniv and Kuzmin. Sigismund I also agreed to give the hetman the proprietary rights for the volosts of Stepan', Rivne and Kolodno by the kinship right of his wife Tetiana with the dukes of Olshansk and Nesvizh. As a result, a considerable part of south-eastern Volyn came to the hands of Ostrogsky. Gradually two defensive lines were created on this territory by the initiative of the hetman. Castles played the role of strongholds on which these defensive lines were based. The first line consisted of the castles which were located along the river Sluch – Zviahel, Chudniv, Polonne, Krasyliv (the

latter controlled the land between the rivers Sluch and Buh) and castles on riverhead of Dnister - Kolodno and Chernehov. The second line was by the river Horyn and its tributaries, and consisted of the castles in Stepan, Tuchyn, Rivne, Dorohobuzh, Ostrog, Dubno, Satyiv. The creation of these defensive lines significantly increased the defensive capacity of the Ukrainian territory, especially Volyn. This also increased the defensive capacity of a model of defense, which was actively adopted by other aristocrats, who had land in Volyn.

Андрій Гурбик
Київ

ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ «ГОНІННЯ СЛІДУ» В КОПНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

У статті розглядається порядок діяльності копного суду та правового інституту «гоніння сліду» впродовж XV – XVII ст. на українських землях Великого князівства Литовського.

Ключові слова: копний суд, «гоніння сліду», судочинство, Велике князівство Литовське.

В статье рассматривается порядок деятельности копного суда и правового института «гонения следа» в течении XV – XVII ст. на украинских землях Великого княжества Литовского.

Ключевые слова: копной суд, «гонение следа», судопроизводство, Великое княжество Литовское.

In article the order of activity of «kop» court and legal institute «trace persecution» during the 15th – 17th centuries on the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania is considered.

Key words: «kop» court, «trace persecution», legal proceeding, the Grand Duchy of Lithuania.

Народні зібрання жителів судової околиці¹ й співгромадян-сусідів для розгляду першорядних питань та судового розслідування злочинів на українських землях у складі Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського (далі – ВКЛРЖ) зустрічались у документальних джерелах XV–XVI ст. під різними назвами. Відповідні актові матеріали переважно згадували «віче», «право», «копу», «купу», «сок», «слід», «заклич» та інші терміни², які позначали як цілісну судову інституцію,

¹ Детальніше про роль судових околиць в копному судочинстві див.: Гурбик А. Трагування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського // Україна Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського. – К., 2009. – Т. 1. – С. 11–33.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 43; Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 99 зв.; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комисси-

так і її окремі правничо-слідчі функції та дії (починаючи від оголошення про початок громадського судочинства й до виконання судового вироку). Саме після «закличу» й відповідного повідомлення, сільська громада або кілька сусідніх громад збиралась у вказаний час на певне місце для суду. Такі збори відбувалися, як правило, під відкритим небом. Учасники копи традиційно ставали в «коло копне», утворюючи посередині місце для основних судових дій. Перед початком розгляду справи проводилися певні підготовчі заходи й перевірялося чи всі запрошені прийшли на копу. Якщо хтось був відсутній і ніхто їх не заступав/представляв, то за останніми терпляче посилали повторно. І тільки коли всі необхідні для легітимності копного зібрання «мужі» сходилися починався суд. Коли на копу збиралося кілька громад, то для ведення суду обирали представників від кожного села. Кількість копних суддів не була чітко визначеною і на кожному конкретному зібранні копи коливалась від 3 до понад 20 чоловік³. Це залежало, перш за все, від розмірів копи, складності справи та кількості сіл, які брали участь у копному суді. Суддями, як правило, вибирали високодостойних та авторитетних «мужов добрых (з доброю репутацією в околиці. – *А. Г.*), веры годных и ведомых (обізнаних із процедурою ведення копи. – *А. Г.*) копного суду»⁴. На великих копах для об'єктивності судочинства зазвичай суддями обирали рівну кількість представників від кожного села: «выбрали з каждого села... по два мужи людей веры годных»⁵. Вказанні судді виконували на копі традиційні судові функції: вели розслідування, опитували свідків, проводили обшук, але не мали права без правового або прецедентного обґрунтування і згоди більшості співгромадян виносити свій остаточний вирок. Діяльність громадських суддів не означала того, що лише обрані особи активно брали участь у судовому процесі, а інші присутні пасивно спостерігали за ходом справи. На невеликих копах всі, хто приходили на суд, не тільки уважно слідкували за його ходом, але й по можливості брали участь у всіх його етапах аж до винесення вироку та приведення останнього до виконання. Це підтверджують збори громади села Твердин Володимирського повіту на Волині. Там на копі суддями обирали «людей и мужов обчих (сторонніх. – *А. Г.*)

єю. – СПб., 1846. – Т. 1: 1340-1560. – С. 82; *Иванишев Н.* О древних сельских общинах Юго-Западной России. – К., 1863. – Приложение. – Док. № 1. – С. 36.

³ *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західноукраїнського та українського права. – Вип. 4. – К., 1928. – С. 143; *Гурбик А. О.* Копні суди на українських землях в XIV–XVI ст. // Укр. істор. журн. – 1990. – № 10. – С. 110–111.

⁴ Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею (далі – Акты ВАК). – Вильна, 1891. – Т. XVIII. – С. 465.

⁵ Акты ВАК. – С. 355.

тоест з села Осмигович на имя Марка Биршевича, из Сенявки двох – Федка Короля та Сенка Кислення, а з Мокович – Остапа Скрыпку и Ивана Лучченяти... при всей громаде Твердинской». А вже вирок виносили усі разом «тыи мужове, так чужосельцы, громада вся Твердинская, яко и иньшие... оного (злодія. – А. Г.) на горло водлуг права всказали (винесли обгрунтований чинними правовими нормами смертний вирок. – А. Г.)»⁶.

В цілому ж звичай обирати суддів, який зафіксували в громадському судочинстві джерельні матеріали XVI ст., був результатом не лише кількісного зростання селянських господарств, але й прагненням заможних співгромадян впливати на хід та результат копних судів шляхом усунення решти/більшості селян від суду і перетворення їх у простих спостерігачів/статистів. У попередній же історичний період невелика кількість учасників копних зібрань і не такі глибокі процеси майнової диференціації в селянському середовищі давали можливість всім жителям села чи околиці нарівні чинити суд.

При підготовці до копи потерпілий сповіщав сусідів про злочин і часто сам починав розслідувати справу чи переслідувати злочинців. Прикладом цього були дії селянина Михайла, якому в селі Варковичі Луцького повіту (1569 р.) покрали коней. Він зразу ж «в Луцку, в Ровном и по иншим местам околичным волати (піднімати гвалт, оповіщати, опитувати. – А. Г.) и пятна прибавати казал, одно ж дей нигде опытати не могли»⁷. У вказаному випадку «пятна» прибивалися для того, щоб усі знали, що коні з таким тавром крадені (це убезпечувало співгромадян від купівлі крадених тварин, яких зрештою довелось б повертати їх господарю), а «волали» не тільки, щоб сповістити про злочин, але й для того, щоб дізнатися про злочинця, з'ясувати обставини події та місце перебування вкрадених тварин. Звичай «волати по местам околичным» не тільки тривалий час зберігався в звичаєво-правовій культурі українських громад, але й увійшов до Статуту ВКЛРЖ 1588 р. Зокрема, в артикулі 26 розділу XI («О забитье человека переездного и безплеменьного») передбачалася спеціальна процедура розслідування вбивства невідомої людини та збору копи: «А тая копа маеть быти чынена воколь по две мили, люди на нее взываючы через возного оголошаньемъ на торьгохъ, при костелехъ и везде о том даючи знать, кому

⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К., 1986. – Ч. VI. – Т. I. – С. 460–461.

⁷ Акты о копных и панских судах (далі – Акты КПС) // Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-русском государстве. – К., 1897. – Т. I. – № 132. – С. 309–311.

ся трафить»⁸. Причому така деталізація (про «взивання» та «оголошення») з'явилася вперше і її не було в аналогічному артикулі (Р. XI, арт. 31.) попереднього Статуту 1566 р. Витоки вказаної традиції ховаються своїм корінням в давньоруських звичаях XI–XIII ст., коли також існував тотожний «заклич» на багатолюдних місцях: «Аче кто конь погубить (втратить коня. – *А. Г.*), иль оружье, иль порт, а заповесть на торгу, а после познаеть в своем городе, свое ему лицом взяти»⁹. Як бачимо, в часи Руської Правди власник втраченого коня або речі повинен був оперативної й привселюдно про це оголосити і якщо пізніше у когось ці речі знаходилися (незалежно від того як новий власник їх набув: купив, виміняв чи просто знайшов тощо) то потерпілий мав право повернути їх назад. Порівнюючи ці подібні правничі традиції й інститути, які існували в різні історичні періоди XI–XIII та XIV–XVI століть, слід відмітити, що спільною залишалась назва звичаю, суть якого зводилась до оголошення на багатолюдних місцях про скоєний злочин, а метою останнього був якнайшвидший розшук злочинця та повернення втраченого майна чи відшкодування збитків. Хоча існувала й відмінність, яка полягала в тому, що «заклич на торгу» в Київській Русі був початком громадського розслідування/суду, а «волення по местам околичным» в Україні XVI ст. проводилося лише одним потерпілим, як попереднє слідство та збір даних для майбутнього повноцінного копного суду.

Після завершення усіх передбачених звичаєвим правом підготовчих дій громада починала суд. Усі присутні на копі, ставали, а інколи й сідали колом копним. У центр зібрання на «пляц» виходив потерпілий і переповідав свою скаргу¹⁰. Це міг бути представник потерпілого диму, дворища, а то й усього села. Інколи разом із скаргою висувалося і звинувачення комусь із співгромадян, яке було результатом попереднього самостійного розслідування. Традиційно всі були зобов'язані мовчки вислухати потерпілого і потім починали слідство («опыт», «лик»). Копні судді викладали свої міркування, ставили присутнім запитання, а останні їх обговорювали, намагаючись згадати, що відбувалося в селі/околиці напередодні та в час скоєння злочину. Якщо людям нічого не було відомо про злочин, то представник кожного дворогосподарства сповіщав про це і «чинил отказ»¹¹.

⁸ Статут Великого княжества Литовского 1588 года (далее – Статут 1588 г.) // Временник императорского московского общества истории и древностей российских: Материалы. – М., 1854. – Кн. 19. – Р. XI. – С. 301.

⁹ Пространная редакция суд Ярославль Володимирч Правда Русьская // Законодательство Древней Руси. – Т. 1. – М., 1984. – С. 66.

¹⁰ Акты КПС. – № 72. – С. 168.

¹¹ Архив ЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 62; Акты ВАК. – Т. XVIII. – С. 75, 194, 256, 347; Статут 1588 г. – Р. XI. – Арт. 61. – С. 327.

У випадках збору на давньому традиційному місці, для детальнішого розслідування справи учасники копи посилали своїх представників на місце злочину. При потребі та наявних умовах по слідах злочину копа організувала погоню й переслідування злочинців¹². Якщо слід приводив до території іншої сільської громади, то копа чекала на границі, щоб у них взяли сліди і вели його далі місцеві селяни, на чий території проходив останній. У протилежному разі вина лягала на ту громаду, яка не виходила на слід. Учасники копи могли йти по сліду через території декількох сіл. У такому випадку звинувачення лягало на жителів останнього поселення, яке не могло вивести слід злочину за межі своєї території¹³. Звинувачували у злочині також тих співгромадян, які свідомо чи несвідомо знищували слід або перешкоджали продовжувати погоню на своїй території¹⁴.

Незважаючи на значний досвід і традиції громадського судочинства, більшість складних справ не знаходили свого вирішення на одних копних зборах, а вимагали проведення двох і більше коп. Це відбувалося у тих випадках, коли на першій копі не вдалося зібрати всіх даних про злочинця, коли не всі жителі околиці вийшли на копу, або ж потерпілі вимагали привести «чужого человека», який був у селі в час скоєння злочину і т.п.¹⁵. Були й інші випадки, коли збори копи переносились на другий і третій раз, особливо, коли злочинець був вже спійманий, але ще не всі селяни розпитали його про свої попередні «шкоди», а також коли чекали дозволу суду від поміщика, чиїм підданим був злочинець тощо¹⁶.

Чіткої періодичності у проведенні другої і третьої копи не існувало. Згідно документальних матеріалів, друга копа, як правило, проводилася на другий, третій¹⁷, а то й сьомий¹⁸ день після першої. На білоруських землях перерва між копними зборами інколи тривала близько чотирьох тижнів¹⁹. Друга копа, як правило, за розмірами бувала більшою чим перша і на ній часто закінчувався розгляд справи. Так, в Луцькому повіті саме на повторній/другій копі у 1576 р. селяни винесли кінцевий вирок у справі про крадіжку худоби²⁰. Але спостерігалися і випадки, коли жителі околиці з однієї і тієї ж справи збирали третю копу, причому, це ж передбачало й держав-

¹² Архив ЮЗР. – Ч. IV. – Т. I. – С. 79, 84; Акты КПС. – № 34. – С. 314.

¹³ *Иванишев Н.* Указ. соч. – Приложение – Док. № 3. – С. 47–48.

¹⁴ Архив ЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 243.

¹⁵ Архив ЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 62, 221; Акты ВАК. – Т. XVIII. – С. 93–94.

¹⁶ Акты ВАК. – Т. XVIII. – С. 158, 449–451.

¹⁷ Архив ЮЗР. – Ч. IV. – Т. I. – С. 85–86.

¹⁸ *Иванишев И.* Указ. соч. – Приложение. – Док. № 5. – С. 64.

¹⁹ Акты ВАК. – Т. XVIII. – С. 355.

²⁰ Акты КПС. – № 244. – С. 575.

не законодавство²¹. Зокрема, на копному суді в Луцькому повіті (1572 р.) селяни «на двох копах опыт чинили (провели розслідування. – А. Г.), нижли винного опитати не могли для чего дей водле артыкулу статутного тридцать первого в разделе первомнадцат (одинадцятому. – А. Г.), вжо на третью купу присяжную... выехали хотечи то правне скончити»²². В даному випадку учасники копи продемонстрували добру обізнаність із конкретними артикулами Статуту 1566 р. де дійсно зазначалося: «а где бы се на таких двох копах о том забитью (вбивстві. – А. Г.) выведатися не могли, тогда третью купу присяжную маеть врьд собрати» (Р. XI, арт. 31). Практично без змін із незначними редакційними правками: замість «выведатися» законодавець вставив «доведати») вказана правова норма копного судочинства увійшла й до Третього Статуту 1588 р. (Р. XI, арт. 26)²³.

У статутах ВКЛРЖ та документах копа часто називалась присяжною, що означало необхідність присутності на ній представників усіх господарів та околичних сіл, щоб, за потреби, принести присягу: «А врьдъ маеть з местечокъ и з сель околичныхъ по три чоловіеки старьшихъ, яко войтовъ, лавниковъ и иныхъ мужовъ добрыхъ, веры годныхъ, до присеги обрати»²⁴. На білоруських землях останню копу селяни називали «остаточною», «завитою»²⁵, що також підкреслювало її важливість. В цілому ж кількість зібрань копного суду в одній і тій самій справі не була обмеженою, а громади могли збиратися по одній справі стільки разів, скільки було необхідно для її остаточного вирішення.

У досліджуваній період на українських землях ВКЛРЖ досить вагому (якщо не сказати вирішальну) роль у загальній структурі копного судочинства відігравав давній та відпрацьований віками правовий механізм/інститут «гоніння сліду», що, перш за все, означав проведення розшуку та переслідування злочинця за слідами злочину (сліди/відбитки людини, тварини, возу, саней, загублених крадених речей, залишків краденого чи вбитих тварин, слідів крові на поверхні землі чи снігу тощо). Вказана правнича інституція передбачала не тільки самостійну судову діяльність (як одну із вище зазначених трьох коп), але й складову частину/етап шир-

²¹ Статут Великого князства Литовского 1566 года (далее – Статут 1566 г.) // Временник императорского московского общества истории и древностей российских: Материалы. – М., 1855. – Кн. 23. – Р. XV. – Арт. 31. – С. 164; Статут 1588 г. – Р. XI. – Арт. 26. – С. 301.

²² Акты КПС. – № 185. – С. 417–426.

²³ Статут 1566 г. – Р. XV. – Арт. 31. – С. 164; Статут 1588 г. – Р. XI. – Арт. 26. – С. 301.

²⁴ Статут 1588 г. – Р. XI. – Арт. 26. – С. 301.

²⁵ Акты ВАК. – Т. XVIII. – С. 5, 30.

шого громадського/копного суду (часто його початок). Про що свідчить значна кількість актових матеріалів. Тому досить типовими у тогочасних джерелах були такі заяви учасників подібних правничих дій: «коли якая шкода межі нами мужеми станет, тоды дей мы на том врочищу... на след збираемся»²⁶.

Загалом же інститут гоніння сліду як норма звичаєвого права в Україні на час XVI ст. пройшов складний шлях еволюції, зберігаючись у свідомості та громадському судочинстві протягом багатьох століть²⁷. Ще в часи Руської Правди однією з найважливіших функцій громади (верві) була допомога потерпілому «гнати слід», тобто йти по сліду злочинця: «Не будеть ли татя (злочинця. – А. Г.), то по следу женуть; аже не будеть следа ли к селу или к товару, а не отсочать от себе следа, ни едуть на след или отбъться, то тем платити татбу и продажу; а след гнати с чюжими людми а с послухи» (ст. 77)²⁸. Вказана стаття встановлювала рамки відповідальності членів громади за злочини, які були скоєні невідомою особою на її території. Передбачалася процедура розшуку злодія по його слідах. Зазначена стаття РП передбачала, що такі сліди могли привести на територію іншої громади або ж до «товару» – обозу купців чи стану пастухів, які тимчасово зупинились на землях поселення або поблизу. Жителі села, на територію якого приводив слід, зобов'язані були йти по слідах разом з потерпілим, допомагати останньому шукати злочинця. Якщо ж запідозрена громада не могла довести свою непричетність до злочину, то вона відшкодовувала всі збитки потерпілому. Якщо ж сліди виводили на велику дорогу «гостинець», де не було поселень, або на безлюдне місце, то громада не відповідала за таку крадіжку. Процедура переслідування злочинця повинна була вестись за участю осіб, які не були жителями даного поселення. Ця нова стаття Поширеної Правди не мала аналогів у Короткій Правді й, очевидно, закріпилася в законодавстві десь у XII ст. і вказувала на існування територіальної громадської організації, підпорядкованої князівській юрисдикції, яка здійснювала владу над певною територією.

Інститут слідогону як усталена в правосвідомості норма продовжувала існувати на українських землях і в наступні після Руської Правди віки. У Вислицькому статуті 1347 р. (ст. 49) передбачалось, що: «О злодею,

²⁶ Акты КПС. – С. 301.

²⁷ Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (далі – РНБ. ОР) – Ф. 293. – Оп. 1. – Д. 185. – Л. 1.

²⁸ Пространная редакция суд Ярославль Володимерич Правда Руськая // Указ. соч. – С. 77.

имает быти погоня за ним от сусед»²⁹. В даному випадку стаття статуту покладала відповідальність на сусідню громаду, що не вийшла на слід, який, ймовірно, проходив через її територію. Тому вірним є зауваження дослідників про тотожність правничих інститутів зафіксованих у Руській Правді та на українських землях XIV й подальших віків³⁰. А аналіз еволюції звичаєвої норми гоніння сліду ще одне цьому підтвердження.

У XV ст. інститут гоніння сліду продовжував існувати на українських землях. Зокрема, відомі документи про факти слідогону на галицько-волинських землях, де в грамоті від 1413 р., межі сіл Покослівці та Блудники визначались місцями, до яких їхні жителі повинні були гнати/приймати слід: «а поколе ты то границы, потоле имет пан Мирослав и след примати и одгонити, поколи ему тот войчич вывил з старыми людми»³¹. У справі за скаргою перемишльського владика Іллі (1422 р.) король проводив розслідування конфлікту про спірні границі єпископських володінь. Остаточно справу було розв'язано після свідчення «землян и старцев», які підтвердили заяву владика про те, що «владычни люде след гонят по Лисий брод и уздают Топольничаном, занеже Топольничане имеют су владыкою границу»³².

У грамоті галицького старости Михайла Бучацького від 1435 р. також сповіщалось про обов'язок жителів села, до якого привів слід злочину, допомагати розшукувати злочинця: «иж поидеть кто за своим злодеем горячим пытом (свѣжими слѣдами. – А. Г.), а где приидеть занити до которого села... тогда право (невѣдкладне зѣбрання місцевої громади й розслідування. – А. Г.) ему маеть быти... без отволоки»³³. У 1440 р. львівський

²⁹ Statuta Wislickie. Teksty / Dodatek do: *Hube R. Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego / R. Hube.* – Warszawa: Staraniem i nakladem Redakcyi Biblioteki Umiejtnosci Prawnych, 1881. – 305 s.; *Ливанцев К. Е. Полный свод статутов Казимира Великого [Електронний ресурс]* // www.monsalvat.globalfolio.net/rus/dominator/kazimir_great/ivancev_kazimir/; *Zwód zupełny Statutów Kazimierza Wielkiego z tłumaczeniem Świętosława z Wojcieszyna / Helcel A. Z. Starodawne prawa polskiego pomniki. T. 1 / A. Z. Helcel.* – Warszawa: Nakladem Księgarni Gustawa Sennewalda, 1856. – 699 s.; *Uruszczak W. Statuty Kazimierza Wielkiego jako źródło prawa Polskiego / W. Uruszczak* // www.law.uj.edu.pl/users/khpp/dz nauk_pliki/statuty.htm; *Bardach J. Historia ustroju i prawa polskiego / Bardach J., Lesnodarski B., Pietrzak M.* — Warszawa, 1996. – 655 s.; *Пространная редакция суд Ярославль Володимирч Правда Руськая // Указ. соч.* – С. 77.

³⁰ *Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века.* – М., Л. – 1946. – С. 294.

³¹ *Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной Галицкой Руси XIV–XV в.* – М., 1894. – С. 161.

³² *Греков Б. Д. Указ. соч.* – С. 294–295.

³³ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Z archiwum t. zv. Bernardynskiego we Lwowie (далі – AGZ).* – Lwów, 1887. – Т. 12. – С. 425–426.

городський суд вимагав від шляхтича Миколи довести свідками, що він не випустив злодія, якого зловили селяни трьох королівських сіл Сокольники, Солонки та Журавки, коли гнали слід³⁴.

На українських землях, які в досліджуваний період входили до складу ВКЛ, інститут гоніння сліду, як важливий елемент звичаєво-правової культури набув особливо широкого поширення. Хоча в міру розширення шляхетського землеволодіння й переходу українських сіл у приватне володіння традиційний інститут слідогону все зменшував ареал свого поширення. З-поміж актів Литовської метрики згадується цікавий документ/привілей про пожалування великим князем литовським Вітовтом (20 травня 1428 р.) низки волинських сіл «пану Ильи Вячковичу на село Порицко, Гриковичи, Трубки в Володимерском повете; на Ворочичин, Трыстен, Стыден в Луцком повете вечным правом»³⁵. І саме така форма довічного пожалування, як виявилось, значною мірою змінювала традиційний звичаєвий уклад українських сіл. Адже на найвищому рівні – у тексті великокнязівського привілею особливо зазначалося, що на території вказаних сільських громад відмінявся споконвічний місцевий інститут слідогону: «А в тыхъ именахъ следу не гонити... а пана Ильиным людем следу не брати»³⁶. Тобто пожалувані магнатам і шляхті на вічність села фактично виривалися із системи сусідських відносин околиці/волості й відтепер не були зобов'язані приймати слід від своїх сусідів та солідарно допомагати останнім у розкритті злочину. Хоча у вказаному привілеї великого князя Вітовта й було збережено не вповні зрозуміле застереження, щодо права сусідів згаданого шляхтича Іллі Вячковича доходити справедливості на території пожалуваних йому помість: «а кому шкода – за своим пойди»³⁷. Тобто сусідні жителі все ж зберігали право прийти й повернути собі вкрадені речі, які могли перебувати на території вказаних у привілеї приватних сіл. Але вони вже не могли чекати допомоги та, тим більше, вимагати у приватних селян активної участі у колективному (як це було раніше) гонінні сліду й розкритті злочину.

Окрім зазначеного значна кількість фактів слідогону відобразилась в документальних матеріалах Луцького³⁸, Володимирського³⁹ та Креме-

³⁴ Линниченко И. А. Указ. соч. – С. 161.

³⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547) (далі – LM 22). – Užrašymų knyga 22 / Parengė A. Blanutsa, D. Vaszcuk, D. Antanavičius. – Vilnius, 2010. – № 4.1. – P. 15.

³⁶ LM 22. – P. 15.

³⁷ LM 22. – P. 15.

³⁸ РНБ. ОР. – Ф. 293. – Оп. 1. – Д. 185. – Л. 1; Акты КПС. – С. 479, 514.

³⁹ Акты КПС. – С. 300–302.

нецького⁴⁰ повітів не тільки в литовську добу, але й протягом наступного XVII ст.⁴¹

Свідченням широкого побутування і великого суспільного значення даної норми звичаєвого права було те, що вона була кодифікована Статутами ВКЛ (1529, 1566, 1588 рр.)⁴². Зокрема, У Першому (Старому) Статуті 1529 р. (в розділі XIII, артикулі 3 під назвою «Которым обычаем заставати маеть лицо або след в чиём дому») зазначалось: «если бы кому сок (слідчий. – *А. Г.*) вел або за лицом (вкраденими речами. – *А. Г.*) следом пришол в чий дом, а не мог мети вижа (судового урядовця. – *А. Г.*)... тогда мает при той стороне трести (обшукати. – *А. Г.*) дом. А если бы знашол лицо, тогда маеть вести того человека з лицом до того враду, чий ест человек. А если бы его отбили от лица або от свежего следу, а он то переведеть тыми ж сторонними людми, тогда таковой маеть шкоду платити, на чом присягнеть». Особливо цікаві в зазначеному положенні про слідгон у XVI ст. відомості про участь «сторонніх людей». Оскільки останні досить схожі на учасників давньоруських судів. Адже згідно зі ст. 77 Руської Правди жителі околиць теж гнали слід з «чужими людми». Протягом віків, до моменту кодифікації Статутом ВКЛРЖ, збереглися й інші положення Руської Правди та звичаєвого права, зокрема про відповідальність тієї сільської громади, яка відбивала переслідувачів злочинця від слідів та сплачувала за це збитки потерпілому і штраф⁴³.

В ході еволюції інституту гоніння сліду від періоду Київської Русі і до XVI ст. збереглося багато давньоруських нюансів слідгону на що вказують відповідні положення Статутів ВКЛРЖ, які підкреслюють давність даного звичаю: «собравши суседов водле давного обычаю гонил следом»⁴⁴. А це дає можливість припускати існування даного звичаєво-правового інституту на всіх українських землях, які перебували у складі ВКЛРЖ. Тим паче, що вказаний звичай гоніння сліду також чітко прослідковувався за документальними матеріалами на сусідніх білоруських землях, зокрема, у Мінському, Берестейському, Вітебському, Слонімському та інших підвладних великокнязівській владі повітах⁴⁵.

⁴⁰ Новицкий И. Содержание актов о крестьянах // Архив ЮЗР. – Ч. VI. – Т. 1. – С. 241–243.

⁴¹ Архив ЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI. – Т. 1. – Приложение. – С. 54–56.

⁴² Первый Литовский Статут (тексты на старобелорусском, латинском и старопольском языках). – Вильнюс, 1991. – С. 98–99; Статут 1566 г. – С. 179; Статут 1588 г. – С. 310–311.

⁴³ Пространная редакция суд Ярославль Володимирич Правда Руськая // Указ. соч. – С. 69.

⁴⁴ Статут 1588 г. – С. 310.

⁴⁵ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 823. – Оп. 1. – Д. 81. – Л. 5; Акты КПС. – С. 768; Акты ВАК. – Т. XVIII. – С. 5–6, 23–24, 53.

Як показує аналіз етапів еволюції інституту гоніння сліду, в XVI ст. на українських землях збереглися не тільки яскраві приклади визначення границь території громади, але й приклади живучості давніх звичаїв і традицій, які, безсумнівно, вели своє походження від часів Руської Правди і навіть до її письмово оформлення. І якщо врахувати ту обставину, що обов'язок співгромадян допомагати гнати слід до XIII ст. побутував і в чеському праві, у відповідності з яким сусіди, які складали осаду, зобов'язані були йти разом з потерпілим по слідах злочинця, а також згадки про тотожний термін та правничий інститут в давніх польських актах (починаючи із початку XIII ст.) правомірно зробити висновок про те, що вказана норма звичаєвого права була властивою для багатьох слов'янських та інших сусідніх народів на різних етапах їхнього розвитку⁴⁶.

Важливим етапом копного суду загалом та процедури гоніння сліду, зокрема, було принесення присяги. Всі учасники копного зібрання у випадку безрезультатності усіх судово-слідчих копних дій (у тому числі й гонитви за слідами злочинців) на останній копі присягались, що нічого не знають про злочин і суд на цьому закінчувався, хоча й злочинця не було знайдено. Але таку присягу мусили вчинити всі учасники копи лише в тому випадку, коли потерпілий не мав доказів чієї-небудь вини. Коли ж на когось падала підозра (хоча й не вповні доведена копному зібранню), то «очищувальну присягу» приймали тільки ті селяни, дворища або навіть цілі села, кому з них «давалася вина». Причому, потерпілий сам обирав представників дворища, диму чи села для присяга. Чим важливіша була справа, тим більша кількість співгромадян повинна була присягати.

⁴⁶ *Ulanowski B.* Wieś polska pod względem prawnym od wieku XVI do XVIII // *Rocznik Akademii Umiejętności.* – R. 1893–1894. – Kraków, 1894. – S. 120–178; *Яковлів А.* До питання про генезу копних судів на Україні. – Львів, 1928. – С. 23; *Plaza S.* Funkcjonowanie chłopskich sądów wójtowskich w Sądeczyźnie XVI–XVIII w. // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. Zakład Historii państwa i prawa. – T. XVIII. – Zesz. 1. – Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. – S. 119–180; *Kubiak B.* Gromada wiejska i jej funkcjonowanie w Małopolsce w XVI i XVII wieku // *Spółeczeństwo staropolskie. Studia i szkice.* – T. III : Pod. red. A. Wyczańskiego. – Warszawa, 1983. – S. 139–159; *Wyrozumski J.* Gromada w życiu samorządowym średniowiecznej wsi polskiej // *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór Studiów.* – T. III : Pod. red. S. K. Kuczyńskiego. – Warszawa, 1985. – S. 219–251; *Голубеў В. Ф.* Абшчынны (копны) суд у сістэме судовага ладу Беларусі XVI–XVIII ст. // *Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі : стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця : матэрыялы рэсп. навук. канф., Гродна, 3–4 мая 2002 г. : у 4 ч.* – Гродна, 2003. – Ч. I. – С. 233–238; *Голубеў В. Ф.* Абшчынны (копны) суд у дзяржаўнай судовай сістэме ВКЛ у другой палавіне XVI – першай палавіне XVII ст. // *Леў Сапега (1557–1633 гг.) і яго час : зб. навук. арт.* – Гродна, 2007. – С. 100–106; *Голубеў В. Ф.* Сельская абшчына ў Беларусі XVI–XVIII ст. – Мінск, 2008. – С. 74–89.

Присяга в даному випадку була одним із кінцевих етапів копного слідства і слідогону, зокрема, й до неї вдавалися в тих випадках, коли фактичні докази були недостатніми для кінцевого вирішення проблеми. «Очищувальну присягу» звинувачені копою особи приносили з метою остаточного доказу своєї невинуватості. Таку присягу приносили, як правило, в церкві в присутності священника. Наведемо приклад однієї копної присяги: «Я, Михайло Якович и я, Иван Горегляды присягаем пану Богу всемогущему во Троици святой единому на том, иж што на копе обжаловал нас урядник Иван Дроздович... что мы бобров за озером у в Узком от Лядина нияким способом не били, а не ловили, а ни о шкоднику не ведаем. На чом яко справедливе присягаем так нам пане Боже помози, а если не справедливе пане Боже нас убий»⁴⁷. Або закінчення ще однієї присяги: «яко справедливо, так нам Бог поможи во Троици святой единый, а ежели несправдливо пане Боже нас убий на теле и на всем добром нашом. Аминь»⁴⁸. Вказана процедура присяги відбувалась урочисто і надзвичайно емоційно впливала на релігійну свідомість середньовічних селян. Тому люди вважали «великим гріхом... приводити людей невинних до присяги»⁴⁹, а, особливо, говорити неправду й свідчити неправдиво під час процедури церковної присяги. І якщо потерпілий, який попередньо вимагав від підозрілих селян «очищувальну» присягу, все ж бачив/відчував їх непричетність до злочину, то він не з'являвся у встановлений термін на місце присяги, а значить і остання не проводилась. З тих же мотивів, «щоб надаремне не тривожити Всевишнього», деякі звинувачені на копі (хоча насправді невинні) готові були відшкодувати збитки і самим шукати злочинця, ніж очищатися присягою⁵⁰.

Якщо проти звинувачених у різноманітних злочинах співгромадян висувалися більш-менш серйозні докази, через які їх вже не могли допускати до очищувальної присяги, але все ще недостатні/непереконливі для винесення остаточного вироку, тоді потерпілий пропонував у додаток принести звинувачувальну присягу перед Богом у церкві. Якщо копа погоджувалася і потерпілий присягав, то звинувачена таким чином окрема особа, все дворогосподарство чи ціле село вважались винними у скоєнні злочину⁵¹.

⁴⁷ Акты ВАК. – Т. XVIII. – С. 359–360.

⁴⁸ Там же. – С. 411.

⁴⁹ Там же. – С. 228.

⁵⁰ Там же. – С. 410.

⁵¹ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. I. – Спр. 5. – Арк. 48 зв.; Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 99 зв.

Першим Статутом ВКЛРЖ 1529 р. було кодифіковане положення звичаєвого права про відповідальність усієї сільської громади у випадку підозри її членів у причетності до злочинів у околиці: «И тѣж коли бы што в кого вкрадено, а видит ся ему шкода от которого села, а шкодника своего не ведаеть, тогда маеть выпросити право в том селе (зібрати копу. – *А. Г.*), а дал бы о то всему селу вину, тогда три мужи з оного села, которых он обереть, мають присягнути, как в том селе шкодника его не ведають»⁵². Таким чином, звичаєво-правова культура XVI ст. передбачала певну відповідальність територіальної громади за правопорядок як на своїх землях так і на суміжних. Зв'язані круговою порукою, жителі села виступали як колективна юридична особа, якій на загал могли давати вину. Від зазначених звинувачень не можна було легковажно відмахнутися, а слід було оперативно провести розслідування висунутих претензій та спростувати останні ритуалом присяги. Оскільки в противному разі звичаєва практика передбачала як матеріальну так і юридичну відповідальність: «И пак ли бы о тое не присягнули, тогда оное село все оную шкоду всю тому шкоднику (потерпілому. – *А. Г.*) мають платити, а собе злодея искати» (Р. 13. Арт. 5)⁵³.

Загалом інститут присяги («роты») був широко відомий на українських землях ще в часи Руської Правди. Стаття 10 Короткої Правди вже допускала можливість іноземцям доводити особистою присягою вину їх кривдника⁵⁴. А в статті 22 Поширеної Правди ми вже чітко бачимо прообраз подальшої звинувачувальної присяги копного права литовської доби. Дана стаття ПП вказує на використання потерпілим присяги при крадіжках речей та інших злочинах, розміри яких не перевищували двох гривен: «до дву гривен, аже менее, то роте ити по свое куны». Присяга також згадувалась у 31 та 47 статтях Поширеної Правди⁵⁵.

В цілому і процедура гоніння сліду й ритуал копної присяги, як і інші судові дії на копі були спрямовані, перш за все на виявлення винного, хто зобов'язаний був відшкодувати збитки, хоча останній і не завжди виявлявся дійсним злочинцем. Згідно джерельних відомостей учасники копних судів визнавали винними окремих селян або цілі громади (кутки села) в таких випадках: якщо вони не виходили на слід або не виводили слід злочину за межі диму, дворища, села; тих, хто не з'являвся на копу без поважних причин; тих осіб, у кого (в ході слідогону чи обшуку/трусу)

⁵² Первый Литовский Статут 1529 г. – С. 297–298.

⁵³ Первый Литовский Статут 1529 г. – С. 298.

⁵⁴ Краткая редакция Правда Русьская // Указ. соч. – С. 47.

⁵⁵ Пространная редакция суд Ярославль Володимирич Правда Русьская // Указ. соч. – С. 65–67.

знаходили крадені речі; тих селян, які відмовились очиститись ритуальною церковною присягою; спійманих на місці злочину або тих кого наздогнала копна погоня; тих, хто приховував, що приймав незнайомих співгромадян осіб в період скоєння злочину і т. п. Така широка сітка визначення копою винного призводила до того, що жителі копних околиць брали активну участь в копних судах, вивчали звичаєве право, щоб не потрапити до числа звинувачених, зобов'язаних відшкодувати збитки. А це в свою чергу дає можливість твердити про високий рівень правової культури українських селян, міщан та шляхти в досліджуваній період.

Важливими чинниками, які обумовлювали значний авторитет громадського суду в тогочасному соціумі при розслідуванні заплутаних справ та виявленні невідомого злочинця, були його оперативність (за звичаєм сусіди одразу ж приходили на слід чи поклик потерпілого) та значні слідчі можливості. Адже в короткий проміжок часу околичні сусіди звідусіль приносили необхідну інформацію про незнайомих, переміщення людей чи худоби і в колі копному переповідали свої свідчення. А при потребі по слідах злочинців громадою організовувалися близькі й далекі переслідування й обшуки місцевості та дворогосподарств.

Разом з тим зміцненню авторитету громадського судочинства сприяла й та обставина, що певні загальні положення копного звичаєвого права були кодифіковані Статутами ВКЛРЖ й отримали високий статус державного законодавства. Вже Перший Статут 1529 р. прирівнював копних суддів до великокнязівських представників на місцях та закріпив гарантії щодо їхнього захисту від зневаги та образ: «Коли бы хто в суда кому другому або судьям соромные слова мовил а тым суда и судей не учтил (зневажив. – А. Г.), таковый нятством (арештом. – А. Г.) маеть каран быти, шесть недель сидети. А судья тэж, на праве седечи (провадячи судочинство. – А. Г.), не маеть никого соромотити. . . А вшакже то уставуем, яко для тых судей покою, которые суть на местцах наших от нас и от панов рад наших уставленые, для тых, которые бывають на копах» (Р. 6. Арт. 18)⁵⁶. Таким чином Статут особливо й окремо наголосив на захисті прав тих суддів, які виїжджали за межі судових установ на місця для провадження, часто велелюдного, копного судочинства й могли зазнавати протиправних посягань з боку конфліктуєчих сторін.

Розділ восьмий Першого Статуту 1529 р., який містить двадцять артикулів, був названий «О права земельные, о границах и о межах, о копах» і включав різноманітні положення звичаєво-правової культури та копного судочинства. Перш за все Статут 1529 р. кодифікував положення про коп-

⁵⁶ Первый Литовский Статут 1529 г. – С. 180.

ні суди, які слід було збирати для вирішення земельних і межових конфліктів, у випадку шкідництва в лісах та нищення бортних угідь (які дуже важко було розслідувати). І тут без обстеження місцевості та слідогону теж було не обійтися. Детально виписано в Статуті було й процедуру копного слідства та судочинства. Для цього (в Р. VIII. Арт. 6.) зазначалося: «Коли судьи ...выехали на копу, тогда маюот ся справовати тым обычаем: первой маюот сами ся обослати и зложити местцо и где маюот выехати, и снемши ся посполе, выслушают речей обоюх сторон, яко жалоб, так и отпоров, и объехати землю обоюх сторон, куды поведуть (пройти слідами злочину та оглянути наявні збитки й інші докази. – А. Г.), и смотрети листов и знаков (грамоти і особисті клейма. – А. Г.) чии будуть листы албо знаки лепшии, того маюот ку доводу припустити подле обычая права»⁵⁷.

У тих випадках, коли на копних судах виникали суперечки, державне законодавство передбачало апеляцію до місцевого воеводи: «Пак ли бы судьи спор мели о повод, а згодити ся не могли... тогда, выслушавши жалоб и отпоров, и списати маюот, и, не выпускаючы сторон з моцы своее от права, запечатавшы реестр тых речей своими печатми, маюот послати до воеводи, в которого повете тое право будеть, и науку взяти... олиж маюот, науку воземшы, наконец справедливость вчинити» (Р. 8. Арт. 6)⁵⁸.

Прикметно, що до Першого Статуту 1529 р. потрапили переважно ті звичаєво-правові положення копного судочинства, які стосувалися взаємин громадських судів та державних адміністративно-судових органів або магнатів і шляхти. Цим самим великокнязівська адміністрація прагнула не лише підпорядкувати своїй владі копне судочинство, але й використовувати останнє в своїх інтересах та для захисту шляхетської власності. У зв'язку з цим Статут 1529 р. не деталізував повноваження громадських судів у царині міжселянських взаємин, а більше уваги приділяв процедурі копи за участі зем'ян, панів, магнатів і державців. І саме для таких копних зібрань в Статуті було значно обмежено правоздатність нешляхетських верств суспільства: «А естли бы который землянин мел право з державцою або с паном, а тот... мел бы у своем повете именье сугрань, а мели бы копу вести, тогда того пана держанья, который держить, не маеть быти простый человек поличон за светки, кром шляхты або иных поветов людей, годных веры, близких в суседстве» (Р. 8. Арт. 6)⁵⁹. Таким чином в епоху Статутів ВКЛРЖ простолюдини на копах за участю шляхти все більше виступали у ролі допоміжного слідчого апарату та, часто, статистів, які сповіщали необхідну інформацію, допомагали уточнювати факти чи вести

⁵⁷ Там же. – С. 222.

⁵⁸ Там же. – С. 222.

⁵⁹ Там же. – С. 224.

розслідування/слідогін, але не могли бути офіційною стороною копного процесу (свідчити, присягати, підписувати листи тощо).

Andrii Gurbyk

The legal institute of the «trace persecution» in the «kop» legal proceedings on the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania

People's assemblies of inhabitants of judicial vicinities for carrying out «kop's» legal proceedings on the Ukrainian lands as a part of Grand Duchy of Lithuania (henceforce – the GDL) met in documentary sources of the 15th – 16th centuries under different names: «veche», «right», «[kopa]», «[kupa]», «[sik]», «trace». The specified terms designated both complete judicial institute, and its separate right-investigative functions. Especially important role at the general structure of kop's legal proceedings was played by legal institute fulfilled by eyelids «trace persecution» which, first of all, designated carrying out search and prosecution of the criminal on traces of crime. The specified legal institute provided not only independent judicial activity, but also making a part/stage of the wider public / kop's legal proceeding. Institute of persecution of a trace as norm of a common law, since Kiev Rus' passed in Ukraine of the 15th – 17th centuries a difficult way of evolution. Its codification by all Statutes of the GDL (1529, 1566, 1588) was the certificate widely an existing and great value of this norm of a common law. The similar legal duty of fellow citizens to help to pursue a trace in the middle Ages occurred also at Czechs, Poles, and in the right of other people. Therefore it is lawful to draw a conclusion that the specified norm of the Ukrainian common law, despite the originality, had universal European character.

Вера Астрэйка
Минск

БАЛТСКОЕ ВЛИЯНИЕ НА ГРАММАТИКУ ГОВОРОВ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ДИАЛЕКТНОЙ ЗОНЫ БЕЛАРУССКОГО ЯЗЫКА

У статті аналізується проблема балтського впливу на граматику говорів північно-західної діалектної зони білоруської мови.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, білоруська мова, балтський вплив, північно-західна діалектна зона.

В статье анализируется проблема балтского влияния на грамматику говорев северо-западной диалектной зоны белорусского языка.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, белорусский язык, балтское влияние, северо-западная диалектная зона.

In article the problem of the Balt influence on grammar of dialects of a northwest dialect zone of the Belarusian language is analyzed.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Belarusian language, Balt influence, northwest dialect zone.

Северо-западное зональное единение белорусских говорев сформировалось преимущественно в результате разного рода славяно-балтских языковых контактов и связей. Неотъемлимой частью и, в значительной степени, движущей силой этого процесса стала ассимиляция местного балтского населения славянскими колонистами. Этно-культурная славянизация балтских автохтонов на северо-западе современной Беларуси, начавшись примерно в конце X в., растянулась более чем на тысячелетие. Наиболее интенсивно протекала она в период основания, становления и существования Великого Княжества Литовского (далее – ВКЛ). Взаимодействие белорусского и, главным образом, литовского языков (а ранее – и определенных диалектных единиц этногенетической базы обоих) на обозначенной территории, несомненно, всегда имело как адстратный, так субстратный характер, что обусловлено, с одной стороны, смежностью, а с другой – отчасти и совместностью бытия названных лингвокодов в пространстве и времени. Языковые отличия первого и второго порядка в условиях контакта и порождаемой им ситуации неодноязычия (как минимум билингвизма) не всегда делимы, поэтому идентификация их в качестве проявлений субстрата либо ад-

страта в языке-реципиенте весьма усложнена или даже невозможна. Это касается прежде всего лексических и лексико-семантических явлений, образующих основу северо-западного зонального языкового комплекса. Но в него входят, пусть в небольшом количестве, особенности и иных языковых уровней. А поскольку звуковая система и, особенно, грамматический строй языка считаются наименее подверженными внешнему воздействию, возникновение ряда соответствующих регионализмов, можно думать, напрямую было связано с процессами освоения балтоязычными аборигенами чужих (=славянских) говоров и субстратизации родных.

Объясняемые балтским влиянием северо-западные зональные морфологические и синтаксические черты, как и соотносимые с ними ареально и по происхождению отличия в области фонетики¹, в большинстве своём имеют лексически ограниченное употребление, в говорах выступают не совсем последовательно и регулярно, нередко функционируют параллельно с другими, исконно славянскими языковыми средствами. Географически это обычно явления (узко)локального или спорадического распространения. Нельзя исключить, что среди зарегистрированных диалектологами подобных форм присутствуют имеющие речевой (=несистемный) статус проявления нормальной в описанных условиях интерференции: случайные речевые ошибки, своего рода оговорки, обычные при переключении с одного кода на другой. Но и они ценны для исследователя, поскольку представляют собой потенциальные варианты развития языковой системы.

Балтское воздействие, как правило, затрагивает внутривидовый уровень грамматического строя отдельных говоров и/или их совокупности. В плане формального выражения его последствия наблюдаются реже. В пределах северо-западного зонального единения белорусских говоров, например, иногда фиксируются факты употребления типично балтских (прежде всего литовских) формантов, которые встречаются здесь в составе не только заимствованных (бел. сев.-зап. пупя'лькіс, мн. – пупя'лькі 'хвощ полевой' (Вороновский район Гродненской области)², восходящее, по нашему мнению, к лит. rūp(i)alaiškis 'несколько разновидностей болотных растений'), но и собственных названий (бел. сев.-зап. Nom. pl. панажаі 'одна из деталей ткацкого станка', ср. бел. общ. панажы' 'тж'³). И если в первом случае появление явно неславянской флексии стоит объяснять непосредственно процессом конкретного лексического про-

¹ Подробно: *Астрэйка В.* Балцкі ўплыў на фанетыку гаворак паўночна-заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы // Язык и межкультурные коммуникации: материалы III Междунар. науч. конф., Минск-Вильнюс, 17–20 мая 2011 г. – Минск, 2011. – С. 274–276.

² Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: У 5 т. – Мінск, 1993–1998. [=ЛАБНГ]. – Т. 1. – № 265.

³ ЛАБНГ. – Т. 4. – № 169.

никновения (как субстратного, так адстратного типа) – окончание приходит вместе со словом, то во втором можно и нужно видеть вероятность внутренней экспансии отдельного фрагмента самой грамматической системы побеждённого языка – усваиваемое аборигенами чужое слово по-прежнему «обрамляется» в соответствии с канонами некогда родной речи. На территории рассматриваемой диалектной зоны, включая и её периферию, форма *панажаі* достоверно бытует в говорах Ивьевского, Вороновского, Лидского (Гродненская область) и Ганцевичского (Брестская область) районов. Интересно, что она отмечена также на значительном расстоянии от беларусско-балтского пограничья – в одном из говоров Мстиславского района Могилевской области, там, где до недавнего времени существовали литовские деревни, основанные во времена ВКЛ. Почти всюду это единственно возможный вариант оформления данного наименования. О подлинных масштабах явления в целом судить трудно, поскольку специальные полевые изыскания даже на уровне системы одного говора никогда не проводились – приведенная нами форма была записана при сборе материалов для лексического атласа беларусского диалектного языка, имевшего совершенно иные цели (ср. также название населённого пункта в Поставском районе Витебской области *Камаі*). Тем не менее следует предполагать, что во второй половине XX в. оно относилось к числу ареально малозаметных языковых феноменов с безусловными лексическими ограничениями в своём употреблении. Более чёткую картину даёт проекция на карту географии синтаксической конструкции *быць на гасця'х, ісці (эхаць) на гóсці* с предлогом *на* вместо более характерного *у* (где [у] из исконного [в])⁴ (ср. бел. общ. *быць у гасця'х, ісці (эхаць) у гóсці*, польск. *być w odwiedzinach, jechać w gościnę*, руск. *быть в гостя'х, идти (эхать) в гости*). Тут уже можно говорить об ареале, хотя и достаточно диффузном (Поставский, Лепельский (Витебская область), Мядзельский, Вилейский, Воложинский (Минская область), Ивьевский, Новогрудский (Гродненская область) районы). Возникновение этого грамматического отличия, которое, как и в предыдущем примере, в большинстве говоров выступает в качестве безальтернативного, скорее всего также связано с переходом местного балтского населения на славянскую речь. В литовском языке подобные словосочетания используются главным образом с предлогом *į* (лит. *eiti į svečius* 'идти в гости'), которому в беларусском, как и в других славянских, соответствует – в каждом конкретном случае – либо *на*, либо *у* (<[в]). Осваивая диалект колонистов, автохтоны вынуждены были совершать выбор из названных языковых средств и, очевидно, иногда путали их, чему, кроме прочего, содействовала ещё и

⁴ ЛАБНГ. – Т. 3. – № 273.

аналогия со стороны близких по семантике славянских сочетаний слов с предлогом на (ср. бел. прыйсці на пачастунак (вяселле), быць на бясэдзе и т.п.). Описанная конструкция, вероятно, ранее была известна шире и в некоторых местах вышла из употребления – косвенное указание на это содержится в комментариях к соответствующей карте лексического атласа белорусского языка: присутствие предлога у в определённых говорах Браславского, Шарковщинского, Глубокского районов Витебской области маркируется пометой «цяпер» (теперь, сейчас). В условиях обычного для межкультурного пограничья полилингвизма подобные особенности могут появляться и гипотетически даже образовываться и в речи носителей традиционных белорусских говоров. Но и здесь более логичным и менее затратным представляется всё же механизм перенимания в готовом виде через речь многоязычных или ассимилированных некогда соседей-балтов.

В некоторых случаях есть все основания утверждать о движении в сторону формирования своеобразных зональных структурных языковых типов, а точнее – о действии в настоящем и/или прошлом более-менее выраженных тенденций регионального языкового развития, которые, находясь в зависимости от совокупности внешних, но достаточно существенных для лингвореальности историко-культурных и социально-политических факторов, пока не приобрели (а, возможно, уже и не приобрели) статус структурно значимой (=конститутивной) и, соответственно, единственно возможной для данного идиома закономерности. Широкие и относительно компактные ареалы образуют в основном лишь отдельные языковые факты (=лексемы), иллюстрирующие подобные трансформации (направления изменений) в системе традиционных белорусских говоров: в истории языка и народа жизнь каждого слова воистину уникальна. Именно на северо-западе белорусского языкового континуума наиболее последовательно реализуется стремление к нейтрализации категории среднего рода существительных, не свойственной литовскому языку и, видимо, предшествовавшим ему, а возможно, и иным балтским диалектам ((мая, адна) ста́да, (мой, адзін) я́блык на фоне бел. общ. (маё, адно) ста́да, я́блыка). На грамматическое оформление словаря чужого языка при переходе на него, несомненно, влияют морфологические характеристики конкретного своего аналога (ср. лит. bandà (ж.р.) 'стадо', obuolys (м.р.) 'яблоко'). Не исключено, что известное в южной части северо-западной диалектной зоны (в пределах т.н. гродненско-барановичской группы говоров) собирательное обозначение огуречной ботвы гуркавіна (ж.р.)⁵ является как раз подобного рода модификацией существительного

⁵ Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск, 1963. [=ДАБМ]. – № 279.

среднего рода гуркавін(н)е (гуркавён(н)е), изредка фиксируемого тут же, но наиболее характерного для соседних западно-полесских говоров (ср. лит. *agurklė* (ж.р.) 'тж'). Выбор может осуществляться из уже наличествующих в языке-победителе собственных производных форм: деминутивов и др., которые в данном случае теряют дополнительную коннотацию, переходя в разряд нейтральной лексики – к примеру, в некоторых говорах северо-западной Беларуси вместо (и во избежание) *вядро́* употребляется уменьшительный вариант *вядзэрык* (ср. лит. *kibiras* (м.р.) 'ведро'). Однако предпочтение всё же явно отдаётся субстантивам ж.р. на -а (ср. бел. сев.-зап. (мая, адна) *лы́ка* и лит. *lúobas* (м.р.) 'лыко'). Существенную роль здесь играет и внешнее сходство в самом белорусском языке имён среднего и женского рода с нефлексивным ударением, и активность субстантивов женского рода в литовском. Как следствие – численный рост последних и их особая продуктивность в традиционных восточнославянских говорах на северо-западе Беларуси. Это, в свою очередь, провоцирует колебания в распределении существительных по родам вообще (*паса́г//паса́га*, *бэ́з//бэ́за* и т.д.) и дальнейшие сдвиги в сторону преобладания субстантивов ж.р. на -а. Интересной в этом смысле может быть история употребления лексемы (а)бічо́ўка в качестве наименования бьющей части цепа. С такой семантикой (при основном и общераспространённом значении 'верёвка, верёвочка') она выступает на большей части территории зоны (особенно регулярно на её севере)⁶. Во всех других белорусских говорах используются однокоренные номинации только в форме м.р. (ср. бел. юго-зап. *біч*, *бічык*, сев.-вост. (витебско-могилёвское) *бічу́к*, а также зап.-полес. *бія́к* 'тж'). Русское диалектное (псковское) *абичёвка* 'тж' в ареальном и, по-видимому, генетическом планах нужно считать продолжением белорусского названия⁷. Нельзя не заметить, что в литовских диалектах обозначениями *била* в цепе являются преимущественно субстантивы ж.р., часто деминутивные по форме (лит. вост., южн. *buožė*, сев., юго-вост. *buoželė* и др.)⁸. Поэтому очень близкое по смыслу восточнославянское *бічо́ўка* 'верёвка, верёвочка' коренным жителям региона в своё время могло показаться более адекватным, кроме того, и с точки зрения словообразовательной и морфологической структуры. В класс слов ж.р. на -а в анализируемых говорах переходят и имена ж.р. с нулевой флексией (*мышá*, *гуся́*⁹), что, на наш взгляд, отчасти связано ещё и с отсутствием у них видимого формального показателя принадлежности

⁶ ДАБМ. – № 258.

⁷ См.: Диалектологический атлас русского языка (центр Европейской части России). Карты [=ДАРЯ]. – Вып. III (часть 1): Лексика. – Минск, 1997. – № 41.

⁸ См.: *Lietuvių kalbos atlasas*. T. 1. *Leksika*. – Vilnius, 1977. – № 56. – P. 117.

⁹ ДАБМ. – №№ 80,81.

к отмеченной грамматической категории – обстоятельством совершенно неприемлемым с точки зрения языкового сознания носителя (пра)литовского говора, в котором окончания соответствующих номинаций всегда имеют материальное выражение (ср. лит. *pelė* 'мышь', *žąsis* (ж.р.) 'гусь'). Подобным образом, возможно, объясняется появление (также за счёт личного славянского материала) деминутивных по форме и нейтральных по содержанию региональных дериватов *свяхроўка*, (пад)павётка. Первое отмечается практически в ареале формы *свяхроў*¹⁰ и, как и *мышá*, *гуся'*, относится к группе северо-западных севернозональных узколокальных регионализмов. Дополнительным образцом для выравнивания в данном случае могло послужить сев.-вост. *ма́тка* 'мать'¹¹ (свекровь – другая мать). Второе, производное от свойственного для основного массива говоров белорусского языка (пад)паве́ць (рассматриваемого некоторыми исследователями в качестве диалектно ограниченного праславянского заимствования из восточнобалтских языковых систем¹²), в своём распространении «покрывает» почти всё пространство зоны и местами даже выходит за её границы¹³. Аналоги его sporadически отмечаются в русских говорах Смоленщины, Брянщины и Псковщины, встречаются в диалектах украинского Полесья¹⁴. Несколько отступая от темы, заметим, что удельный вес уменьшительно-ласкательных формально, но не семантически словообразовательных единиц в северо-западном региональном словаре вообще весьма высок. И это вряд ли может быть случайным. В говорах северо-западной диалектной зоны белорусского языка действует и тенденция к использованию в функции сказуемого как переходных, так и непереходных деепричастий совершенного и изредка несовершенного вида прошедшего времени (*вóзера (было) вы'сахшы, мой сын (быў) прыехаўшы, я (быў) залажы'ўшы піто́мнічак, я тут даўно́ бы'ўшы, хата там (бы'ла) стая'ўшы*)¹⁵, связываемая многими исследователями с прямым влиянием со стороны балтскоязычных аналогов.

В основе ряда иных сдвигов в грамматической системе северо-западных белорусских говоров – неизбежные при ассимиляции нейтрализация, унификация и универсализация явлений, структур и средств усваиваемого языка, случаи языковой поддержки и другие свидетельства ретроспективно неоднозначной этно-языковой обстановки в регионе. Переход аборигенов с родного на язык победителей осуществляется в лю-

¹⁰ ДАБМ. – № 90.

¹¹ ДАБМ. – № 89.

¹² Этымалагічны слоўнік беларускай мовы [=ЭСБМ]. – Мінск, 1978. – Т. 8. – С. 90.

¹³ ДАБМ. – № 237.

¹⁴ См.: ДАРЯ. – Вып. III (часть 1). – № 17; ЭСБМ. – Т. 8. – С. 90.

¹⁵ ДАБМ. – № 205.

бом случае не без «огрехов». При этом во второй не только привносятся отдельные черты первого (субстратизация в чистом виде), в нём всегда что-то путается и/или упрощается. Данные преобразования, как отмечалось выше, охватывают не только материально выраженные особенности языка: они касаются также моделей внутреннего языкового устройства. Коррективы – посредством формальных включений либо на структурном уровне – вносятся, надо полагать, прежде всего в те сегменты чужой языковой системы, которые вызывают определенные трудности с усвоением и/или невольно осознаются как слишком сложные и даже алогичные¹⁶. Это происходит как по образцу свойственных для языка субстрата элементов и схем, так и без их использования (через интерференцию, изменения аналогического характера и др.). Форма Gen. pl. существительных женского и частично среднего рода с окончанием -аў (-яў) (хатаў, сценаў, но́чаў, мо́раў, я'блыняў) известна на всей территории северо-западной диалектной зоны белорусского языка и в рассеянном виде – далее в юго-восточном направлении (ср. бел. общ. хат, сцен, начэ'й, марэ'й)¹⁷. Возникла она в результате обобщения разных типов склонения в рассматриваемом участке субстантивной парадигмы, следствием чего стало упрощение последней. Выравнивание произошло по примеру формоизменения субстантивов мужского рода как наиболее частотной группы указанного лексико-грамматического класса слов, а универсальным показателем соответствующего грамматического значения стала доминирующая тут в безударном положении флексия -аў (-яў) (ср. бел. хлѡ́пцаў, па́льцаў, пе́ўняў, пакѡ́яў). В белорусском языковом пространстве отмеченная зональная особенность образует достаточно обширный и плотный ареал, а, как правило, «для распределения явлений аналогии такая компактность не характерна»¹⁸. Данное отличие употребляется там, где в течение веков существовал славяно-балтский (resp. балто-славянский) билингвизм и не исключены различные проявления восточнолитовского субстрата: к слову, в большинстве диалектов литовского языка и в его литературной разновидности формы Gen. pl. всех типов субстантивного склонения имеют одну общую флексию¹⁹. Подобная черта встречается, правда,

¹⁶ Ср.: *Ткаченко О. Б.* Очерки теории языкового субстрата. – Киев, 1989. – С. 67–69.

¹⁷ ДАБМ. – № 101.

¹⁸ *Калнынь Л. Э.* Фонетические диалектные различия, обусловленные рефлексацией праславянских сочетаний плавных сонантов с редуцированными гласными // *Восточнославянские изоглоссы.* – Вып. 3. – М., 2000. – С. 34.

¹⁹ Подробно: *Zinkevičius Z.* Lietuvių dialektologija. – Vilnius, 1966. – P. 208–267.

и в диалектах других восточнославянских языков²⁰, но, судя по всему, только в белорусских северо-западных говорах она выступает настолько последовательно и компактно, хотя и по преимуществу параллельно с основной формой хат, сцен, начэ'й, марэ'й. Заметим, что и в пределах русского и украинского языков такого рода формы фиксируются главным образом в речи населения тех районов, где этническая и, следовательно, языковая обстановка исторически была, как и в нашем случае, также далеко не однообразной. Процессы унификации и универсализации, пусть и в далёком до завершения виде, сопровождают и описанную ранее тенденцию к нейтрализации категории среднего рода: упразднение одной из родовых форм ведёт к упрощению системы родовых различий в целом, а универсальным выразителем принадлежности к Sub. fem. становится флексия -а (в ударном и в безударном положении).

Несколько иначе следует трактовать присутствие в северо-западном зональном языковом комплексе синтаксической конструкции типа было́ двух (трох, чатыро́х) брато́ў. Последняя спорадически встречается во всём ареале рассматриваемого зонального обособления белорусских говоров, отмечена в украинском и польском (в том числе и литературном) языках²¹. Точное её соответствие является особенностью литовского языка²². Нахождение на периферии Славии, существование аналогов в других славянских лингвосистемах не позволяют не учитывать возможность исконного происхождения подобных языковых черт и даже вхождения их в состав т.н. реликтовых изоглосс. Но нельзя исключить и факт непосредственного воздействия со стороны смежных языков (в нашем случае – польского и/или литовского) – «цяжка адмаўляць наяўнасць сувязі паміж гэтымі з'явамі, у першую чаргу з-за іх арэальнай блізкасці»²³. Контакты с соседями, нужно полагать, в любом случае играют тут свою

²⁰ См.: ДАРЯ. – Вып. II: Морфология. – М., 1989. – № 37; *Обнорский С. П.* Именное склонение в современном русском языке. – Вып. 2. Множественное число. – М., 1931. – С. 221, 229–230, 242–243, 248–249; Атлас української мови [=АУМ]. – Т. 1. – Київ, 1984. – № 219; АУМ. – Т. 2. – Київ, 1988. – №№ 195, 196; Українська діалектна морфологія. – Київ, 1969. – С. 129–133; *Бевзенко С. П.* Українська діалектологія. – Київ, 1980. – С. 103; *Матвіяс І. Г.* Взаємодія основ з твердими і м'якими приголосними у відмінковій парадигмі іменника // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. – Київ, 1983. – С. 30–31.

²¹ ДАБМ. – № 208; аб асаблівасцях ужывання ў беларускай дыялектнай мове гл.: Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск, 1963. – С. 304; АУМ. – Т. 1. – № 281; *Жилко Ф. Т.* Говори української мови. – Київ, 1958. – С. 63; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – Київ, 1966. – С. 367–368; *Киклевич А. К., Кожинова А. А.* Польский язык. – Минск, 2001. – С. 93–94;

²² *Orvidienė E.* Lietuvų kalbos vadovėlis. – Vilnius, 1964. – P. 75, 168.

²³ *Цыхун Г.* Інавацыі славянскіх кантактных зон // *Rozprawy Slawistyczne.* – 1993. – 6. – S. 33.

роль: постоянное наличие соответствующего языкового фона содействует повышению частотности использования, а затем и консервации таких средств в говорах данного региона, а также способствуют различным изменениям по аналогии, стимулируя, активизируя и направляя их. В этом, по нашему мнению, состоит суть отрицаемого иногда исследователями феномена языковой поддержки. И весьма значительное место в последнем принадлежит опять же субстратным языковым пластам.

Балтское влияние на морфологию и синтаксис местных говоров может, таким образом, проявляться достаточно разнообразно, в том числе – не всегда видимо на первый взгляд и внешне ощутимо. Определённые сдвиги в грамматической структуре способны повлечь за собой некоторые изменения в других сферах языковой системы (словообразовательной, семантической). Результаты этого процесса, без сомнения, необходимо считать ярким свидетельством того, что на обозначенной территории, действительно, имела место языковая и, следовательно, этническая ассимиляция неславянского населения. Хотя беларусско-балтское (resp. балто-славянское) зональное языковое взаимодействие в области грамматики протекает со многими ограничениями и не в таких масштабах, как контактирование на уровне лексическом, оно, тем не менее, должно быть признано одним из важных факторов в формировании в пределах этно-исторической совокупности беларусских говоров своеобразного северо-западного региолекта (= регионально обусловленной разновидности диалектной речи).

Vera Astreika

Baltic influence upon the North-West Belarusian dialects grammar

The article analyzes a number of grammatical features typical for the North-West dialect zone of the Belarusian language. These peculiarities are interpreted as a possible result of Slavic-Baltic contacts in the region. Some phenomena can be explained as a Baltic (mainly (great)Lithuanian) substratum in North-West Belarusian dialects. The factor of areal neighborhood has to be taken into consideration too. A lot of the appropriate lingual facts are in restricted and inconsistent use. However, it is possible to be said about more or less significant (now or/and before) tendencies of regional lingual development. That comes in support of forming the singular North-West Belarusian regiolect (= the regionally marked variety of a dialect language).

Jarosław Łuczyński
Toruń

PRZESTRZEŃ WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO NA MAPIE RADZIWIŁŁOWSKIEJ TOMASZA MAKOWSKIEGO Z 1613 r. W ŚWIETLE TREŚCI KARTOGRAFICZNEJ I OPISOWEJ

У статті проаналізовано представлення Великого князівства Литовського на радзивілівській мапі 1613 р. Томаша Маковського у контексті картографічного та описового аспектів.

Ключові слова: Річ Посполита, Велике князівство Литовське, Томаш Маковський, Миколай Криштоф Радзивіл «Серотка», радзивілівська мапа.

В статье проанализировано представление Великого княжества Литовского на радзивилловской карте 1613 г. Томаша Маковского в контексте картографического и описательного аспектов.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Великое княжество Литовское, Томаш Маковский, Николай Криштоф Радзивил «Серотка», радзивилловская карта.

The article examines representation of the Grand Duchy of Lithuania on the Radziwil's map of 1613 by Tomash Makovsky in a context of cartographical and descriptive aspects.

Key words: Poland, Grand Duchy of Lithuania, Tomash Makovsky, Nikolay Kryshstof Radzivil «Serotka», Radzivil's map.

1. Wstęp

Wielką wartość źródłową wśród dawnych map Rzeczypospolitej prezentuje mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 r. (I zaginione wydanie z 1603 r.¹) Tomasza Makowskiego (1575–1630) zwana popularnie «radziwiłłowską». Drugie wydanie tej mapy, z którego znamy jej obecny wizerunek, zostało wykonane w Amsterdamie, w pracowni Hessela Geritsza (1581–1632), a wydane przez Willema Janszoon Blaeu'a (1571–1638) w 1613 r.². Egzemplarze ze wspomnianego wydania znajdują się w Bibliotece

¹ *Alexandrowicz S.* Pierwsze zaginione wydanie radziwiłłowskiej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. XVI (1968). Nr 3. – S. 538–545.

² «Amsterdam Excudebat Guilhelmus Janssonius sub signo Solarij deaurati. Anno 1613» i «Sculptum apud Hesselum Gerardum» – «Wydał Wilhelm Janssonius, pod złotą pieczęcią w Amsterdamie roku 1613» i «Wyryte u Gerarda Hessela» (tłum. Aleksander Anikowski, dalej – A. A.).

Uniwersyteckiej w Upsali³ oraz w Herzogin Anna Amalia Bibliothek w Weimarze⁴. Najbardziej rozpowszechnione wizerunki mapy radziwiłłowskiej, to kolejne wydania atlasowe z 1631 i 1635 r⁵.

Warto przyjrzeć się przestrzeni geograficznej, jaką zawarto na tym wspaniałym zabytku kartografii dawnej Rzeczypospolitej, a szczególnie Wielkiego Księstwa Litewskiego. W związku z tym bardzo cenią go sobie, jako źródło historyczne, znawcy dziejów Polski, Litwy, Białorusi oraz Ukrainy jako spadkobiercy Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁶. Mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego poświęcono już wiele miejsca w literaturze historyczno-kartograficznej⁷.

Na dawną mapę według Wojciecha Iwańczaka składają się trzy podstawowe warstwy: zarysy lądów, wód i nazewnictwo geograficzne, ikonografia oraz legendy tekstowe⁸. Tym samym mapa radziwiłłowska charakteryzuje się bogactwem rysunku oraz treści opisowej (głównie w postaci legend). Dla przekazu kartograficznego powstającego na przełomie XVI i XVII wieku jest to rozwiązanie jak najbardziej słuszne z kilku względów. Epoka nowożytna, kiedy to następował rozkwit sztuki kartograficznej, idącej wraz z nurtem

³ Lithuania on the Map, (II wyd. uzupełn.). – Vilnius, 2011. – S. 121–122.

⁴ Imago Poloniae. – Warszawa, 2002. – T. II. – S. 190. – Poz. 89; zob. Lithuania on the Map. – S. 123–125.

⁵ Zob. Keuning J. Blaeu's Atlas // Imago Mundi. – 14 (1959). – S. 74–89.

⁶ Błaszczuk G. Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań. – Poznań, 2007. – S. 110–122.

⁷ Merczyng H. Mapa Litwy z 1613 r. Ks. Radziwiłła Sierotki, pod względem matematycznym i kartograficznym // Z Dziejów Kartografii. – T. VIII, Ziemie dawnych Prus Wschodnich w Kartografii. – Olsztyn, 1997. – S. 203–229; Alexandrowicz S. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. «radziwiłłowska», jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi // Studia Źródłoznawcze. – T. X (1965). – S. 31–69; Alexandrowicz S. Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku. Wyd. II. – Poznań, 1989; Спірыдонаў М. Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г. // Гістаычны альманах. – Т. 8. – С. 3–55; Спірыдонаў М. Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г. // З глыбі вякоў. Наш край. Гістарычна-культуралагічны зборнік. – Вып. 2. – Мінск, 1997. – С. 133–195; Łuczyński J. Analiza dokładności mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. radziwiłłowskiej na podstawie siatki zniekształceń // Polski Przegląd Kartograficzny. – T. 33 (2001). – Nr 4. – S. 365–371; Łuczyński J. Sposoby wykonywania map na przełomie XVI i XVII wieku w świetle komentarzy na mapie radziwiłłowskiej z 1613 r. // Polski Przegląd Kartograficzny. – T. 37 (2005). – Nr 3. – S. 216–220; Атоян Л. В., Атоян Р. В. Карта «Magni Ducatus Lithuaniae» Радзивилла и Маковского – первая обзорная карта Беларуси. // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К., 2010. – С. 270–276

⁸ Iwańczak W. Kilka uwag o dawnej mapie jako źródle historycznym // Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie. Z dziejów kartografii. – T. XIV (red. S. Alexandrowicz, R. Skrycki). – Szczecin, 2008. – S. 51.

humanizmu nie wykształciła jeszcze kanonu tworzenia map. Nie powstał jeszcze model ujednoczonych sygnatur i symboli przedstawiających zjawiska geograficzne oraz społeczne. Tego, czego nie można było ukazać za pomocą symbolu – opisano. Dzięki temu obraz kraju przedstawiony przez kartografa, dzięki połączeniu rysunku z tekstem, stał się bardziej czytelny i bogatszy w informacje. Podobnie, lecz w większej skali⁹, wydano mapę Pomorza Zachodniego w 1618 r. autorstwa Eilhardusa Lubinusa (1565–1621). M.in. wzbogacono ją w obszerny tekst charakteryzujący przedstawiany obszar, podobny w treści do załączonego do mapy radziwiłłowskiej¹⁰.

Jeszcze na przełomie XVI i XVII wieku nadal były aktualne słowa średniowiecznego myśliciela Paolino Minoryty, pochodzące z jego traktatu *De Mapa Mundi*, że ani sam obraz ani samo pismo nie wystarczają do przedstawienia obrazu świata. Jedno i drugie wzajemnie się uzupełniają¹¹. Dlatego celem niniejszego referatu jest dokonanie analizy przestrzeni szesnastowiecznej Litwy w kontekście związków obrazu i tekstu występującego na mapie radziwiłłowskiej¹².

2. Powstanie mapy radziwiłłowskiej

Omawiana mapa powstała z inicjatywy i fundacji jednego z największych mecenasów kultury i sztuki Wielkiego Księstwa Litewskiego księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła «Sierotki» (1549–1616), który na przełomie XVI i XVII wieku odgrywał najważniejszą rolę na Litwie, pełniąc m.in. funkcję

⁹ Skala ok. 1:240 000.

¹⁰ Zob. *Domalewska S.* Mapa Lubinusa i jej znaczenie // *Nautologia*. – Nr 1/1993. – S. 2–12 (tamże łaciński tekst); polskie tłumaczenie zob. *Świątkowska J.* Krótki opis Pomeranii i rzeczy w niej godnych zapamiętania według Eilharda Lubinusa // *Nautologia*. – Nr 1/1993. – S. 13–15. Więcej na temat mapy zob. *Stelmach M.* Eilhardus Lubinus i jego wielka mapa Księstwa Pomorskiego. – Szczecin, 2001.

¹¹ *Iwańczak W.* Rola tekstu na mapie średniowiecznej // *Tekst źródła. Krytyka. Interpretacja* (red. B. Trelńska). – Warszawa, 2005. – S. 137.

¹² Próby ukazania związku między dawnymi mapami a tekstem zob. *Dworsatschek M.* Dawna mapa a tekst. Z zagadnień wczesnej kartografii ziem polskich // *Człowiek-Obraz-Tekst. Studia z historii średniowiecznej i nowożytnej* (red. M. L. Wójcik). – Dzierżoniów, 2005. – S. 77–88.

województwa wileńskiego¹³. Pomiarów do wykonania mapy oraz jej rysunek wykonał sztycharz i kartograf nieświeski Tomasz Makowski¹⁴.

O powstawaniu omawianego dzieła mówi kilka listów powstałych u schyłku XVI w. To one potwierdzają szereg faktów związanych z wykonaniem mapy: prace nad nią rozpoczęto ok. 1595 r.; jej głównym wykonawcą był Tomasz Makowski, zbierający materiały i dokonujący pomiarów. W przygotowaniu rysunku najprawdopodobniej brał udział również Maciej Strubicz; opracowywanie mapy zakończono w 1599 r.¹⁵. Ostatecznie pierwsze niezachowane wydanie mapy radziwiłłowskiej ukazało się już w 1603 r. w Nieświeżu lub Gdańsku. Miano do niej załączyć mapę świata – «mappam uniwersalem», z zaznaczoną Litwą¹⁶.

Tytuł mapy umieszczono w kartuszu okuciowo-rolwerkowym z elementami florystycznymi: *MAGNI DVCATVS LITHVANIAE, CAETERARVMQVE REGIONVM ILLI ADIACENTIVM EXACTA DESCRIPTIO. Ill[ustri]ss[im]i ac Excell[enti]ss[im]i Pri[n]cipis et D[omi]ni D[omini] Nicolai Christophori Radziwil, D[ei] G[ratia] Olycae ac in Nieswies Ducis, S[acri] Rom[ani] Imperii Principis in Szylowiec ac Mir Comitis et S[ancti] Sepulchri Hierosolimitani Militis etc. opera, cura et impensis facta ac in lucem edita*¹⁷.

Wiele na temat przestrzeni geograficznej mapy Litwy z 1613 r. oraz jej fundatora mówi już jej tytuł. Autor zaznaczył, że ona nie tylko przedstawiać będzie Wielkie Księstwo Litewskie ale i ziemie sąsiadujące. Czyli przestrzeń geograficzna znacznie wykracza poza granice Wielkiego Księstwa Litewskiego

¹³ Lulewicz H. Radziwiłł Mikołaj Krzysztof // Polski Słownik Biograficzny. – T. XXX. – Z. 2. – Warszawa-Kraków, 1987. – S. 349; Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. – Warszawa, 2000; Na temat mecenatu Radziwiłłów zob. Bartoszewicz H. Geodeci i kartografowie radziwiłłowscy // Geodeta. – Nr 2(69), luty 2001. – S. 45–49; Alexandrowicz S. Rola mecenatu magnackiego w rozwoju kartografii ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI – I połowie XVII wieku // Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich (red. W. Rezmer). – Toruń, 2010. – S. 235–254.

¹⁴ Jakubowski J. Tomasz Makowski, sztycharz i kartograf nieświeski. – Warszawa, 1923; Alexandrowicz S., Treiderowa A. Makowski Tomasz // Polski Słownik Biograficzny. – T. XIX. – Wrocław, 1974. – S. 248–249. Na jego główną rolę w wykonaniu tej mapy wskazał T. Kempa. Por. Tenże. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł. – S. 212.

¹⁵ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł. – S. 212.

¹⁶ Tamże. – S. 214.

¹⁷ «Dokładny opis Wielkiego Księstwa Litewskiego i pozostałych krajów przylegających do niego, dzieło wykonane i na świat wydane dzięki trudowi, staraniu i wydatkom Najśławniejszego i Najświetniejszego Księcia i Pana Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła z Bożej Łaski Księcia Świętego Cesarstwa Rzymskiego, na Olyce i Nieświeżu, hrabiego na Szydłowcu i Mirze i rycerza Świętego Grobu Jerozolimskiego» (tłum. – A. A.). Cytowane i tłumaczone teksty pochodzą z reprodukcji mapy radziwiłłowskiej zamieszczonej w Senieji Lietuvos Žemėlepiai iš Vilniaus Universiteto Bibliotekos Rinkinių, I aplankas Iš Joachimo Lelewelio ir kitų rinkinių. – Vilnius, 1999. – Nr 10.

po 1569 r¹⁸. Podobne zabiegi na mapach miały już również miejsce w średniowieczu oraz na początku epoki nowożytnej¹⁹.

3. Skala

W dolnym, lewym rogu mapy w dekoracyjnej banderoli z cyrklem znajduje się podziałka liniowa, zawierająca oznaczenia trzech mil: wielkiej (ok. 7370 m), średniej (ok. 6336 m) oraz zwykłej (5560 m)²⁰. Po ich przeliczeniu, Alexandrowicz skalę mapy określił na 1:1293 000, co w przybliżeniu daje ok. 1:1300 000²¹. Mapa dolnego biegu Dniepru wynosi wg Alexandrowicza ok. 1: 530 000, którą oznaczono za pomocą podziałki liniowej²². Autor mapy w jednym z kartuszy wyjaśnił powód dlaczego zamieścił kilka rodzajów miar długości, o czym będzie mowa dalej.

4. Kompozycja

Czytelnik bardzo często zwraca uwagę na kompozycję mapy. W tym przypadku składa się ona z dwóch elementów: mapy wnętrza lądu oraz dolnego odcinka Dniepru. Odpowiada to tendencjom, jakie były zauważalne dla połowy XVII wieku, kiedy to w atlasach Willema Janszooona Blaeu'a i jego sukcesorów zamieszczano mapy rzek: Dunaju i Renu.

Na południu mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego tzw. radziwiłłowska sięga po linię Kamieniec Podolski-Szarogród-Czerkasy, czego przedłużeniem jest właśnie mapa dolnego Dniepru. Można zadać pytanie dlaczego nie ukazano przestrzeni geograficznej między Dnieprem a południkiem Gdańska lub Krakowa?

W interesujący sposób autor mapy wyjaśnił kompozycję mapy w legendzie zamieszczonej w kartuszu podtrzymywanym przez dwa putta, zamieszczonej przy mapie dolnego Dniepru: *«Czytelnikowi pozdrowienie. Głównie dwie [przyczyny] skłoniły nas, byśmy dołączyli ten bieg Dniepru do naszej mapy. Pierwsza, żebyśmy pokazali długość tej rzeki, od której nie ma Europa większej i dłuższej, prócz Dunaju i Wołgi (której tylko źródła są w Europie, przeto nie*

¹⁸ Więcej na ten temat: *Łuczyński J.* Zmiany granic między Wielkim Księstwem Litewskim a Koroną w świetle mapy radziwiłłowskiej z 1613 r. // *Polski Przegląd Kartograficzny*. – T. 35 (2003). – Nr 1. – S. 43–46.

¹⁹ Zob. *Iwańczak W.* Rola tekstu. – S. 140.

²⁰ «Milliaria magna, milliaria mediocria, milliaria communia sive usitata». Por. *Alexandrowicz S.* Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – S. 39.

²¹ Por. *Łuczyński J.* Analiza dokładności. – S. 368.

²² Scala milliariom ad hunc tractum Boristenis pertinens. Por. *Alexandrowicz S.* Rozwój kartografii. – S. 95 (określona na podstawie odległości), Merczyng przyjmując tę miłę jako średnią z mapy Litwy skalę mapy określił na 1: 300 000, zob. *Merczyng H.* Mapa Litwy. – S. 218.

*Europy, dlatego wydaje się być rzeką nie Europy, lecz Azji*²³. Druga, abyśmy przedstawili obecnie dawne granice Wielkiego Księstwa Litewskiego z czasów Wielkiego Księcia Witolda. Ten [książę], który prowadził wiele pomyślnych walk z Tatarami, aby mógł łatwiej utrzymać swe władztwo i dłużej odpierać wroga, wybudował i umocnił pewne zamki, które teraz stoją w ruinie²⁴. Powodem, dla którego nie dołączyliśmy tego biegu Dniepru na samej mapie jest to, że rozszerzyłyby to naszą mapę (podkr. – J. Ł.), iż musielibyśmy przedłużyć naszą mapę i dodać część Węgier, Mołdawii, Transylwanii, Wołoszczyzny. Wychodząc zaś naprzód czytelnikowi, który chciałby poznać stan tej krainy; kraina jest równinna i wielce urodzajna, ale z powodu ciągłych najazdów Tatarów opuszczona. Ci zawsze pożądamy jej bogactw niekiedy postąpiwszy poza Czerkasy pustoszą Wołyń, prowadząc wielu ludzi w niewolę porwanych z tych dóbr. Natomiast Kozacy często mają w zwyczaju atakować, jeśli spostrzegą ich wracających z łupem i przekraczających jakąś rzekę»²⁵ (tłum. – A. A.).

Autor zostałby zmuszony do wykreślenia obszaru Dzikich Pól, Mołdawii, Siedmiogrodu i wschodnich Węgier, czyli terytorium kontrolowanego przez Turcję. Z legendy wynika, że byłoby to poza tematem mapy. Jednocześnie podniosłoby to koszt wykonania jej wykonania. Płyta z miedzi musiałaby być co najmniej o 1/3 powierzchni większa. Mogło to również wynikać z nieznamości tych obszarów przez autora mapy oraz braku materiałów

²³ Autor przedstawia europejski charakter Dniepru, w porównaniu z najbardziej znanym Dunajem i Wołgą, por. *Piskozub A.* Rzeki w dziejach cywilizacji. – Toruń, 2001. – S. 158–186.

²⁴ Mowa o zdobyczach nadczarnomorskich Wielkiego Księcia Witolda, por. *Łowmiański H.* Polityka Jagiellonów. – Poznań, 1999. – S. 171, 176. Kontynuował on politykę swoich przodków, głównie Olgierda.

²⁵ «Lectori s[alutem]. Hunc Borysthenis tractum ut ad nostram Geographiae tabulam adjiciamus duo praecipue impulerunt. Primum ut huius fluminis longitudinem ostendamus, siquidem praeter Danubium et Volgam (cuius tantum fontes in Europa sunt idioque non Europae sed Asiae fluvius esse videtur) longiorem ac majorem Europa non habet. Alterum ut antiquos M[agni] D[ucatus] Lithuaniae terminos Vitoldi M[agni] Ducis praesertim temporibus exponamus, hic multa praelia secunda cum Tartaris faciens, arces nonnullas quarum nunc ruinae extant extruxerat ac muniverat, quo facilius dominium suum protendere hostemque longius dopellere possit cur autem in eadem ipsa tabula hunc Borystenis tractum continuate non adjecerimus ea causa est quod protraxisset nostram Geographiae tabulam, ut Hungariae, Moldaviae, Transylvaniae, Valachiae partem continuare atq[ue], in tabulam inscribere deberemus. Proderit autem lectori qui sit status huius Regionis cognoscere; Regio est campestris ac feracissima, sed propter assiduos Scytarum incursus deserta qui semper ihiant illius bonis, et aliquando ultra Czyrkassos progressi Voluniam depopulantur plurimes homines bonis illorum direptis servitutem abducentes. Revertentibus vero illis cum praeda, Kozacy saepius occurrere ac omnibus bonus si eos trana[n]tes fluvium aliquem repererit solent». Tatarzy prowadząc swoje najazdy na ziemie ukraińskie starali się nie przekraczać rzek, aby nie opóźniało to ich akcji, dlatego ich szlaki przebiegały wododziałami, tu zapewne mowa o tzw. Czarnym Szlaku, zob. *Łuczynski J.* Sposoby wykonywania. – S. 219.

źródłowych. Ponadto, przeznaczeniem mapy Dniepru było: pokazanie osobliwości rzeki i terytorium poniżej Czerkas, ukazanie świetności dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, głównie za panowania księcia Witolda, wreszcie przedstawienie stosunków z Tatarami²⁶. Teksty w tej części mapy radziwiłłowskiej mają przede wszystkim charakter militarny i historyczno-etnograficzny. Autor starał się wyjaśnić genezę i rolę wielu miejscowości nad Dnieprem, omówił zjawisko porohów dniewprowych, scharakteryzował wyspy Chortycę i Tomakówkę.

Z trzech stron wyraźną granicą mapy są rzeki i wybrzeże Bałtyku. Od zachodu na całej długości jest to Wisła, od Wschodu Dniepr. Na północy to Dźwina z jej dopływami oraz wybrzeże Bałtyku. Wyraźnej granicy fizjograficznej brakuje na południu.

Poprzez analogię na podstawie innych map krajów Europy Środkowo-Wschodniej można wyciągnąć wniosek, że niektóre komponowano tak, aby ich obszar ograniczyć rzekami lub innymi elementami fizjograficznymi np. górami. Dla przykładu można podać szesnastowieczne mapy Polski Wacława Grodeckiego z 1562 r. i Stanisława Pograbki z 1570 r. gdzie wyraźną granicą na zachodzie i wschodzie są rzeki Odra i Dniepr, na mapach Prus są rzeki Wisła lub ciąg wzgórz i Niemen, na mapach Śląska to Sudety i rzeka Warta.

5. Granice

Nasuwa się pytanie, dlaczego Makowski naniósł na mapie Pokucie, Ruś Czerwoną, Podlasie i Prusy, część Małopolski, Mazowsza oraz nawet część Kujaw ? Ponadto widzimy na niej całą Ukrainę z Wołyniem i Podolem, pomimo to, że od 1569 r. pozostawały one poza Wielkim Księstwem Litewskim. Odpowiedź na to pytanie może wynikać ze sposobu oznaczenia granic politycznych oraz ich objaśnienia. Autor mapy wyjaśnił to w jednej z legend: *«Przedstawienie granic Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ten znak * położony powyżej kresiek oznacza dawne granice Wielkiego Księstwa Litewskiego, ten zaś (kółko z kreską w dół, przyp. autora) nowe granice tegoż Księstwa okrąża, natomiast, kiedy w tych samych miejscach znajdują się oba znaki (jak masz przed oczyma), uważaj, że znajdują się w tych samych miejscach, gdzie kiedyś były stare [granice]»* (tłum. – A. A.)²⁷.

²⁶ Por. *Alexandrowicz S.* Stosunki z Turcją i tatarszczyzną w kartografii staropolskiej XVI–XVII wieku // *Polska-Niemcy-Europa. Studia z dziejów myśli politycznej i stosunków międzynarodowych* (red. A. Czubiński). – Poznań, 1977. – S. 97–98.

²⁷ «ILLVSTRATIO Finium M[agni] D[ucatus] Lithuaniae. * Signum hoc punctis suprapositum antiquos M[agni] D[ucatus] Lith[uaniae] terminos declarat: hoc vero noui termini eiusdem Ducatus circum scribuntur: vbi autem in eisde[m] punctis vtrumque signum (vt prae oculis habes) coneurrit, Vbi antiqui erant ibi er recentes etiamnum esse existimes».

Spory graniczne między Polską a Litwą ciągnęły się od czasu, kiedy ziemie ruskie zostały włączone w granice Korony za panowania Kazimierza Wielkiego w XIV w. Kwestia ta najbardziej rozgorzała w 1569 r., kiedy to inkorporowano do Korony: Podlasie, Wołyń i Kijowszczyznę z Braclawszczyzną. Ma to swój oddźwięk na omawianej mapie²⁸. Tzw. «Dawna» granica odnosi się do obszaru Litwy sprzed Unii Lubelskiej 1569 r. Symbol gwiazdki odnosi się jedynie dla granicy pomiędzy ziemiami ruskimi Korony a Wołyniem i Podolem²⁹. Najczęściej występującym symbolem jest ten drugi, lub wspólne ich występowanie. Wcześniej wspólne występowanie obydwóch sygnatur nazwałem «granicą bezsporną», do których Litwini nie zgłaszali pretensji, są to następujące odcinki: od rzeki Szeszupy do Augustowa (granica między Prusami a Litwą), od Łukowa do styku z granicą między ziemiami ruskimi Korony a Litwą w okolicach Kowla (ów fakt wymaga sprostowania), całość granicy z Moskwą i Inflantami. Natomiast granicą, do której Litwini zgłaszali pretensje, nazwaną na mapie «nową» były następujące odcinki: od Bałtyku do Niemna (z tzw. Litwą Pruską), od Augustowa do Łukowa (wzdłuż Podlasia), między Wołyniem i Kijowszczyzną a Litwą (nie jest to granica zewnętrzna Litwy sprzed 1569 r.).

Można w tym doszukiwać się litewskiego separatyzmu, jaki towarzyszył litewskim magnatom, jeszcze w ok. 30 lat po zawarciu Unii Lubelskiej. Dość wyraźnie widzimy związki dawnych ziem, przynależnych do Litwy przed 1569 r., o czym często Makowski wspominał w opisie załączonym do mapy. M.in. Radziwiłłowie mieli liczne dobra na Podlasiu i Wołyniu.

Poza tym na mapie opisano fragment granicy z Inflantami: «*Rzeka Indrica granica Liwonii*» (tłum. – J. Ł.)³⁰. Oznaczono też szereg granic wewnętrznych: na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego wyróżniono granice powiatów. Natomiast poza Litwą schematycznie wykreślono granice krain historycznych: Podlasia, Rusi Czerwonej, Wielkopolski i Małopolski. Wg Michała Spirydonowa granice powiatów na mapie nie odpowiadają stanowi z przełomu XVI i XVII wieku³¹.

²⁸ Problem ten dokładniej opisałem w artykule: *Łuczyński J. Zmiany granic między Wielkim Księstwem Litewskim a Koroną w świetle mapy radziwiłłowskiej z 1613 r.* // *Polski Przegląd Kartograficzny*. – T. 35. – 2003. – Nr 1. – S. 43–46.

²⁹ Nie wspominałem o tym fakcie w artykule, ponieważ nie zauważyłem tej zależności ze względu na niewyraźną kopię.

³⁰ «*Indrica flu[vius] Livoniae termines [terminus]*». Niewielka rzeczka w Łatgalii.

³¹ *Спірыдонаў М. Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г.* // *Гістабычны альманах*. – Т. 8. – С. 8; *рог. Атлас гісторыі Беларусі. Ад старажытнасці да нашых дзён. дадатак да 6-томнай Энцыклапедыі гісторыі Беларусі*. – Мінск, 2004. – С. 22–47; *Гістарычны атлас Беларусі, Беларусь са старажытных часоў да канца XVIII ст.* – Т. 1. – Варшава-Мінск, 2008. – С. 76–77.

W interesujący sposób oznaczono granice Księstwa Słuckiego: «*Liczba 5 oznacza granice Księstwa Słuckiego, które jednak przynależą do województwa Nowogródzkiego*»³² (tłum. – J. Ł.). Nie jest przypadkiem, iż wyróżniono ów obszar. Był on we władaniu birżańskiej linii Radziwiłłów od 1600 r. jako wiano Zofii Olelkowiczówny, którą pojął za żonę Janusz Radziwiłł podczaszy litewski. Księstwo Słuckie aż do rozbiorów było największym kompleksem dóbr prywatnych w Rzeczypospolitej o pow. 12 650 km²³³.

6. Fizjografia

Na treść geograficzną mapy składają się elementy fizjograficzne (wody, lasy, rzeźba terenu) oraz kulturowe (osadnictwo, mosty oraz charakterystyka niektórych obszarów w postaci legend). Prócz treści geograficznej na mapie także zamieszczono szereg informacji historycznych, politycznych oraz etnograficznych w postaci ikonograficznej i tekstowej, zarówno na mapie głównej oraz na mapie dolnego biegu Dniepru.

Na mapie radziwiłłowskiej zdecydowaną rolę odgrywają wody³⁴. Oznaczono na niej cały bieg Niemna oraz Dźwiny wraz z ich dorzecziami. W przypadku Dniepru rzetelnie oznaczono jego prawe dorzecze oprócz źródeł. Bardzo szczegółowo oddano obraz dolnego biegu, łącznie z Limanem Dnieprowym, przedstawiony na dołączonej mapie w większej skali. Spośród większych dopływów Wisły i Dniepru wyróżnione zostały Bug i Prypeć. Największe rzeki Wielkiego Księstwa Litewskiego mają oznaczone obszary źródłiskowe w postaci napisów *Dzwine Fons*, *Fons Niemenis*, *Fons Bugi*, *Prepetii fons*. Należy zwrócić uwagę, na to, że autor mapy zlokalizował je w miarę poprawnie jak na możliwości szesnastowiecznych pomiarów i dostępności tak trudnego terenu³⁵. Dość ciekawie oznaczono opisy poszczególnych rzek, którym warto się przyjrzeć. Jeszcze na mapie Makowskiego żywa jest tradycja ptolemejska, przejawiająca się w łacińskich opisach najważniejszych rzek,

³² «Numerus 5 Ducatus Slucensis terminos denotat, qui tamen Ducatus ad Palitinatium Nowogrodense pertinet».

³³ Dokładnie to zagadnienie opisał *Alexandrowicz S.* Rozwój kartografii. – S. 117. Księstwo Słuckie jako «Słuck (...) z bardzo obszernymi posiadłościami» omawia Szymon Starowolski w traktacie «Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego» wydanym po raz pierwszy w 1632 r., zob. *Starowolski Sz.* Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego. – Kraków, 1976. – S. 102.

³⁴ O wizerunku rzek na dawnych mapach i traktatach geograficznych zob. *Iwańczak W.* Dokąd płyną rzeki? // Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym (red. W. Iwańczak, K. Bracha). – Warszawa, 2000. – S. 101–114.

³⁵ *Alexandrowicz St.* Rozwój kartografii. – S. 134. Źródła Niemna nie wskazują traktaty geograficzne Marcina Kromera Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach (...) Królestwa Polskiego księgi dwie z 1575 r, oraz Szymona Starowolskiego Polska, albo opisanie położenia Królestwa Polskiego z 1632 r. Natomiast Kromer wskazuje źródła pozostałych rzek.

które w wolnym tłumaczeniu autora brzmią następująco: *Rzeka Dniestr zwana przez Ptolemeusza³⁶ Tyras, z powodu szybkiego i gwałtownego nurtu; Rzeka Boristenes teraz Niemen (zapewne błąd sztycharza) nazywany; Rzeka Borjsthenes teraz Niepr; Rzeka Borustenes teraz rzeka Niepr; Tu Pripetius przyjmuje nazwę; Niemen niegdyś Chronon; Chronon teraz Niemen, Rzeka Dzwina przez Ptolemeusza Rubon; Rzeka Duna albo Dzwina, przez Ptolemeusza Rubon; Rzeka Vistula albo Weissel (na Pomorzu); Rzeka Iustula i Istula dawniej Vandalus³⁷ (tłum. i podkr. – J. Ł.).*

Na mapie mamy szereg różnie brzmiących nazw. Przy ważniejszych rzekach występują nazwy zapoczątkowane przez Herodota z Halikarnasu³⁸, które przyjęły się za pośrednictwem Ptolemeusza. Można przypuszczać, że skoro mapa ta miała trafić na rynki Europy Zachodniej, to autor musiał najważniejsze rzeki opisać nazwami stosowanymi przez ówczesne autorytety, aby były bardziej rozpoznawalne.

Nawet te «współczesne» nazwy są odmienne dla różnych części mapy. Zachodzi prawdopodobieństwo, iż są one charakterystyczne dla danego obszaru np. *Weissel* – Wisła na Pomorzu. W kilku wersjach występuje nazwa Prypeci (*Pripetius, Przipiec, Perepetus*), oczywiście Dniepru (oprócz wyżej wymienionych np. *Dnijpr*). Można też przyjąć hipotezę, iż różne nazwy pochodzą od różnych informatorów.

Bardzo starannie oznaczono bagna, szczególnie te w dorzeczu Prypeci oraz Teterewu. Jednak wiele pomniejszych i rozproszonych obszarów pominięto³⁹. Ciekawie scharakteryzowano bagna, dając tym samym wskazówki, jak należy czytać mapę w tym miejscu: «*BAGNA POLESKIE, w tej części kraju znajduje się tak wiele tak dużych i do tego stopnia błotnistych obszarów, że w niektórych okolicach wydają się przyjmować kształt jeziora. Z tego powodu nie podaliśmy dokładnej rozległości tych terenów, aby jednak znajomość tych [bagien] nie była ci nieznana i byś dostrzegł ile dzieli jedno od drugiego zaznaczyliśmy cyfry, kreski i umieściliśmy na nich kropki. Jeśli bowiem chciałbyś wyznaczyć cyrklem te miejsca, wystarczy wiedzieć, że rzeka Prypec, która oddziela*

³⁶ W dobrym tonie było powołać się na jeden z największych autorytetów wiedzy o świecie jakim był niewątpliwie Ptolemeusz, por. *Iwańczak W.* Kilka uwag o dawnej mapie. – S. 52.

³⁷ «Dniester fl[uvius] Ptolomeo Tyras aceleri ac rapido cursu dictus; Boristenes nunc Niemen (sic!) dictus fluvius; Borjsthenes fl[uvius] nunc niepr; Hic Pripetius nomen recuperat; Niemen olim Chronon; Chronon nunc Niemen fl[uvius]; Dzwina fluvius a Ptol[omeo] Rubon; Duna vel Dzwina fl[uvius] Ptol[omeo] Rubon, Vistula vel Weissel flu[vius]; Vistula alys [alias] Iustula et Istula fl[uvius] Vandalus olim». Starożytne nazewnictwo wspomnianych rzek (oprócz Niemna i Dżwiny) przy ich charakterystyce wymienia Kromer, *Kromer M.* Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach. – S. 36–43.

³⁸ Por. Herodot // *Bodnarski M. S.* Geografia antyczna. – S. 32, 57.

³⁹ *Alexandrowicz St.* Rozwój kartografii. – S. 135.

Gródek [Dawidgródek] od Kijowa nie dalej niż 60 mil rozszerza się w swym biegu na 120 milach» (tłum. –A. A.)⁴⁰. Podobnie zaleca mierzyć obszary bagienne Józef Naronowicz-Naroński⁴¹ oraz czytać swoją mapę województwa poznańskiego z 1645 r. Jerzy Freudenhammer⁴². Warto zwrócić uwagę także na charakterystykę Polesia: *«Podlasie, przez innych nazywane Polesiem, mieszkańcy nazywają Polesiom. Kraj ten jest częścią Litwy graniczącą z Wołyniem, lesistą i bagnistą, skąd wziął swoją nazwę. Jest tak zasobny w miód i ryby, że wszystkie kraje sąsiadujące spożywają ryby stąd sprowadzone. Są one suszone na powietrzu i wystawiane na sprzedaż»*⁴³. (tłum. – J. Ł.). Legendy te nie obfitują w treść, lecz świadczą o dobrej znajomości tego obszaru.

Przebogate informacje na temat sytuacji hydrograficznej znajdują się na mapie dolnego biegu Dniepru: *«Ujścia tych dwóch rzek przedstawi Ci druga część tego biegu Dniepru, bowiem Inguł (Ingulc maior, Infskut, Inskul, Ingula) odprowadza swe wody do rzeki Boh (Boh, Bog), Ingulec (Ingulc Inskulec, Ingulec) zaś miesza się z Dnieprem wpływającym do Limanu Dnieprowego (Ilmien lacus), który nieco wyżej masz narysowany»*⁴⁴; *«Ujście oglądaj w drugiej części tego wizerunku Dniepru»*⁴⁵; *«Źródła Ingulca»* (Fons Inskuleis). *«Przesmyk między Dnieprem a morzem»*; *«Pole między Bohem a Dnieprem»*;

⁴⁰ «PALVDES POLESIAE. In provinciae hoc tractu plurime reperiuntur loca adeo caenosa et plerunq[ue] [plerumque] ita magna ut aliquibus in locis maximi laci formam prae se ferre videantur, quae causae sunt ut horum locorum distantiam veram non anotaverimus, tamen ne te eorum cognitio lateat et quantum distat alterum ab altero animadvertas numeros posuimus punctosq[ue] anfractus in ijs traximus. Nam si voluisses haec loca ut circulus denotat cognoscere efficiet ut Pripetius fluvius qui non amplius 60 milliaribus Grodeka Kioviām suo tractu distendat in 120 miliaria exrescat». Zob. *Luczyński J.* Sposoby wykonywania. –S. 218.

⁴¹ *Naronowicz-Naroński J.* Kartografia / Opr. T. M. Nowak. – Białystok, 2002. – S. 48–51.

⁴² Por. *Luczyński J.* Wkład kartografii Rzeczypospolitej od XVI do pierwszej połowy XVIII wieku w rozwój kartografii Europy (Próba pełnego ustalenia filiacji wydanych drukiem map rozpatrywanego terenu). – Toruń, 2006. – S. 248; egz. w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu. – Sygn. Dr 2253/I-II.

⁴³ «PODLESIA ab aliis POLESIA incolae Polesio appellant, est pars Lithuaniae, Volyniae contigua regio, nemorosae et palustris, unde et denominatio sortita est. Melle piscibusq[ue] ita abundans, ut omnes vicinae regiones piscibus hinc advectis utantur, qui aere et vento siccati mercatui exponuntur». Krainy tej nie opisują ani M. Kromer ani Sz. Starowolski.

⁴⁴ «Horum duorum fluviorum ostia altera pars huius tractus Borÿsthenis tibi exhibebit ex oneratur em Ingula maior in Bohum fluvium Ingulec autem quem paulo inferius depictu[m] habes Borÿsthem in lacum Ilmien influenti commiscetur». Mowa o rzekach Inguł i Ingulec. Np. w szczegółowej charakterystyce Ukrainy W. Beauplana brak informacji na ich temat. Natomiast znajdują się one na mapie generalnej Ukrainy: Inguł jako Angulet Wielki oraz Ingulec Ingulet Mały.

⁴⁵ «Ostium in altera parte huius tractus Borythenis (!) vide». Dotyczy rzeki Inguł, uchodzącej do Bohu.

«Ujście Bohu⁴⁶»; «Część Morza Czarnego»; «Jezioro Białe (Albus)»; «Część Chanatu Perekopskiego»⁴⁷ (tłum – J. Ł.).

Na mapie starannie wypisano w kartuszach nazwy porohów i wyjaśniono to zjawisko. Na rzece odpowiadają im oznaczenia literowe. Ich nazwy najczęściej są bardzo zniekształcone przez holenderskiego sztycharza. Nazwy porohów, które występują na mapie, przypominają te z Diariusza Eryka Lassoty, lecz w odwrotnej kolejności. Kiedy ten opisał ich dwanaście, na mapie mamy dziewięć porohów⁴⁸. Na mapie czytamy następującą legendę: «PROGI albo POROHI. Próg w naszym języku oznacza się po łacinie – limen, znajdują się tu bowiem zwężenia Dniepru z powodu skał, które ograniczają wodę płynącej [rzeki] i dlatego jakby przez próg spada [ona] z wysoka z takim hukem i łoskotem, że można ją niekiedy usłyszeć z [odległości] trzech mil. Dawni Grecy, z powodu dźwięku, który z daleka słyhać, mieli zwyczaj nazywać takie miejsca kataradupa. Podobne do tych katarakty i na innych wielkich rzekach: oczywiście na Wiśle przy Gniewie, Renie przy Szafuzie⁴⁹, Niemnie przy Rumszyszkach. Z tej przyczyny na Dnieprze, który winien być nie tylko porównywany, lecz stawiany wyżej niż wielkie rzeki Europy. Te katarakty wewnątrz Porohów uniemożliwiają żeglugę, natomiast umożliwia żeglugę poniżej i powyżej wielkim i obciążonym statkom, zwłaszcza triremom. Kataduopos, starożytna nazwa katarakt na Nilu, występuje m.in. u Herodota»⁵⁰. «Nazwy katarakt albo progów A. Kadak poroh. (Kudak); B. Bulilo poroh. (Budziłowski); C. Wolezny poroh. (Wołnik);

⁴⁶ Beauplan w Opisie Ukrainy krótko wspomniał o ujściu Bohu niedaleko Siemionowego Rogu, którego Makowski nie opatrzył nazwą, zob. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy (red. Z. Wójcik). – Warszawa, 1972. – S. 122.

⁴⁷ «Istmus inter Borysthe[nem] et mare»; «CAMPVS INTERBOHV METBORYSTENEM»; «Ostium Bogi»; «Pontvs Euxinus», dawniej przez starożytnych nazywane Pontos Axeinos, czyli Morze Niegościnnie; «Albus lacus»; «Imperii Chamii Perekopensis pars».

⁴⁸ *Alexandrowicz S.* Rozwój kartografii. – S. 97.

⁴⁹ *Piskozub A.* Rzeki w dziejach cywilizacji. – Toruń, 2001. – S. 115.

⁵⁰ «PROGI vel. POROHI Prog nostra lingua latinis limen significat: sunt enim hic angustiae Borÿsthenis ob rupes quibus coarctatur aqua profluentis ex ideo veluti per limen ex alto decidit cum tanto sonitu ac fragore ut ad tria miliaria exaudiri nonnumquam queat Veteres Graeci talia loca καταδουπα a sonitu qui elonginquo exauditur vocare solebant. His similes Catharactae et in his magnis fluminibus inveniuntur. Istula videlicet ad Gniew et Rheno ad Schauhuisiam. Niemene ad Runissÿszki Quapropter in Borÿsthene quilibet magnis Europae fluminibus non modo adaequandus sed et praeponeendus est infra Porohas navigationem hae Catharactae impediunt vltra autem et citra tutissimam magnis licet ac onerariis navibus vtpote triremibus nauigationem praebet». Szczegółowy opis Porohów daje Eryk Lassota, zob. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy. – S. 66, oraz Wilhelm Beauplan, zob. Tamże. – S. 118; Herodot // *Bodnarski M. S.* Geografia antyczna. – S. 45, 48–49.

D. Zwonier poroh. (Dzwoniec); «Prócz tego jest jeszcze 5 progów czytelniku, które oznaczono dla Ciebie na drugiej części»⁵¹. (tłum. – A. A.).

Druga część mapy Dniepru rozpoczyna się od Nienasyteckiego Porohu. W kartuszu zostały wymienione następujące porohy: *Nienasytecz poroh.* (Nienasytecki); *Suski poroh.* (Surski); *Woluy poroh.* (Wilny); *Walkanowa zaboia poroh* (Woronowa zawora); *Tawutzany poroh alias limes.* (Towołżański).

Na pierwszej części mapy oznaczono jeszcze szereg obiektów geograficznych, np. wysp na Dnieprze: «*Baba*» – powyżej ujścia rzeki Supoj⁵², «*Wolczny ostrow*» – powyżej ujścia Samary do Dniepru, «*Krafný ostrow Infula ab amanitatem fodina*»⁵³ oraz inne: «*Góry Piwa*» – *PIWA MONTES*⁵⁴, «*Czarny Las*» – *Nigra silva*.

Poza tym na drugiej części mapy Dniepru występują też legendy o charakterze geograficznym⁵⁵: «*Boh albo Bog, po łacinie oznacza Boga, jest sławną rzeką podolską, którą wielu Hypanisem, niektórzy nazywają Axiaces, opierając się na Herodocie*»⁵⁶; «*Jezioro Ilmien (Liman Dnieprowy przyp. – J. Ł.), które niektórzy nazywają Zatoka Karkinicka (Carcinitum)*»⁵⁷; «*Z tego jeziora sól pozyskuje się należycie warzoną słońcem*»⁵⁸.

Część legend daje charakterystykę rozległości «*Dzikich Pól*», pełniąc rolę oznaczenia miejsca: «*W tym miejscu największa rozległość tych pól, których*

⁵¹ «NOMINA LIMITUM vel Progo (...). Supersunt adhuc lector candide quinque limites qui tibi in altera faciesunt exprei. [expressi]».

⁵² Na wyspie tej oznaczono kamienną rzeźbę z napisem «Baba». Np. o ok. dwudziestu rzeźbach niedaleko od Siedmiu Majaków wspomina Eryk Lassota w swoim Diariuszu, zob. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana *Opisy Ukrainy*. – S. 80.

⁵³ Zapewne Kniaży Ostrów, było to miejsce postoju przed ciężką przeprawą przez porohy, por. *Serczyk S. A.* *Na dalekiej*. – S. 17.

⁵⁴ Góry Piwa wspomina w swoim Diariuszu Eryk Lassota, zob. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana *Opisy Ukrainy*. – S. 65.

⁵⁵ Część z nich pełni rolę znaków kartograficznych miejsca, na tzw. prymitywach napisowych, por. *Gotaski J.* *Mapy pomiędzy pismem, obrazem a elektronicznymi środkami informacji (relacje strukturalne)* // *Polski Przegląd Kartograficzny*. – T. 30 (1998). – Nr 4. – S. 251–259.

⁵⁶ «Boh sive Bog Latine Deum significat celebris est fluvius Podoliae quem pleriq[ue] Hippanim non nulli [nonnulli] Axiacum innixi Herodoti sententiae [sententiis] appellant». Najczęściej spotykaną nazwą jest Hypanis.

⁵⁷ «ILMIEN LACVS, quem nonnulli sinum carcinitum appellant». Zatoka Karkinicka, zob. *Karkinicka Zatoka* // *Europa Wschodnia, Azja Północna i Środkowa, Zakaukazie*. *Encyklopedia Geografii Świata*. – Warszawa, 1997. – S. 238.

⁵⁸ «Ex his lacubus sal sole concoctum decerpitur». Na temat pozyskiwania soli z Limanu Dniepru wspomina M. Kromer, zob. *Kromer M.* *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach*. – S. 34. O tym fakcie pisał również Herodot, zob. *Herodot* // *Bodnarski M. S.* *Geografia antyczna*. – S. 58.

część nasi, część Moskale, część Tatarzy posiadają»⁵⁹; «Pole między Bohem a Dnieprem»⁶⁰; «To pole naprawdę rozciąga się aż do rzeki Boh»⁶¹; «Pole między Bohem a Dnieprem»; «Część Chanatu Perekopskiego»⁶² (tłum. – J. Ł.).

Rzeki również mają szereg odmiennych nazw: Dniepr – *Dniepr fluvius a Ptolemeo Borystenes vocatus*, Inguł – *INSKUL FLV[VIUS] aliis INGULA vocatus*, Ingulec – *INSKVLEC ab allis INGVLEC flu[vius], Ingulec vel Inskulec fl[uvius]*.

Poprawności przedstawienia sieci hydrograficznej na mapie radziwiłłowskiej poświęcono już wiele miejsca w literaturze przedmiotu⁶³. Janina Piasecka przedstawienie rzek określiła jako «bardzo bogaty, ale dość zgeneralizowany obraz sieci rzecznej»⁶⁴. Nieco więcej miejsca autorka poświęciła mapie dolnego Dniepru⁶⁵.

Morze Bałtyckie nazwano z niderlandzkiego *De Oost See* i z łacińskiego *Balticum Mare*, Zalew Wiślany: *Frisch haf*, Mierzeję Wiślana: *Frisch nerung*, Zalew Kuroński: *Curis haf i Curonivs lacus* (Jezioro Kurońskie), Mierzeję Kurońską: *Curisch nerung*, Zatokę Ryską: *Sinus Magnus Livoniae* (Wielka Zatoka Liwońska). Lasy na mapie przedstawiono za pomocą sylwetek drzew. Nie pokrywają one większych połaci powierzchni mapy, lecz są to wąskie pasy. Oczywiście nie odpowiada to rzeczywistości. W rezultacie tego zabiegu mapa stwarza wrażenie małej lesistości nawet tam, gdzie występują wielkie obszary leśne np. na Polesiu, we wschodniej Białorusi oraz w Puszczy Białowieskiej. Wg Alexandrowicza prawdopodobnie Litwa pozornie miała sprawiać wrażenie mało zalesionej, co czyniłoby ją zagospodarowaną i rozwiniętą pod względem gospodarczym.

Rzeźbę terenu oznaczono symbolicznie w postaci kopczyków, przede wszystkim w Karpatach, głównie na Rusi Czerwonej.

7. Objaśnienia symboli i krajobraz kulturowy

Z punktu widzenia badań nad przestrzenią osadniczą uwagę zwraca legenda mapy zawarta w pięknie rytowanym kartuszu okuciowym, zwieńczonym

⁵⁹ «Camporum latitudo maxima quorum partem nostri, partem Moschovitae partem Tartari potiuntur». Terytorium na Zadnieprzu pomiędzy rzekami Dnieprem, Sułą i Horołem.

⁶⁰ «Campus inter Bohum et Borysthenem». Całość obszaru na prawym brzegu Dniepru – Dzikie Pola.

⁶¹ «Hic vero campus usque ad Bohum fluvium protenditur».

⁶² «CAMPVS INTER BOHVM ET BORYSTENEM»; «Imperii Chamii Perekopensis pars».

⁶³ *Alexandrowicz S.* Rozwój kartografii. – S. 133–135.

⁶⁴ *Piasecka J. E.* Dzieje hydrografii polskiej do 1850 roku. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – S. 52.

⁶⁵ Tamże. – S. 54–55.

herbem Wielkiego Księstwa Litewskiego «Pogoń» i podtrzymywanym przez dwa putta. Poniżej tarczy znajduje się adres wydawniczy mapy. W owalnym kartuszu zatytułowanym *SIGNORVM vel CHARACTERVM DECLARATIO*⁶⁶ mamy dziewięć sygnatur: duże miasto; miasto; miasto siedziba wojewody; miasto sądowe, albo powiatowe, w którym rozpatrywane są sprawy szlachty; siedziba księcia; siedziba biskupa łacińskiego; siedziba biskupa «greckiego», którego pospolicie nazywają «władką», miasteczko, wieś z dworem szlachecka⁶⁷. Ponadto w treści mapy, choć nie uwzględniono tego w legendzie, ponieważ nie zastosowano odrębnych sygnatur, lecz oznaczenie opisowe, naniesiono klasztory (*monasterium*) i inne miejsca kultu religijnego⁶⁸ oraz uroczyszcze z ruinami (*Swiecelnow uroczyßcze*⁶⁹). Interesujące oznaczenia sieci osadniczej znalazły się na mapie dolnego biegu Dniepru, gdzie w kartuszu rolwerkowym objaśniono cztery rodzaje miejscowości: miasto chrześcijańskie, miasto tatarskie, gród lub miasteczko chrześcijańskie zniszczone, gród tatarski spustoszony⁷⁰.

Na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego naniesiono 1020 punktów osadniczych, z tego 543 na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w granicach po 1569 r. (53% znajdujących się na mapie, lecz 66% z nich pojawiło się po raz pierwszy). Dla tej partii mapy, Makowski mógł posłużyć się mapą Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego z 1580 r.

Np. na terenach ruskich Korony znajduje się 215 miejscowości (woj. braclawskie 12, woj. kijowskie 66, woj. wołyńskie 76, woj. ruskie 61)⁷¹.

Część miejscowości scharakteryzowano za pomocą określeń słownych «Ducatus», dotyczy to przede wszystkim ówczesnych siedzib rodów kniaziowskich w Kowlu, Korcu, Koszryzu, Wiśniowcu, Zasławiu i Zbarażu. Dawne siedziby kniaziowskie wyróżniono legendą «Olim ducatus» czyli

⁶⁶ «Wyjaśnienie znaków lub symboli».

⁶⁷ W kartuszu widnieją łacińskie objaśnienia: «Vrbs, Civitas, Civitas cum Palatinatu, Civitas judicialis vel districtualis ubi causae Nobilium disceptantur, Domicilium Ducum, Sedes Episcopi Romani, Sedes Episcopi Graecorum quasi vulgo Wladicas appellant, Oppidum, Pagus cum domo Nobilis»; zob. *Alexandrowicz S.* Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – S. 51.

⁶⁸ Tamże. – S. 56; *Alexandrowicz S.* Rozwój kartografii. – S. 118.

⁶⁹ Na mapie generalnej Ukrainy W. Beauplana z 1648 r. oznaczone jako miasteczko Switełnow, na mapie 1660 r. Switełna, obecnie wieś Svitilnia nad rzeką Trubież.

⁷⁰ «Civitas christianorum, Civitas Tartarorum, Arx vel Oppidum christianorum dirutum, Arx Tartarorum vastata». Zob. *Merczyng H.* Mapa Litwy. – S. 217.

⁷¹ *Luczyński J.* Ukraina na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. Radziwiłłowskiej // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Наконий збірник. – Вип. 18. Матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 25 квітня 2006 р., м. Луцьк-снт. Олика. – Луцьк, 2006. – С. 23.*

«niegdyś księstwo» przy Czartoryjsku, Dubrowicy, Holszanach, Kobryniu oraz Włodawie. Najważniejsze siedziby książęce oznaczono znakiem graficznym zawartym w objaśnieniu symboli jako «domicilium ducum» czyli siedziba księcia. Dotyczy to siedzib Radziwiłłów z nieświeskiej i birżańskiej linii (Birże, Dubinki, Nieśwież, Ołyka), Ostrogskich (Ostróg) oraz Giedrojciów (Giedrojcie). Ponadto w ten sam sposób oznaczono Królewiec (siedziba księcia w Prusach), Mitawę stolicę księcia Kurlandii i Semigalii (*Nittaw Ducis Curlandię domicilium*⁷²).

Spośród miejscowości wyróżniono także siedziby biskupstw rzymskokatolickich (Włocławek, Płock, Chełm, Przemyśl, Lwów, Łuck, Wilno, Wornie, Wenden; pominięto zaś Kraków, Kamieniec Podolski, Kijów, Chełmżę i Frombork). Oznaczono także siedziby biskupstw obrządku wschodniego: Wilno, Łuck, Lwów, Pińsk (bez Włodzimierza, Kijowa, Brześcia, Połocka i Przemyśla). Ani w pierwszym ani w drugim przypadku nie wyróżniono arcybiskupstw⁷³.

Przy dwóch miejscowościach mamy informacje o charakterze gospodarczym – Bochnia i Wieliczka określone jako kopalnie soli. Jednak te informacje na mapach pojawiają się już od pierwszej połowy XVI wieku. Na obszarze Warmii i Prus Książęcych pojawiły się też polskie odpowiedniki nazw miejscowości: dla Olsztyna *Olsztyn*, dla Tylży *Tylsa*, dla Koadiuten *Kotyca*. Podwójna nazwa podana jest dla Piszca *Iohansburg Polo[ne] Pis*.

Na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego oznaczono odpowiednimi nazwami krainy geograficzno-historyczne: Polesie *POLESIA*, Żmudź *SAMOGITIA*, Ziemia Reczycka *Rzeczycensis terra*, Włość Rohaczowska *Rohaczouiense Territorium*, Księstwo Słuckie *Slucensis Ducatus*, powiat mohylewski *MOHILOVIE[N]SIS DISTRICTVS*, Podole *PODOLIA*.

Poza tym na mapie występują nazwy krajów sąsiadujących: Prusy *PRVSSIA*, Część Kujaw – Prowincja Wielkopolski *CVIAVIAE PARS PROVINCIAE MAIORIS POLONIAE PARS*, Część Małopolski *MINORIS POLONIAE PARS*, Ruś Czerwona *RUSSIA RUBRA*, Podlasie Podlachia, Księstwo Kurlandii *CVRLANDIAE DVCATVS*, Semigalia *SEMIGALLIA*, Część Liwonii *LIVONIAE PARS*, Część Pokucia *Pokutiae pars*, Część Księstwa Siewierskiego *DVCATVS SEVERIENSIS PARS*, Pogranicze Wielkiego Księcia Moskiewskiego *MAGNI DVCIS MOSCOVIAE CONFINIA*, Część Ozylii *OSILIAE PARS*.

⁷² «Mitawa siedziba księcia Kurlandii» – Obecnie Jelgava.

⁷³ *Łuczyński J.* Kwestie wyznaniowe na dawnych mapach Rzeczypospolitej – XVI – pierwsza połowa XVIII wieku // *Polityka-Religia-Edukacja. Studia z dziejów XX i XXI wieku* dedykowane Profesorowi Ryszardowi Michalskiemu. – Toruń, 2010. – S. 425–426.

Na mapie radziwiłłowskiej po raz pierwszy w kartografii pojawia się nazwa «Ukraina» – «Wołyń dalszy (Volynia ulterior), który już to UKRAINA, już to NIŻ (NIS) jest zwany»⁷⁴.

Na mapie dolnego odcinka Dniepru większość miejsc oznaczono jako ruiny miast chrześcijańskich i tatarskich⁷⁵. Legendy również dotyczą ruin jak i ważnych miast: «*Żywe pozostałości zamku Siemimaiki*⁷⁶, *istnieją bowiem aż do dnia dzisiejszego dwa mury opasujące wzgórze, natomiast na samym wzgórzu znajduje się widoczna aż do dzisiaj świątynia i dom murowany*»⁷⁷; «*Ostam kirmen*⁷⁸. *Murowany zamek Tatarów, porzucony jednak przez Tatarów z powodu ciągłych wypraw Kozaków. Wiśniowiecki bowiem i ten [zamek] obrócił w pył za pomocą podstawionej artylerii*»⁷⁹; «*Oczakow. Najważniejsze miasto Scytów (Tatarów przyp. – J. Ł.), które od Czerkasów dzieli 67, od Katarakt 30, od Białogrodu 20 mil*»⁸⁰; «*Perekop stolica księcia Scytów (Tatarów przyp. – J. Ł.) dzieli od Oczakowa i Ostakirmen dokładnie 20 mil*»⁸¹; «*Witoldowa Łażnia*» (Balneum Vitoldi)⁸². (tłum. – A. A.)

⁷⁴ «VOLYNIA VLTERIRIOR (!), quae tum VKRAINA tum NIS ab aliis vocitatur». Alexandrowicz ten napis traktuje jako słabą znajomość Wołynia przez Makowskiego, skoro uważa za tę ziemię pn.-zach. część Kijowszczyzny; wg Łowmiańskiego jest to pozostałość z dawnej tradycji, lub ślad wołyńskiej kolonizacji na tym terenie, por. *Alexandrowicz S. Rozwój kartografii.* – S. 130–131; zob. *Łowmiański H. Rola historyczna Wołynia w starożytności i we wczesnym średniowieczu // Z polskich studiów slawistycznych.* – Ser. 2. Historia. Prace na V Międzynarodowy Kongres Slawistów w Sofii. – Warszawa, 1963. – S. 27–28; zob. *Łuczynski J. Ukraina na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego.* – S. 23.

⁷⁵ *Merczyng H. Mapa Litwy.* – S. 217.

⁷⁶ Eryk Lassota miejsce to nazywa «Siedni Majaki», nazwa ta funkcjonowała w tradycji ludowej jako «Siedem Majaków», do dziś koło Berysławia istnieje uroczysko «Siedem Majaków», por. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana *Opisy Ukrainy.* – S. 80. Oficjalna turecka nazwa to Kyzy Kermen, ob. Berysław. Za przekazane informacje dziękuję dr. Władysławowi Berkowskiemu z Kijowa.

⁷⁷ «Viva vestigia arcis Siemimaiki extant enim in hanc usq[ue] diem muri collem cingentes in ipso autem colle templum ac domus murata ad huc conspiciuntur.»

⁷⁸ Asłam Kermen, ew. Islam Kermen, ob. Kachowka. W górę Dniepru leży Rohat Kirmen (Rohat Kermen) – ob. Hornostajewka.

⁷⁹ «Ostam kirmen. Arx murata Tartarorum sed ob assiduos kozakorum incursus a Tartaris deserta eam namq[ue] Wisniuiecius puluere tormentario sub posito euererat.»

⁸⁰ «Oczakow primarium oppidum Scytarum quod a Czýrkassy 67 a Catarktis 30, a Białogrodo 20 miliaribus distat». Kromer wymieniając Oczaków traktuje go jako punkt orientacyjny przy charakterystyce Dniepru, jedynie określa go «twierdzą turecką, lub tatarską»; zob. *Kromer M. Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach.* – S. 19, 36; więcej miejsca jako twierdzy poświęca Beauplan, zob. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana *Opisy Ukrainy.* – S. 121–123.

⁸¹ «Perekop. Domicilium Ducis Scytarum distat Oczakovia 20 ab Ostamkirme[n] totidem miliaribus».

⁸² Występuje dwukrotnie. «Witoldową Łażnią» nazywano komorę celną, wybudowaną przez księcia Witolda u Tawańskiego Brodu dla karawan idących z Kaffy do Kijowa. W pobliżu

8. Treść historyczno-etnograficzna

Na mapie radziwiłłowskiej występuje szereg informacji, o treści historycznej. Na mapie przedstawiającej Wielkie Księstwo Litewskie ukazano legendy poświęcone dziejom Litwy. O wartości tej mapy jako źródła historycznego świadczy ścisłość przekazywanej wiedzy⁸³. Większość z nich dotyczy wojen z Moskwą, czyli wydarzeń mających miejsce w niedalekiej przeszłości: *Wieliz zdobyty przez Stefana [Batorego] 1579 r.*⁸⁴; *Wycieczki Moskali, Litwini powstrzymują i odpierają*⁸⁵; *Witebsk najbezpieczniejsza twierdza przeciwko napadom moskiewskim*⁸⁶; *W roku 1564 przy twierdzy Uła zniszczone zostało przez Mikołaja Radziwiłła, księcia na Dubinkach i Birzach, pod naczelnym dowództwem Zygmunta Augusta, wojsko moskiewskie księcia Szujskiego w liczbie 30000 ludzi*⁸⁷; *W roku 1563 Połoczczyzna za króla Zygmunta Augusta odebrana przez Moskwę, odzyskana natomiast przez króla Stefana*⁸⁸; *Łotysze, uciskani przez tyranię i wojsko Moskwy zostali przyjęci pod opiekę i obronę Zygmunta Augusta króla Polski w 1559 roku (!) w Poswolu*⁸⁹; *Kiernów – pierwsza stolica Wielkiego Księstwa Litewskiego*⁹⁰; *Połowę tego*

znajdowała się również dogodna przeprawa tatarska, którą na swojej mapie Dniepru oznaczył Beauplan, por. TRACTVS BORYSTHENIS VULGO DNEPR ET NIEPR DICTI, A CHORTIKA OSTRO AD URBEM OCZAKOW UBI IN PONTVM EUXINUM se EXONERAT wyd. przez J. Blaeua w Amsterdamie w 1662 r. zob. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (red. B. Chlebowski). – T. XIII. – Warszawa, 1893. – S. 672.

⁸³ *Iwańczak W.* Kilka uwag o dawnej mapie. – S. 57.

⁸⁴ «Wieliss capitur a Stephan[o] 1579». Właściwie w 1580 r.

⁸⁵ «Moschorum irruptiones, Lithuani arcent ac repellunt». Towarzyszy to scenie batalistycznej w tzw. Bramie Smoleńskiej.

⁸⁶ «Witepsk tutissimum totius Lithuaniae propugnaculum adversus incursus Moschorum».

⁸⁷ «Anno 1564 ad Włam arcem caesus est Moschorum exercitus 30000 hominum duce Siuiscio a Nicolao Radziwił in Dubinki et Birze duce auspiciis Sigismundo Augusti»; mowa o bitwie pod Czańnikami 26 stycznia 1564 r. O tym fakcie wspomina M. Strykowski w swojej kronice, lecz wymienia 25 000 pobitych i 5000 zbiegłych Moskali do Połocka, zob. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka. – T. II. – S. 414–415.

⁸⁸ «Anno 1563 Polotia sub Sigismundo Augusto Rege Poloniae a Moscho ademptae a Stephano autem Rege recuperata». O utracie oraz odzyskaniu Połocka zob. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka. – T. II. – S. 413–415 i 428–429.

⁸⁹ «Livones in fide[m] ac clie[n]telam Sigismundi Augusti Regis Poloniae Moscoviticis armis atq[ue] tirannide oppressi Positoliae suscipiuntur An[no] 1559». Na mapie Positoliae, chodzi tu o Poswol. W 1559 r. stany inflanckie poddały się Wielkiemu Księciu Litewskiemu Zygmuntovi Augustowi, w Poswolu zawarto układ w 1557 r. Zob. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka. – T. II. – S. 410.

⁹⁰ «Kiernow primum Ducu Lith[uaniae] domicilium», po odkryciach archeologicznych w Kiernowie, Litwini ogłosili tę miejscowość swoją pierwszą stolicą, polemizując z historiografią białoruską, która utrzymywała, że centrum Wielkiego Księstwa Litewskiego od czasów Mendoga miał być Nowogródek. Za tę informację dziękuję dr. hab. Tomaszowi Kempie. Obecnie w opracowaniach syntetycznych dot. dziejów Litwy, są tylko wzmianki o Kiernowie, jako ważnym

mostu reperują i utrzymują nasi, połowę zaś Moskale⁹¹; Tu zostało zniszczone przez księcia Konstantyna Ostrogskiego wojsko moskiewskie [w liczbie 40000⁹²; Zamek Morawiesk wybudowany niegdyś przez Moskali⁹³; Miasteczko Korsuń wybudowane przez Króla Stefana w roku 1581⁹⁴. Bez komentarzy przedstawiono płonący zamek Sokół (zdobyty przez wojsko Batorego w 1579 r.)⁹⁵, namioty pod obleganymi i zdobytymi przez Batorego Wielkimi Łukami⁹⁶, szyki bitewne pod Toropcem⁹⁷.

Najbogatsza w treść historyczną jest jednak mapa Dniepru. Autor starał się wyjaśnić genezę i rolę wielu miejscowości nad Dnieprem, na odcinku poniżej Czerkas: «Czerkasy⁹⁸. Wielu przekazuje, że Czerkiesi są pozostałością

ośrodkiem grodowym, obok Wilna i Trok, por. *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku. – Warszawa, 2008. – S. 42–45. Por. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi (...). – T. I. – Warszawa, 1846. – S. 251.

⁹¹ «Huius pontis mediam partem nostri mediam vero Moschi conficiunt ac reparant». Mowa o moście na rzece Mierei.

⁹² «Hic a Constantino Duce in Ostrog caesus est exercitus Moschi 40000 auspiciis Sigismundi primi Anno 1514». Napis umieszczony koło Radomla, lecz odnosi się to do bitwy pod Orszą. M. Strykowski wspomina o pokonaniu wojsk moskiewskich w liczbie 80000, por. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka. – T. II. – S. 378–385. O 40000 poległych wg Strykowskiego mieli wspomnieć jeńcy moskiewscy, por. Tamże. – S. 383.

⁹³ «Morawiesk arx nuper a Moschis extracta». Obecnie miejscowość Moriv'sk na Ukrainie.

⁹⁴ «Korsun oppidum a Rege Stephano extractum [exstructum] Anno 1581». Mowa tu o lokacji miasta, która faktycznie miała miejsce w 1584 r. por. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (red. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski). – T. V. – Warszawa, 1884. – S. 35.

⁹⁵ O płonącym zamku zob. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka. – T. II. – S. 430.

⁹⁶ Zob. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka. – T. II. – S. 433–434.

⁹⁷ Zob. Tamże. – S. 435.

⁹⁸ Trudno jednoznacznie stwierdzić, dlaczego Makowski powiązał Czerkasy z Czerkiesami, wywodząc ich od starożytnych ludów. Najprawdopodobniej Makowski odwołał się do S. Herbersteina, który używa dwukrotnie określenia «Circassi», pierwszy raz w opisie Tatarów, gdzie jest mowa o Czerkiesach żyjących w górach, na południe od rzeki Kubań; po raz drugi w opisie Litwy, najprawdopodobniej używa w odniesieniu do Kozaków nadnieprzańskich, «Circassi Borysthenis accolae, Ruthemi sunt»; *Herberstein S.* Rerum Moscoviticarum commentarii (...). – Antverpiae, 1557. – K. 108 v, 111 v. Por. *Герберштейн С.* Записки о Московии. – Москва, 1988 // http://krotov.info/acts/16/1/gerbersh_9.htm [26.01.2012]. Zob. również *Kappeler A.* Herberstein als Ethnograph: Die Nichtrossen des Moskauer Reiches und an dessen Grenzen in der «Moscovia» // *Russland, Polen und Österreich in der Frühen Neuzeit.* – Wien-Köln-Weimar, 2003. – S. 70. Bogatsze informacje na temat tego miasta podają Lassota i Beauplan, zob. *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana* Opisy Ukrainy. – S. 64–65, 114.

owych dawnych Cymbrów⁹⁹, co u Homera nazywają się Kimerami¹⁰⁰. Donoszą także, że Czerkiesi są w dużej części wyznania mahometańskiego, czego ja nie ośmielam się potwierdzić, ponieważ wszystkim wiadomo, że są oni Rusinami i wyznają wiarę grecką¹⁰¹»; «Tutaj Scyci (Tatarzy, przyp. – J. Ł.), kiedy zamierzają najechać nasze krainy, mają zwyczaj się ukrywać nim wszyscy się zgromadzą»¹⁰². «Kiedy lekkobrojni dotrą do tego miejsca uważają się za bezpiecznych od wszelkich nieszczęść»¹⁰³.

Poniżej porohów autor podał legendę dotyczącą wyspy Chortycy: «Chortycza (Chorcica). Miejsce przy Dnieprze wielce sławne z powodu zdolności wojskowych Dymitra Wiśniowieckiego, bohatera bardzo starożytnego rodu. Tutaj, bowiem ustanowił siedzibę i podporę swego rodu i w połowie otoczył murem. Pozostawało [ono] do tego stopnia umocnione przez naturę, że siły i natarcie księcia albo chana perekopskiego i całej jego ordy mógł powstrzymać tak długo, dopóki Wiśniowiecki z powodu długiego oblężenia pozbawiony rzeczy koniecznych do wyżywienia zmuszony był zabić na koniec konie. Po przeniesieniu się na statki przekroczył Porohy i udał się do Czerkasów po ocaleniu wszystkich swoich mieszkańców»¹⁰⁴ (tłum. – A. A.).

⁹⁹ Cymbrowie – plemię pochodzące z Półwyspu Jutlandzkiego, jest to nieprawdopodobne aby dotarli w dorzecze Dniepru, raczej nie mają nic wspólnego z ludem Kimerów ani mitologicznym, wspomnianym przez Homera, ani rzeczywistym, por. *Wolski J.* Historia powszechna. Starożytność. – Warszawa, 1996. – S. 351–353.

¹⁰⁰ W Odysei Homera mowa o Kimeriach; Homer, [w:] *Bodnarski M. S.* Geografia antyczna. – Warszawa, 1957. – S. 27. Kimeriowie, mieli niegdyś zamieszkiwać ziemię południowej Ukrainy. Cymbrów i Kimeriów powiązał już Plutarch, por. *Strzelczyk J.* Odkrywanie Europy. – Wyd. II. – Poznań, 2000. – S. 103, 195. Ostatecznie Makowski informację o Kimeriach i Cymbrach zaczerpnął z kroniki Strykowski, por. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka. – T. I. – S. 28.

¹⁰¹ «Czŷrkassŷs. Tradunt pleriq[ue] Czŷrkassos esse reliquias veterum illorum Cŷmbrorum qui a Homero Cŷmerŷ vocantur: Ferunt[que] eos magna ex parte Machometana religione uti quod ego affirmare non audeo cum ominibus constet [constat] eos Ruthenos esse Graecam[ue] religionem profiteri», zob. przypis 97.

¹⁰² «Hic Scythae latitare donec omnes conueniant inuasuri nostras regiones solent». Nad rzeką Tyśmienicą, (TYSZMIEN FLV.), przy Czarnym Lesie (Nigra fylva). Tu brał swój początek tzw. «Czarny Szlak», którym Tatarzy ruszali w głąb Ukrainy, zob. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – T. VII. – S. 269.

¹⁰³ «Hic velites cum veniunt tutos se a quibusuis periculis esse existimant». Mowa o Kozakach uchodzących za Porohy. Miejsce oznaczone naprzeciw Kudaku.

¹⁰⁴ «Chorcica. Locus est ad Borŷsthenem, Demetrŷ Wisniowiecŷ antiquissimae Prosapiae Herois oeconomia militari clarissimus hic enim sedem ac firmamentum sui roboris statuerat dimidium[ue] eius loci muro cinxerat, qui natura adeo munitus extitit ut Ducis vel Chami Perekopensis ac totius illius Hordae vires et impetum tam diu sustinere potuerit donec longa obsidione carens Wisniowieccius rebus advictum necessariis equos cogere absumere ad extremum nauiculis conscensis Porohos superauerit saluis[ue] suis omnibus incolumis Czŷrkassos peruenerit.» Podobne informacje podaje Eryk Lassota, zob. Eryka Lassoty i Wilhelma

Naprzeciw na Dnieprze oznaczono wyspę: «*Chortycki Ostrów*» (Chorczycki ostrow). Dalej mamy charakterystykę wyspy Tomakowki: «*Tomakowka*¹⁰⁵. *Niegdyś była grodem, jak zaświadczaają pozostałości, teraz zaś jest wyspą na Dnieprze, tą samą nazwą się cieszącą, na której Kozacy Niżowi jakby w twierdzy dobrze umocnionej wiernie mieszkają*»¹⁰⁶ (tłum. – A. A.). Naprzeciw na Dnieprze jedną z wysp oznaczono jako Ostrów Tomakowka (Tomakowka ostrow).

Szereg bogatych informacji daje nam charakterystyka Kozaków¹⁰⁷: «*O Kozakach. Kozacy to lud żołnierzy przemieszany z [osób] prywatnych pozbawionych szlachectwa i unikających pańszczyzny. Dawniej używali lekkiej broni oczywiście łuków, włóczni, lekkich dział, z tego powodu byli nazywani lekkozbrojnymi. Teraz zaś, są przez nich używane działa forteczne i wszelkie typy [uzbrojenia], niewykorzystywane w poprzednich latach. Wiodą oni życie przy Porohach czy też kataraktach, na wyspach Dniepru, wystawieni pod dachem na wszelkie burze. Podlegają dowództwu wodza wojsk Polski. Wodza wybierają spośród siebie, wybranego łatwo zdejmują z funkcji, kiedy zaś nie wiedzie mu się dobrze w kolejnych sprawach, niekiedy zabijają. Kiedy zaś cierpią na niedostatek żołdu, mają zwyczaj skrycie najeżdżać miasta sąsiednie i po ich spustoszeniu obciążeni łupem wracać, jak wtedy, gdy pod dowództwem Podkowy¹⁰⁸ złupili i spustoszyli miasta Cesarza Turków Tehinie w Mołdawii. Jeśli zaś nie nadarzy im się do końca okazja zjedzenia, tak pożądliwie domagają się w ojczystych stronach, że niekiedy ich dzikie ataki wraz z klęską są powstrzymywane*»¹⁰⁹ (tłum. – A. A.)

Beauplana Opisy Ukrainy. – S. 67, 80. Beauplan próbuje dostrzec walory obronne wyspy, zob. Tamże. – S. 119.

¹⁰⁵ Na wyspie znajdowała się Pierwsza Sicz Zaporoska; zob. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. III. – Warszawa, 1889. – S. 389; por. Gurbik A. Pierwsza Sicz Zaporoska na Tomakówce // Kwartalnik historyczny. – Nr 3 (2002). – S. 67–85. Beauplan bardzo mało pisze o Tomakówce, nie poznał jej z autopsji, skupił się na jej walorach geograficznych, zob. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy. – S. 119.

¹⁰⁶ «Tomakowka. Olim oppidum erat ut ruina testantur, nunc autem insula est in Borýsthene eodem nomine gaudens in qua Nisoŷ kozacy tanquam in arce firmissima habitant confidenter».

¹⁰⁷ Można przypuszczać, że jest to pierwsza opublikowana informacja o obyczajach Kozaków, która trafiła do Europy Zachodniej przed wydaniem Opisu Ukrainy Beauplana.

¹⁰⁸ Jan Podkowa, w 1577 r. najechał Mołdawię, gdzie obalił hospodara Piotra V Kulawego, sam mianując się hospodarem jako Jan IV Podkowa; zob. Гетьмани України. – Харків, 2007. – С. 33–35.

¹⁰⁹ «DE KOZACYS. Kozacy est genus militum ex honore privatis expulsis laboremq[ue] evitantibus conflatum. Hi armis levibus antea utebantur, unde et Velites dicti sunt, arcubus videlicet frameis, bombardis levioribus: nunc autem tormenta muralia et omne genus, annorum antea illis inusitatum, usui est. Hi itaq[ue] vitam ad Porohas sive Cataracta in insulis Borýstheneis,

9. Wykonanie mapy

O sposobie wykonania mapy dowiadujemy się z informacji umieszczonej na jej powierzchni, w ozdobnym kartuszu: «*Dla życzliwego czytelnika. Krainy sąsiadujące z Wielkim Księstwem Litewskim wykreślamy na tej mapie nie tak wyraźnie, jak ta sprawa wymagała (postępując [zgodnie] ze zwyczajem innych geografów): tu bowiem Wielkie Księstwo Litewskie jest wyrysowane dokładnie i wiernie tak, jak zawarte było w dawnych granicach, dlatego nie ubolewaj jeśli jakieś miejsce tu oznaczone nie będzie się dokładnie zgadzać z odległością w liczbie mil: ponieważ krzywa droga i nierówność mil to sprawiły, bowiem litewskie mile rozleglejsze są od polskich, ruskie zaś i podolskie od litewskich*»¹¹⁰ (tłum. – A. A.).

Autor informuje tu o charakterze materiałów wykorzystanych do sporządzenia mapy. Odległości określone były na podstawie itinerariów oraz danych dostarczonych przez miejscowych informatorów¹¹¹. Najważniejsze były odległości pomiędzy poszczególnymi miejscowościami. Wspomina o nich także nieznany autor w liście adresowanym do ks. Radziwiłła Sierotki, dotyczącym prac nad mapą¹¹². Dlatego mogą zachodzić różnice dla poszczególnych krain, gdzie miała miejsce różnorodność miar długości. Stąd na mapie podano 3 rodzaje mil. Stanisław Alexandrowicz, poprzez zestawienia wykonane na podstawie tablic synoptycznych udowodnił, iż faktycznie skrajne

sub casis quibusuis tempestatibus expositi, degunt, in obedientia atq[ue] suprema [supremo] exercituum Poloniae praefecti continentur. Ducum [Ducem] inter se eligunt, electum facile deponunt, infeliciter autem illi rebus succedentibus nonnunquam trucidant tum vero inopia annonae laborant, clam civitates vicinis invadere et illis depopulatis praeda onusti reverti Solent, ut Duce Podkowa Tehiniam Moldaviae kosinscio kozlonum. Turcarum Imperatoris civitates depraedati ac depopulati sunt. Si vero ad exteros eundi occasio sese illis non obtulerit ita paternis inhiant possessionibus ut non nunquam feroces eorum impetus cum detrimento reprimantur». Legenda o charakterze obyczajowym, por. *Serczyk W. A.* Na dalekiej Ukrainie dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków-Wrocław, 1984.

¹¹⁰ «Spectatori humano. Regiones M[agn]o Ducatui Lithuaniae adiacentes non tam enueleate [inuelate] quam res ipsa postulabat Caliorum Geographorum morem secuti in hanc tabulam inscripsimus: hic enim M[agn]us D[ucatus] Lithuaniae ut antiquis terminis continebatur accurate ac diligenter describitur, quare non mireresi [mirerare] quantitati circino secundum miliarium longitudinem hic expresse quiuis [quius] locus exacte non respondebit: iter enim obliquum, ac inaequalitas [inaequalitas] miliarium cum Lithuanica Polonicis, Russica item ac Podolica Lithuanicis ampliora sint, id efficient»; zob. *Łuczyński J.* Sposoby wykonywania map na przełomie XVI i XVII wieku w świetle komentarzy na radziwiłłowskiej mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku // PPK. – T. 37 (2005). – Nr 3. – S. 216–220.

¹¹¹ O podobnej metodzie zbierania materiałów źródłowych wspominał ponad pół wieku później Józef Naronowicz-Naroński, por. Tenże. Kartografia (opr. T. M. Nowak). – Białystok, 2002. – S. 31; (rec.) *Łuczyński J.* Józef Naronowicz-Naroński. Kartografia (...), (opr. T. M. Nowak) // Przegląd Geodezyjny. – Nr 1. – (2004). – S. 27–28.

¹¹² *Alexandrowicz S.* Rozwój kartografii. – S. 10–11, przyp. 10.

fragmenty mapy były przerysowane z wcześniej wykonanych map Polski i ziem sąsiednich, z ewentualnymi uzupełnieniami¹¹³.

Ziemie polskie wykreślono na podstawie map: *Polonii* Wapowskiego z 1526 r. (?), *Polonii* Grodeckiego z atlasu Orteliusa 1570 r., oraz *Sarmacji Europejskiej* Pograbki z 1570 r. Prusy przedstawiono na podstawie mapy Hennebergera z atlasu Orteliusa z 1584 r. Inflanty wykreślono w oparciu o mapę teatru wojen z Moskwą Strubicza z 1589 r. Podstawą źródłową dla pogranicza moskiewskiego były mapy z atlasu Mercatora z 1595 r.: Litwy oraz dwie mapy Moskwy ponadto mapa Strubicza. Potwierdzeniem badań lingwistycznych są badania przeprowadzone przez autora niniejszego tekstu metodą graficzną – siatką zniekształceń.

Warto zwrócić uwagę na dokładność wykonania tej mapy. Najbardziej jednolitym fragmentem siatki zniekształceń o najmniejszych deformacjach jest obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego w granicach po 1569 r. Odpowiada to również informacji jaką podał autor w kartuszu na temat sposobu wykonania mapy. Niewielkie zniekształcenia występują również na Ukrainie, którą skartowano na podstawie materiałów dostarczonych przez informatorów¹¹⁴.

O dokładności wykonania tej mapy mówią: układ siatki zniekształceń¹¹⁵ oraz wyniki badań, jakie otrzymał w 1913 r. Henryk Merczyng¹¹⁶.

Największe zniekształcenia występują na ziemiach pogranicznych z Moskwą. Zniekształcenia południków siatki zniekształceń, głównie występują na bagnach Polesia. Jest to zrozumiałe ze względu na trudny dostęp do tych terenów. Deformacje mają również miejsce na obszarze Korony, szczególnie w Małopolsce i na Kujawach.

Za najbardziej regularny można uznać układ siatki zniekształceń w centralnej części Wielkiego Księstwa Litewskiego, ograniczony południkami 23°–28° E i równoleżnikami 53°–56° N. w o okolicach Wilna i Kowna, gdzie zauważyć można w miarę regularne prostokąty. Bardziej poprawny układ tworzą równoleżniki i południki pokrywające Inflanty.

Z terenów poza Wielkim Księstwem Litewskim najbardziej wiernie zostały przedstawione Prusy Książęce. Zbliżone do siebie są układy współrzędnych pokrywające Ukrainę i Wielkie Księstwo Litewskie. Na terenie Ukrainy południki przebiegają raczej regularnie, oprócz doliny Dniepru. W dolnym prawym rogu mapy na siatce zniekształceń pojawia się południk 32° E

¹¹³ *Alexandrowicz S.* Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – S. 44–49.

¹¹⁴ *Łuczyński J.* Sposoby wykonywania map. – S. 218; zob. Tenże. Analiza dokładności. – S. 368–370.

¹¹⁵ *Łuczyński J.* Analiza dokładności mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. radziwiłłowskiej na podstawie siatki zniekształceń // PPK. – T. 33. – 2001. – Z. 4, ryc. 1. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego z naniesioną siatką zniekształceń.

¹¹⁶ *Merczyng H.* Mapa Litwy. – S. 218–222.

(wg Greenwich), który nie występuje na badanej mapie. Podobnie jest z równoleżnikiem 49° N, gdzie na mapie występuje miasto Kamieniec Podolski. Jest to celowy zabieg skupienia treści, wykonany przez autora mapy, aby nie powiększać powierzchni mapy. Autor zamierzał na mapie zmieścić ważne miasta pogranicza, których nie objęłaby poprawna mapa, o czym wspomniano również na początku pracy.

Analizując przebieg południków i równoleżników tworzących siatkę zniekształceń można, więc wyróżnić sześć obszarów o odmiennej strukturze kartograficznej: Wielkie Księstwo Litewskie w granicach po 1569 r., fragment Korony sprzed 1569 r., pogranicze moskiewskie, Prusy Książęce, większą część Ukrainy. Dodatkowo wymienić należy Kurlandię i nieznaczny fragment Inflant, pokryty kartuszem tytułowym¹¹⁷.

Już Henryk Merczyng dowiódł, iż większość (kilkadziesiąt) najważniejszych punktów na mapie zostało określonych metodami astronomicznymi. Z pomiaru 33 miejscowości (siedzib powiatów, województw i rezydencji książęcych) otrzymano następujące wyniki: średni błąd długości geogr. 22 km; średni błąd szerokości geogr. 46 km; średni błąd położenia miejscowości 51 km.

Najmniejsze błędy szerokości geograficznej określono dla miejscowości: Mińsk (2'), Nowogródek (1'), Połock (1'), Pińsk (1')¹¹⁸. Dla długości geograficznej 13 miejscowości (spośród 33) błąd wyniósł poniżej 30'. Dla Nieświeża pomiar został wykonany najbardziej precyzyjnie, tzn. długość geograficzna tego miasta jest zgodna z rzeczywistością. Zastanawiająco dokładnie określono długość Krakowa (2'), zapewne na podstawie wcześniejszych ustaleń Kopernika. Merczyng twierdził, iż położenie Nieświeża ustalono w odniesieniu do Krakowa, pozostałe miejscowości na Litwie, w odniesieniu do Nieświeża¹¹⁹.

10. Opis Litwy Tomasza Makowskiego

Bardzo interesującym elementem całości kompozycji jest tekst objaśniający¹²⁰, dołączony do samoistnego wydania mapy z 1613 r.¹²¹. Nie

¹¹⁷ Łuczyński J. Analiza dokładności. – S. 369–370, por. tamże, ryc. 1. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego z naniesioną siatką zniekształceń.

¹¹⁸ Pomiary wykonywane na podstawie określenia wysokości kątowej gwiazd.

¹¹⁹ Merczyng H. Mapa Litwy. – S. 203–227.

¹²⁰ Przedruk tekstu łacińskiego zob. Jakubowski J. W sprawie mapy Litwy Tomasza Makowskiego (1613) // Przegląd Geograficzny. – T. I. – 1919. – S. 302–304, przyp. 1, tłumaczenie na język białoruski zob. Спірыдонаў М. Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г. // Гістаычны альманах. – Т. 8, дадатак 5. – С. 45–48, por. reprodukcja tekstu z mapy oraz tłumaczenie na język angielski w Lithuania on the Map. – S. 388–389.

¹²¹ Wizerunki II wyd. (samoistnego) mapy reprodukuje Alexandrowicz S. Kartografia wojskowa Wielkiego Księstwa Litewskiego do połowy XVII wieku // Kartografia wojskowa

umieszczano go w kolejnych wydaniach atlasowych, ze względu na i tak wielką powierzchnię mapy. Dopiero w 1635 r. umieszczono go w atlasie Blaeu'a jako osobny opis na odwrocie mapy. Tekst jest krótką charakterystyką Litwy i jej stolicy Wilna. Zawiera także charakterystykę obyczajów mieszkańców oraz pewne, ważne epizody z dziejów Litwy, tj. chrzest Jagiełły, Unię Lubelską 1569 r., Unię Brzeską 1596 r., reformację i wiele innych. Autor chciał czytelnikom mapy dać informacje rzetelne, obalając szereg mitów i stereotypów, jakie ciążyły na Litwie w Europie Zachodniej, rozpowszechnianych przez Eneasza Sylwiusza¹²², choć polemizował (bez podania nazwisk) z Herbersteinem¹²³ oraz Georgiem Braunem, autorem opisu Wilna, dołączonego do widoku miasta w *Civitates Orbis Terrarum* Fransa Hogenberga¹²⁴.

Makowski w tekście powołał się na znajomość terenu z autopsji, kiedy przemierzając prawie cały kraj mógł go dobrze poznać, dlatego zobowiązał się do przeciwstawienia błędnym i fałszywym informacjom, jakie zamieszczali wcześniejsi autorzy, głównie Eneaszy Sylwiusz. Pierwsze informacje, jakie otrzymał czytelnik mają charakter geograficzno-przyrodniczy, dotyczy to jedynie obszaru Litwy już po inkorporacji ziem ruskich, czyli Braclawszczyzny, Kijowszczyzny oraz Podlasia do Korony w 1569 r. Podane zostały również informacje o charakterze gospodarczym. Po tym autor podjął polemikę z «nieprawdziwymi» informacjami, jakie zaćmiły rzeczywisty obraz Litwy.

W opisie geograficznym w pierwszej kolejności wymienione zostały żeglowne rzeki: Niemen *Chronon Niemen*, Dźwina *Rubon Dzwina*, Dniepr *Borysthenes Dniepr*, Bug *Bugus*, Prypeć *Pripetius*, Wilia *Vilia*, Berezyna *Bereszyna*, Szczara *Szczara*, Święta *Swieta*, Niewiaża *Nieuiaza*, Świsłocz *Swislocz*, Słucz *Slucza* oraz Łań *Lania*. W przypadku trzech pierwszych mamy również nazwy łacińskie, tak jak na powierzchni mapy. Dalej autor wspomina o obfitości lasów, dających zwierza, miodu oraz drewna. Co ciekawe, czytając mapę widzimy, że tych lasów na jej powierzchni jest niewiele. Występuje tu sprzeczność między tekstem a obrazem. W takim razie, czy Makowski kreśląc swoją mapę pozbawioną lasów chciał uświadomić czytelnikowi, że bez puszczy,

krajów strefy bałtyckiej XVI–XX. – Toruń, 1996. – S. 11–22, ryc. 1, Lithuania on the Map. – S. 120–125.

¹²² *Zarebski I.* Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polską i Polakami, Kraków 1939. – S. 96–130; *Chachaj M.* Znajomość dzieł Eneasza Sylwiusza Piccolominiego w dawnej Polsce, *Czasy Nowożytny*. – T. IV (1998). – S. 113–126; *Smolucha J.* Krąg znajomych i przyjaciół Eneasza Sylwiusza Piccolominiego z Czech i Polski. Z dziejów humanizmu w Europie środkowej w XV wieku // *Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i w czasach nowożytnych* (red. W. Iwańczak, J. Smolucha). – Kraków, 2010. – S. 83–94.

¹²³ Por. <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gerberstein/frametext8.htm> [14.01.2012]

¹²⁴ Tekst i tłumaczenie z j. łacińskiego w *Lithuania on the Map*. – S. 208–209, por. *Dantiscum Emporium*, poz. G 66. – S. 156.

jest to kraj bardziej dostępny? Najprawdopodobniej chciał tę mapę uczynić bardziej czytelną¹²⁵.

Makowski podjął polemikę w sprawie dostępności Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zaprzeczył doniesieniom, że kraj ten dostępny jest jedynie zimą. Z tego opisu wynika, że można się tam dostać drogą «pewną i pozbawioną przeszkód». W dalszej części dowiadujemy się o bogactwie Litwy.

Co ściśle odpowiada treści mapy, autor opisu twierdził, że na Litwie znajduje się bardzo duża ilość miast, miasteczek i wsi. Na samej mapie dla obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego jest ich 543 (na ok. 671 wg obliczeń S. Alexandrowicza)¹²⁶. Niektóre z nich zostały wymienione z nazwy. Określono położenie topograficzne Wilna u ujścia Wilejki do Wilii. Przy okazji wskazano żeglowność Wilii oraz jej ujście do Niemna pod Kownem. Oprócz Wilna wymieniał szereg miast królewskich: Troki, Kowno, Grodno, Brześć, Połock, Mińsk, Mohylew, Nowogródek oraz książęce: Szuck, Nieśwież i Birże. Oczywiście wymienił te najważniejsze. Dość skąpe informacje dotyczą kościoła katolickiego: łańcińskiego, kiedy to wymienione zostały biskupstwa żmudzkie oraz łuckie, brak wileńskiego? Oraz unickie wymienione jedynie: połockie i pińskie. To rozróżnienie nie występuje na mapie, gdzie używa się ogólnego pojęcia «Kościoła greckiego». W dalszej części opisu mamy informacje etnograficzno-historyczne.

11. Podsumowanie

Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego wykonana przez Tomasza Makowskiego z 1613 r. z fundacji księcia Krzysztofa Mikołaja Radziwiłła «Sierotkę» (zwana radziwiłłowską) ukazuje przestrzeń wspomnianego kraju w jego szerokich granicach, sprzed Unii Lubelskiej 1569 r., zwanych «dawnymi». Na tej mapie wszelakie informacje wzajemnie się uzupełniają za pomocą poszczególnych form przekazu – obrazu oraz tekstu. Czytelnik niewiedzący kompletnie nic na temat szesnastowiecznej Litwy uzyskuje bogate kompendium wiedzy geograficznej i nie tylko, na temat tego kraju. Trafia ona za pomocą przekazu kartograficznego i informacji tekstowych. Ponadto uzupełnieniem jest obszerny tekst charakteryzujący Litwę w granicach po 1569 r. zwanych «nowymi». Mapa składa się z dwóch części: mapy głównej ukazującej wewnątrz Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz mapy dolnego Dniepru. Mapa radziwiłłowska daje bogaty obraz rzek i mokradeł. Najważniejsze z nich opatrzone wieloma nazwami, m.in. łańcińskimi. Mapa Dniepru daje bogate

¹²⁵ Innego zdania jest S. Alexandrowicz.

¹²⁶ Por. *Alexandrowicz S. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w. // Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Toruń, 2011. – S. 67.*

informacje o Porohach na rzece i innych osobliwościach, najprawdopodobniej po raz pierwszy opublikowane, które trafiły na Zachód. Na całej mapie dość skromnie oznaczono lasy, pomimo tego, że autor tekstu mówi o ich obfitości. Ponadto czytelnik otrzymał bogatą charakterystykę krajobrazu kulturowego oraz opisy historyczne (głównie wojny z Moskwą i walki z Tatarami) i etnograficzne (obyczaje Kozaków). Wiele informacji jest zbieżnych z tymi w kronice Macieja Strykowskiego. Charakterystyka Kozaków nie odbiega bogactwem od utworów W. Lassoty i W. Beauplana. Na mapie oznaczono 1020 punktów osadniczych z rozróżnieniem ich znaczenia. Mapę wykonano zgodnie z wówczas obowiązującym kanonem, ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego wykreślono na podstawie pomiarów i obserwacji terenowych, ziemie sąsiednie na zasadzie kompilacji z innych map. Najdokładniej wykreślono obszar Litwy etnicznej. Opis szesnastowiecznej Litwy jest polemiką ze stereotypami rozpowszechnianymi w utworach geograficznych w Europie Zachodniej, gł. z Eneaszem Sylwiuszem Piccolominim, ponadto Zygmuntem Herbersteinem i Georgiem Braunem. W opisie Litwy Tomasz Makowski omówił cechy krajobrazu naturalnego, kulturowego, najważniejsze wydarzenia z historii oraz obyczaje panujące na Litwie. Mapa radziwiłłowska Wielkiego Księstwa Litewskiego przez ponad 100 lat była najważniejszym źródłem informacji na temat przestrzeni tego kraju, jaki rozpowszechniano w Europie.

ANEKS

Fragment opisu Litwy Tomasza Makowskiego zamieszczonego pod mapą radziwiłłowską wydaną w 1613 r. (z j. łacińskiego tłumaczenia dokonała Paulina Jakubowska).

«BENEVOLO LECTORI S.[ALVTEM]

Describentibus nobis ea cum diligentia qua potuimus tabulam hanc Geographicam M.[agni] Duca.[tus] Lithuaniae operae pretium visum est de plaga regionis ac moribus hominum pauca huic tabulae adjicere, quo potissimum occurramus scriptis ac sententiis variorum authorum, qui nonnulla incerta de hac regione libris suis tradiderunt, quae nos, totam fere eam describendi causa peragrantes, scriptis illorum non modo non consentanea, sed et adversantia comperimus.

Magnus Ducatus Lithuaniae est regio amplissima ac nobilissima: et stagnis piscosis, lacubus, magnis ac celeberrimis fluminibus irrigatur, quorum praecipui sunt iique navigabiles, Chronon, qui nunc Niemen dicitur, Rubon, nunc Dzwina appelatus, Borysthenes, Dniepr vulgo nuncupatus, Bugus,

Pripetius, Vilia, Bereszyna, Szczara, Swieta, Nieuiaza, Swislocz, Slucza, Lania etc. Nemoribus peroportunis referta, quae maximum in venatione ac mellis productione fructum gignunt et ex quibus materia pro navibus, domibus, et cinere conficiendo affatim suppeditatur. Haec autem regio facilem ad se aditum omnibus ex partibus via certa minimeque impedita (contra aliorum scriptorum sententiam, qui eam nisi hyeme accessam tradunt) preabet: nam viator ex Polonia iter faciens ne plantam quidem pedis (ut ita dicamus) aquae immerget. Frumenti omnis generis feracissima, ejusque segetes ad maturitatem semper deveniunt: cujus fertilitatis ac ubertatis Regiomontum et Riga, emporia celeberrima, testimonium exhibere possunt, quae frumenta ex Lithuania navibus advecta regionibus trasmarinis impartuntur. Quare magna nunc sunt Lithuanis cum caeteris gentibus variarum rerum commercia, nam praeter frumenta omnis generis siliginem videlicet triticum, hordeum etc. etiam linum, canapis, coria boum, sebum, cera, cinis, pix, pelles quoque ferarum, martum praesertim, castorum, vulpium, et multa alia hinc exportantur. Auri, argenti, aeris fodinas licet non habeat, eorum tamen sufficientiam semper et habuit et nunc habet: neque res (ut quidam scribunt) pro rebus murant, nisi quod aromata et varia eduliorum condimenta, potus varietas, una cum pannis aureis et sericeis hanc gentem vehementer exhauriant. Civitatibus, oppidis et pagis haec regio nunc est frequentissima, quarum primaria est Vilna, caput totius regionis, urbs celebris et amplissima, in circuitu cum suburbiis circiter duo miliaria germanica complectens, ad confluentem Viliae et Vilnae fluviorum sita, quorum hic, qui urbi nomen indidit, minor, ille autem et major et navigabilis, qui emensis infra Vilnam quatuordecim miliaribus apud Kaunam Niemeni commiscetur. In ipsa urbe plurima aedificia, tam publica quam privata, insigniter extracta [exstructa]conspiciuntur: nam domus lignae paucae hac tempestate eaeque in anfractibus, angulis et suburbiis extant. Arces quoque duas non tam firmas quam splendoras habet, unam in colle Tur dicto tempore paganismi extractam, sed iam ex parte ob vetustatem collapsam, alteram in plano, ubi Vilna fluvius Viliam influit, in qua Episcopalis Ecclesia ingenti sumptu extracta et S.[ancto] Stanislao dicata sita est. Plurima praeterea reperiuntur in hac urbe templa Romanae obedientiae, et Ruthenorum ritus, non exiguis sumptibus fabricata Academia quoque Societ.[atis] Jesu plurimis artibus ingenuis floret Metropolitanus Russiae ibidem sedem suam habet in basilica graeci ritus titulo D.[...] Mariae Virg.[inis] insignita. Sunt in hoc Ducatu et alii episcopatus romanae religionis, Samogitiensis et Janoviensis, qui idem est qui Luccensis, sunt et graecae religionis episcopi quos vulgo wladikas appellant, qui subsunt Ecclesiae Romanae, cujus obedientiae anno 1596 Bressiae se submiserunt, Polocensis scilicet et Pinscensis. Florent quoque duo alia Collegia in hoc Ducatu, Polocense, quod Rex Poloniae Stephanus, partis pluribus de Moscho victoriis, fundavit, et Nesvesiense a Duce ejusdem civitatis extractum. Non

postremae etiam dignitatis Troki, Kowna, Grodna, Bressia, Polockum, Minsk, Mohilovum, Nowogrodek, regiae, Sluczum, Nesvisium et Birze ducum, sunt civitates. (.....)».

Życzliwemu Czytelnikowi

Gdy kreśliliśmy tę geograficzną mapę Wielkiego Księstwa Litewskiego z taką starannością, z jaką mogliśmy, wydawało się, że warto do tej mapy dodać nieco o położeniu krainy i ludzkich obyczajach, aby właśnie przez to przeciwstawić się pismom i poglądom różnych autorów, którzy w swych pismach o tej krainie przekazali kilka rzeczy niepewnych, które my, przebywając ją niemal całą w celu jej nakreślenia, odkryliśmy w nich jako nie tylko niezgodne, lecz i sprzeczne [z rzeczywistością]¹²⁷.

Wielkie Księstwo Litewskie to kraina bardzo wielka i znakomita, jest nawadniana rybnymi stawami, jeziorami oraz wielkimi i znanymi rzekami, z których szczególnie znaczące są te zdatne do żeglugi, Chronon, która dziś nazywa się Niemen, Rubon, teraz zwana Dźwina, Borysthenes, zwana zwykle Dniepr, Bug, Prypeć, Wilia, Berezyna, Szczara, Święta, Niewiaża, Świsłocz, Słucz, Łań itd. Obfita w pożyteczne lasy¹²⁸, które dają korzyść szczególnie na polowaniu albo przy produkcji miodu i skąd obficie dostarcza się materiału do budowania statków, domów i otrzymywania popiołu¹²⁹. Ta więc kraina daje do siebie dostęp ze wszystkich stron drogą pewną i pozbawioną przeszkód (wbrew pogładowi innych pisarzy, którzy przekazują, że nie ma do niej dostępu, jak tylko zimą), ponieważ podróżny wędrując z Polski nawet podeszwy stopy (że tak powiemy) nie zanurzy w wodzie¹³⁰. Urodzajna we wszelkiego rodzaju zboże; jego zasiewy zawsze osiągną dojrzałość; świadectwa jej żyzności i

¹²⁷ Tomasz Makowski podważa błędne informacje Eneasza Sylwiusza Piccolominiego, o którym wspomina w dalszej części opisu Litwy oraz m.in. Zygmunta Herbersteina i Georga Brauna; zob. *Jakubowski J.* W sprawie mapy Litwy Tomasza Makowskiego (1613). – S. 302–303.

¹²⁸ Na mapie kwestię zalesienia autor przedstawia całkowicie odmiennie, aniżeli ma to miejsce w rzeczywistości. Podobnie pisze E. Sylwiusz, zob. *Gintel J.* Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie. – T. I, wiek X–XVII. – Kraków, 1971. – S. 99.

¹²⁹ Podobną informację podaje S. Herberstein w opisie Litwy, por. *Герберштейн С.* Записки о Московии, [w:] http://krotov.info/acts/16/1/gerbersh_9.htm [28.01.2012]; Herberstein S. *Rerum Moscoviticarum*. – K. 113 r.

¹³⁰ Polemika z Eneaszem Sylwiuszem, który twierdził, że «W czasie lata ciężki jest do Litwinów przystęp, oblanych wkoło błotami i wodami. W zimie dopiero, gdy wody te w lód się zetną, dostać się do nich można», cyt za *Gintel J.* Cudzoziemcy o Polsce. – S. 99. Informacja ta może również pochodzić z opisu Wilna G. Brauna, zob. *Lithuania on the Map* (wyd. II). – S. 386–387; *Kraszewski J. I.* Wilno od początków jego do roku 1750. – T. 3. – Wilno, 1841. – S. 359–361; *Homolicki M.* O planach Wilna, jakim było w XVI wieku // *Wizerunki i roztrząsania naukowe*. Poczet nowy drugi. – T. 24. – Wilno, 1843. – S. 93–94.

urodzajności mogą udzielić Królewiec i Ryga, bardzo sławne miasta portowe, które dostarczają zamorskim krajom zboża przywiezione na statkach z Litwy¹³¹. Dlatego Litwini teraz prowadzą ożywiony handel różnymi rzeczami z innymi ludami, gdyż oprócz zbóż wszelkiego rodzaju, a mianowicie pszenicy, jęczmienia itd., wywożone są stąd również len, konopie, skóry wołów, łój, воск, popiół, smoła, jak również futra dzikich zwierząt, zwłaszcza kun, bobrów, lisów¹³² i wiele innych rzeczy. Chociaż nie posiada kopalni złota, srebra, miedzi¹³³, zawsze miała i teraz ma ich wystarczającą ilość: i nie wymieniają tam rzeczy za rzeczy (jak piszą niektórzy)¹³⁴, chyba że zubaża się ten lud [przez wydatki na] aromaty i różne przyprawy do potraw, rozmaitość trunków wraz ze złotymi i jedwabnymi sukniami. Kraina ta bardzo obfituje w duże i mniejsze miasta i wsie¹³⁵, z których głównym jest Wilno, stolica całej krainy, miasto sławne i bardzo duże, obejmujące wraz z przedmieściami około dwóch mil niemieckich, położone nad zlewiskiem rzek Wilia i Wilna, z których ta, która dała miastu nazwę, jest mniejsza, tamta natomiast jest większa i nadaje się do żeglugi; po przebyciu czterestu mil poniżej Wilna pod Kownem łączy się ona z Niemnem. W samym mieście widać wiele okazale wzniesionych budynków, tak publicznych, jak prywatnych: gdyż domy drewniane są nieliczne i w tym czasie znajdują się one w zakątkach, miejscach odosobnionych i przedmieściach¹³⁶. Posiada również dwa zamki nie tak potężne, jak okazałe¹³⁷, jeden, wzniesiony w czasach pogaństwa na wzgórzu zwanym Tur, lecz już częściowo z powodu starości zawalony, drugi na równinie, tam, gdzie rzeka Wilna wpływa do Wilii¹³⁸, gdzie znajduje się wzniesiona ogromnym nakładem i poświęcona św. Stanisławowi katedra. Prócz tego w tym mieście znajduje się

¹³¹ Herberstein mówi o eksporcie zboża do Holandii, lecz za pośrednictwem Gdańska, zob. Herberstein S. *Rerum Moscoviticarum*. – K. 113 r.

¹³² O handlu futrami wspomina też E. Sylwiusz, zob. *Gintel J. Cudzoziemcy o Polsce*. – S. 99.

¹³³ Zob. Tamże.

¹³⁴ Żaden z wymienionych wcześniej autorów nie wspominał wprost o handlu wymiennym, pośrednio jest mowa o tym w opisie Wilna w *Civitates Orbis Terrarum*.

¹³⁵ Polemika z E. Sylwiuszem, zob. tamże.

¹³⁶ Polemika z Georgiem Braunem, zob. *Kowzan T. Wilno. Polska-Litwa. «Kocham Cię-Ja też nie»*. – Bydgoszcz, 1999. – S. 31; oryginalny tekst G. Brauna zob. *Lithuania on the Map* (wyd. II). – S. 386–387.

¹³⁷ O wileńskich zamkach wspomina w «Traktacie o dwóch Sarmacjach» Maciej z Miechowa, por. *Maciej z Miechowa. Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej*. – Wrocław, i in. – 1972. – S. 69

¹³⁸ G. Braun o zamkach pisze jako budowlach «wspaniałej budowy» oraz położonym na górze i umocnionym basztami. Natomiast o zamku na górze «starym w ruinie» czytamy w opisie Wilna z 1600 r. Samuela Lewkenora zamieszczonym w *A Discourse not altogether (...)*; zob. *Kowzan T. Wilno. Polska-Litwa*. – S. 31, 33.

wiele świątyn rzymskiego posłuszeństwa oraz rytu ruskiego¹³⁹, słynie również wieloma sztukami wyzwolonymi zbudowana nie małym nakładem Akademia Towarzystwa Jezusowego¹⁴⁰. Tamże, w bazylice rytu greckiego oznaczonej tytułem Świętej Maryi Dziewicy¹⁴¹ ma swoją siedzibę metropolita Rusi. Są w tym Księstwie również inne biskupstwa rzymskiego wyznania, żmudzkie i janowskie¹⁴², które jest tożsame z łuckim, są również biskupi greckiego wyznania, zwani władkami, którzy podlegają Kościołowi Rzymskiemu, którego posłuszeństwu podporządkowali się w Brześciu w roku 1596¹⁴³, mianowicie połocki i piński¹⁴⁴. Słyną w tym Księstwie również dwa inne Kolegia, Połockie, które ufundował Król Polski Stefan Batory, osiągnąwszy liczne zwycięstwa nad Moskwą¹⁴⁵ oraz Nieświeskie, wzniesione przez księcia¹⁴⁶ tegoż miasta. Niepośledniej godności są również miasta królewskie: Troki, Kowno, Grodno, Brześć, Połock, Mińsk, Mohylew, Nowogródek oraz książęce: Słuck¹⁴⁷, Nieśwież i Birże¹⁴⁸.

¹³⁹ O tym fakcie wspominają i Herberstein i Braun.

¹⁴⁰ Nieco szerzej Akademię Wileńską opisuje S. Lewkenor, ponieważ głównym tematem jego pracy są miasta uniwersyteckie, zob. *Kowzan T.* Wilno. Polska-Litwa. – S. 33.

¹⁴¹ Sobór (czyli katedra) Uspienski, czyli p.w. Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny, nazywany też Preczysteńskim, od Przczystej Bogarodzicy, siedziba metropolitów kijowskich prawosławnych, a po unii brzeskiej unickich (informację tę otrzymałem od dr.hab. Tomasza Kempy z IH UMK w Toruniu, za którą serdecznie dziękuję). Na temat miejsca, na którym stała niegdyś wspomniana cerkiew zob. *Kłos J.* Wilno. Przewodnik krajoznawczy. – Wilno, 1937. – S. 247–248.

¹⁴² Janów Biskupi (obecnie Podlaski) nadano biskupom łuckim, którzy osadzie nadali prawa miejskie. Znajdował się tam zamek biskupi, uważany za drugą siedzibę biskupów po Łucku; zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – T. III. – Warszawa, 1882. – S. 421.

¹⁴³ Dotyczy Unii Brzeskiej zawartej w 1569 r.

¹⁴⁴ Do unii brzeskiej przystąpiło 6 z 8 władcyków. Przyjęli ją następujący biskupi prawosławni: metropolita kijowski, biskupi: włodziemsko-brzeski, łucko-ostrogski, pińsko-turowski, chełmski, arcybiskup połocki, przeciwko unii w 1595–1596 roku opowiedzieli się zaś władcy: przemyśko-samborski i lwowski (informacja od dr. hab. Tomasza Kempy z IH UMK w Toruniu, za którą serdecznie dziękuję).

¹⁴⁵ Po zdobyciu Połocka w 1579 r. król Stefan Batory ufundował w 1580 r. Kolegium Jezuickie, którego pierwszym rektorem był ks. Piotr Skarga; zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego.* – T. VIII. – S. 716.

¹⁴⁶ Wybudowane w latach 1586–1588 z fundacji Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki; zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego.* – T. VII. – S. 119.

¹⁴⁷ Po wygaśnięciu linii kniaziów Olelkowiczów przeszedł we władanie Radziwiłłów; zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego.* – T. X. – S. 839.

¹⁴⁸ Należące do Radziwiłłów.

The space of the Grand Duchy of Lithuania on the Radziwiłł map prepared by Tomasz Makowski in 1613 in the context of cartographic and descriptive content

The map of the Grand Duchy of Lithuania prepared by Tomasz Makowski in 1613 from the foundation of Duke Mikołaj Krzysztof Radziwiłł the Orphan (also called Radziwiłł map) presents the space of above-mentioned country in its wide borders (before the time of the Union of Lublin 1569) called 'old' ones. On this map all information complements one another by particular expression forms, i.e. picture and text. A reader who knows nothing about 16th century Lithuania has a rich compendium of geographical knowledge and not only referring to this country. The knowledge was diffused by cartographic transmission and text information. Moreover its complementation is large text characterising Lithuania in its borders called «new» ones (after 1569). The map consists of two parts: the main map presenting Grand Duchy of Lithuania and the map of the course of the river of Dnieper. The Radziwiłł map is a very rich picture of rivers and swamps. The most important of them are described by many names inter alia Latin ones. The map of the course of the river of Dnieper is the source of rich information about rapids on the river and other curiosities perhaps published the first time in the West. On the map the woods are marked in the modest way despite the fact an author of text says about their plenty. Moreover a reader is given a rich characteristic of cultural landscape and historical (mainly a war with Moscow and fights with Tartars) and ethnographic descriptions (Cossaks customs). Lots of information is convergent with those in Maciej Strykowski's chronicle. The characteristic of Cossaks is as rich as compositions of Erich Lassota von Steblau and of Guillaume Le Vasseur de Beauplan. On this map 1020 settlement points are marked (with their importance). The map is prepared according to standard of the time, lands of Grand Duchy of Lithuania were drawn on the basis of measurements and local observations, neighbouring lands were prepared as a compilation of different maps. The area of ethnic Lithuania was drawn the most accurate. The description of 16th century Lithuania is a polemic with stereotypes common in geographical works in Western Europe mainly with Eneas Sylvius Piccolomini, also with Sigismundus Herberstein and Georg Braun. In description of Lithuania Tomasz Makowski presented the features of natural and cultural landscapes, the most important events and customs of Lithuania. The Radziwiłł map of Grand Duchy of Lithuania during more than 100 years was the most important source of information concerning the space of the country which was diffused in Europe.

Валерій Степанков
Кам'янець–Подільський

ПОВСТАННЯ 1648 РОКУ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЇ (ДИСКУСІЙНІ НОТАТКИ)

У статті зроблено спробу розглянути сутність соціально-політичної й національно-релігійної боротьби, що охопила південні рубежі Великого князівства Литовського у 1648 р.

Ключові слова: соціально-політична боротьба, національно-релігійна боротьба, південні рубежі, Велике князівство Литовське.

В статье сделана попытка рассмотреть сущность социально-политической и национально-религиозной борьбы, которая охватила южные рубежи Великого княжества Литовского в 1648 г.

Ключевые слова: социально-политическая борьба, национально-религиозная борьба, южные рубежи, Великое княжество Литовское.

In article attempt to consider essence of socio-political and national and religious fight which captured the southern boundaries of the Grand Duchy of Lithuania in 1648 is made.

Key words: socio-political fight, national and religious fight, southern boundaries, Grand Duchy of Lithuania.

Складною і недостатньо вивченою проблемою історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) залишається з'ясування сутності соціально-політичної й національно-релігійної боротьби, що охопила його південний регіон у середині XVII ст. Її важливою складовою є в'яснення характеру боротьби на початковому етапі, а саме: у 1648 р. В історіографії (праці Л. Абецедарського, В. Бернацького, Г. Віснера, Е. Котлубая, В. Мелешка, С. Чаропки й ін. авторів) зроблено чимало для дослідження перебігу повстання, впливу на нього воєнних дій козацьких підрозділів й політики Б. Хмельницького. Сформувалося кілька версій його типології. Так, польський історик Е. Котлубай започаткував традицію розглядати боротьбу населення Білорусі у світлі концепції «домової війни» у Речі Посполитій¹. У радянській історіографії вона трактувалася антифеодальною й водночас визвольною боротьбою за «возз'єднання»

¹ *Kotlubaj E. Życie Janusza Radziwiłła. – Wilno-Witebsk, 1859. – S. 113–153.*

Білорусі з Росією. Як відзначав Л. Абецедарський, «Борьба украинского и белорусского народов в середине XVII в. за воссоединение со своим старшим братом – великим русским народом в едином Российском государстве имела огромное историческое значение»². Білоруські дослідники кінця ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст. (П. Лойко, В. Мелешко, Г. Сагановіч та С. Чаропка) повернулися до тлумачення змісту подій як «козацько-селянської війни», запровадженого, як з'ясував С. Чаропка, до наукового обігу ще у 20-х рр. ХХ ст. Л. Акіншевичем³.

Не заперечуючи важливості соціального аспекту боротьби, й не відкидаючи факту перебігу на теренах Білорусі 1648–1651 рр. селянської війни (вживаний білоруськими колегами термін «козацько-селянська війна», є, як на моє розуміння, не зовсім точним), все ж схильний вважати, що на згаданих теренах ВКЛ відбувалися події іншого, значно складнішого, характеру. Вони типологічно дуже нагадували українські події 1648 року, насамперед ті, що мали місце на теренах Чернігівщини, київського Полісся, Волині, Подільського й Руського воєводств. Виокремлю найголовніші спільні ознаки.

І. Б. Хмельницький, виношуючи в лютому-квітні 1648 р. наміри організації повстання у різних регіонах Речі Посполитої, зараховував до них й білоруські. Маємо визнання польного литовського гетьмана Я. Радзівілла, що ще «в період нестабільності свого становища, коли лише збирався боротися за свою образу, на дозвіллі думав про Велике князівство Литовське...»⁴. Тому направляв туди, як і на Поділля, Волинь, Чернігівщину, Галичину, Полісся, розвідників не тільки з метою вивідання інформації військового характеру, але й створення осередків з осіб, готових у визначений час взятися за зброю й повести за собою інших. Опосередковані дані про таку діяльність знаходимо у відомій праці тогочасного литовського історика й публіциста А. Кояловича «Війна проти козаків запорозьких у роках 1648 і 1649». З них можна зрозуміти, що до надходження відомостей про успіхи повстанців в Україні, встановилися контакти між козаками й частиною русинів у Поліссі і Білорусі⁵. А після здобутих

² *Абецедарский Л. С.* Борьба белорусского народа за воссоединение Белоруссии с Россией в середине XVII века // *Воссоединение Украины с Россией 1654–1954*. Сборник статей. – М., 1954. – С. 222.

³ Див.: *Чаропко С. А.* Казацка-сялянская война ў Беларусі 1648–1651 гг.: Аўтореф. дыс... кан. гіст. навук. – Мінськ, 2009. – С. 6–8.

⁴ *Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.* (далі – ДОВ). – К., 1965. – С. 173.

⁵ Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1128. – Арк. 1–2.

перемог під Жовтими Водами й Корсунем направив туди нові групи розвідників, переодягнутих торгівцями, монахами й жебраками⁶.

II. На півдні Білорусі, як і на Лівобережжі, Брацлавщині й Київщині, повстання поспільства у червні 1648 р. розпочалося після появи козацьких підрозділів, розісланих Б. Хмельницьким у кінці травня – початку червня. Як констатував автор Львівського літопису, гетьман «розослал бул полковников на всі сторони: на Білу Русь, на Сіверщизну, на Поліссє, на Руську Подоллю, на Волинь з козаками, до которых навенцей хлопства в'язалося...»⁷. Першим у кінці червня у південно-східній частині Білорусі з'явився зі своїми козаками полковник П. Головацький, котрий захопив Гомель⁸. Останній став центром розгортання повстанського руху. Як повідомляв шляхтич С. Марцинкевич 6 липня зі Стрішина, «І там у тому Гомелі зміцнюються, стягають туди провіант, порох, гармати і боеприпаси, хочуть вчинити там собі твердиню. Звідти вони всюди розпускають загони, вчора взяли Чичерськ, і масу шляхти вирубали. Де б не були загони, до Гомеля повертаються»⁹. За короткий час козаки і повстанці оволоділи також Річицею, Стародубом й іншими поселеннями, створили загрозу для Старого Бихова¹⁰. Хоча П. Головацький зі своїм полком відкликається Б. Хмельницьким, все ж за образним висловлюванням А. Кояловича, «запалена пожежа війни» не згасала¹¹.

З другої половини липня у південний регіон ВКЛ знову почали з'являтися козацькі підрозділи, які очолювали Гаркуша, М. Небаба, Непалич, Кривошарпа, М. Гладкий й інші старшини¹². До них масово приєднувалися посполиті. Як констатував А. Коялович, «вже ж то захочені відозвами Хмельницького, вже ж схилені через його багатьох таємних посланців, нарешті вже з власного бажання, коли їм дали досвідчених у військовій справі проводирів, відразу кинулися до зброї, почали великими масами збігатися під короєви, міста руського визнання (православні – В. С.) залучати до спілки для війни; почали двори й домівки шля-

⁶ *Абецедарский Л. С.* Указ. соч. – С. 180; *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. – Zabrze, 2006. – S. 17.

⁷ *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1971. – Вид. друге. – С. 121.

⁸ *Мицик Ю.* З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 5.

⁹ Там само. – С. 6.

¹⁰ Там само. – С. 5–6; *Biernacki W.* Op. cit. – S. 18.

¹¹ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1128. – Арк. 2.

¹² *Абецедарский Л. С.* Указ. соч. – С. 182; *Чаронка С. А.* Указ. соч. – С. 13; *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – Poznań, 1965. – S. 26.

хетські мечем і вогнем знищувати, панів убивати, костели зневажати і все обертати у попіл»¹³. У кінці липня казімежський райця (біля Кракова) М. Голінський занотував новину, що «у Литві і на Білій Русі хлопство – русь – збунтувалося проти панів своїх...»¹⁴. Важливо відзначити, що вістря боротьби спрямовувалося також проти національно-релігійних утисків, а відтак мали місце погроми костьолів і кляшторів, розправи з ксьондзами та «ляхами».

III. Аналіз характеру відносин місцевого населення з козацькими підрозділами, а також форм і змісту його боротьби, дає підстави стверджувати, що жодних істотних відмінностей між ними на теренах півдня ВКЛ й України не існувало. Як і на українських землях, козацькі підрозділи, як правило, не вдавалися до розправ над поспільством. Маємо дані джерел, що козаки «вбивали ляхів», а «білорусців не чіпають», нікого з них «не стинали»¹⁵. І не випадково. Козаки вбачали у селянах й міщанах своїх союзників, а посполиті у них – визволителів, а відтак всіляко їх підтримували. На початку липня шляхтич В. Є. Халецький повідомляв віленському воєводі з Налевичів, що козаки «взяли Гомель без всяких труднощів, бо самі міщани впустили їх до міста без жодного пострілу»¹⁶. 6 липня С. Марцинкевич, описуючи масштаби повстання у ВКЛ, підкреслював той факт, що до «них приєднується величезна маса селян, а особливо будників з Сівера і звідусіль величезною масою великими полками йдуть до них, в деяких місцях шафарів, своїх панів повбивали; а як здобудуть Чернігів, на що сподіваються, то мають сягнути до Бихова, до Шклова і до Могилева, бо мають великі війська і маса цієї громади (?) кожного дня, кожної години прибуває до них. Їм скрізь здають міста й містечка, відкривають перед ними брами, отак без черні обходяться (?), що й найменшої кривди їм не чинять... У панських і шляхетських маєностях вони так піднеслися, що вже панів мають за ніщо, сподіваються, що козаки будуть їхніми панами»¹⁷. Подібну оцінку розгортанню повстання у Правобережній Україні давав дещо пізніше брацлавський хорунжий Я. Дзик: «не має нічого такого, окрім невгамовного хлопського шаленства, яке не лише не

¹³ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. 1128. – Арк. 2.

¹⁴ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 5. – Спр. № 189/ II. – Арк. 110.

¹⁵ Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. № 23. – Ч. 1. – Арк. 6, 9; *Абецедерський Л. С.* Указ. соч. – С. 184.

¹⁶ *Мицик Ю. А.* Назв. пр. – С. 5.

¹⁷ Там само. – С. 6.

втихомирюється, але щоденно, щохвилини зростає. Хлопство поголовно все в Україні, й не менше в Поділлі, збунтувалося»¹⁸.

Тотожними з українськими виявилися й форми боротьби козаків і русинів ВКЛ. Це – відмови виконувати повинності; напади на шляхту, католицьке духовенство, урядовців, слуг, католицькі храми, орендарів і євреїв; погроми маєтків; захоплення майна; сутички й бої з шляхетськими й урядовими загонами тощо. С. Марцинкевич наголошував на тому, що вони, «взявши гору, внівеч обертають задніпрські краї, плюндруючи шляхетські будинки, спалюючи, рубаючи в пень все, аби тільки шляхтич або слуга його трапився, жодного не залишають в живих; костьоли, монастирі з ґрунту вивертають, вбили багато ченців і радників (?)»¹⁹. При цьому, як і в Україні, посполиті масово покозачувалися. Так, на початковому етапі повстання польські можновладці, характеризуючи розгортання повстання на Київщині, побоювалися виступу селян і міщан в інших регіонах. Вони констатували той факт, що в них «що хлоп, то козак, а, що козак, то хлоп...»²⁰. Підчаший коронний А. Фірлей, описуючи настрої поспільства, зазначав: «з нашими сусідами подолянами і з нашим воєводством Руським лише Бог знає, що буде за справа, бо тут, що хлоп, то козак»²¹. Таку ж думку висловлював й уже згадуваний В. Є. Халецький, підкреслюючи, що «в наших краях, що хлоп, то козак, кожного треба боятися, кожен їм (козакам – В. С.) дає знати»²². Про масовість покозачення поспільства влітку 1648 р. як на теренах України, так і півдня Білорусі, промовляють десятки джерел. Як занотував у своєму рукописі М. Голінський, «хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло»²³. Відоме визнання літописця Самовидця, що посполиті «почали ся купити в полки не толко тіе, котріе козаками бивали, але хто і нігди козацтва не знал»²⁴. Козацький полковник С. Мужиловський, перебуваючи в особі українського посла у Москві взимку 1649 р., у «Записці» царю оповідав, що поспільство «в козацтво все обернулося, так на суюй стороне, як і на туй Днепра» й у переліку захоплених ним замків назвав гомельський, стародубський й

¹⁸ Бібліотека музею Чарторийських (далі – БМЧ) (Краків). ВР. – Спр. № 142. – Арк. 643; Бібліотека національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – № 6713.

¹⁹ Мицик Ю. А. Назв. пр. – С. 5.

²⁰ Центральний державний історичний архів України (Київ) (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 25.

²¹ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. 225/II. – Арк. 65 зв.

²² Мицик Ю. А. Назв. пр. – С. 4–5.

²³ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. № 189/II. – Арк. 133.

²⁴ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 51.

лоєвський²⁵. Уявлення про єдність дій покозачених русинів півдня Білорусі дають визнання захопленого до полону литовцями козака В. Цецерки. «Починаючи від Валишевичів до Мозиря й Річиці, скільки є сіл і вотчин, – розповідав він, – всі покозачилися і поклялися один одному захищатися до останнього, і якщо б прийшлося гультайству цьому йти звідселя, тоді і селяни повинні вирушити з ним з цих країв на Україну. Міста, які об'єдналися і покозачилися, – це, говорить, Мозир, Річиця, Гомель, Турів, Лоєв, Бабура й інші»²⁶.

IV. Процес покозачення поспільства південної, а згодом й центральної частини Білорусі, супроводжувався, як і в Україні, створенням за козацьким полково-сотенним зразком полків. Упродовж липня-жовтня вони формувалися переважно як військові підрозділи (що мало місце й на теренах Київського Полісся, Подільського, Волинського й Чернігівського воєводств). Однак, почала окреслюватися тенденція перетворення деяких з них і в адміністративно-територіальні одиниці Української держави, що відроджувалася у полум'ї Національної революції. Маю на увазі Гомельський, Річицький й, можливо, Стародубський та Пінський полки. Для нас важливою є інформація кількох джерел (потрібен їх спеціальний пошук в архівах Білорусі, Литви й Польщі) про витворення тут зародків місцевих органів влади. Так, В. Є. Халецький повідомив цікаву новину, що в Гомелі, «поставивши свого економа, всій волості дають (право) слободи на три роки»²⁷. С. Марцинкевич звертав увагу на той факт, що селяни відмовляють у послушенстві панам, маючи їх «за ніщо, сподіваються, що козаки будуть їхніми панами»²⁸. За свідченням полоненого козака І. Левонovichа, Кемко був «старший над всією околицею», що прилягала до Річиці й саме він призначив Покусина (з Чернігова) річицьким полковником²⁹. А. Коялович стверджував, що повстанці «опанували всі околиці над Прип'яттю й Березиною»³⁰.

V. Історики традиційно, висвітлюючи перебіг повстання на півдні ВКЛ 1648 р., явно недооцінюють організаційного чинника в особі ролі політики Богдана Великого. В їхньому зображенні воно виглядає як стихійний збройний виступ поспільства проти соціально-економічного виступу й влади шляхти. Вивчення мною навіть обмеженої джерельної

²⁵ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). – М., 1953. – Т. II. – С. 129.

²⁶ ДОВ. – С. 105.

²⁷ Мицик Ю. А. Назв. пр. – С. 5.

²⁸ Там само. – С. 6.

²⁹ ДОВ. – С. 106.

³⁰ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1128. – Арк. 7.

бази спростовує такий підхід до тлумачення сутності цих подій. З самого початку хід боротьби розгортався відповідно до планів і розпоряджень Б. Хмельницького. Пригадаймо надіслання ним розвідників й козацьких підрозділів з досвідченими старшинами. З кінця червня сюди почали надходити його універсали із закликами виступати проти шляхти й урядників. С. Марцинкевич констатував, що «ребелізанти Хмельницький видав свої універсали, аби їх били як свавільних»³¹.

Руйнуючи політичну систему ВКЛ, повстанці, створюючи зародки полко-сотенного устрою, визнавали владу тільки Б. Хмельницького, підтримуючи з ним постійний контакт. Так, один з керівників повстання Я. Соколовський (гетьман Костирський) 13 серпня у листі до віленського підстарости А. Сосновського, котрий очолював залогу обложеного Слуцька, засвідчував, що діє за наказом гетьмана Війська Запорозького³². В першій декаді серпня, ймовірно, мозирський і річицький полковники звернулися з проханням до Б. Хмельницького надіслати допомогу «для походу в глибину Литви»³³. Мозирський полковник І. Седляр отримав від нього «листа для набору (козаків – В. С.) через гетьмана Костирського про те, щоб він, зібравши людей, захищав місто Мозир й увесь цей тракт, а також, аби він чекав подальших розпоряджень від Хмельницького про те чи йти йому з цим гультяйством на Україну, чи в глибину Литви»³⁴. У кінці серпня прийнявши групу старшин з Чернігівщини й півдня Білорусі, він розпорядився будь-що утримувати у своїх руках Річицю, Гомель, Лоев³⁵ й, вочевидь, інші опорні пункти півдня ВКЛ. Тому розпочалася інтенсивна робота по зміцненню їхніх замків і міських фортифікацій³⁶. Отже, маємо підстави висловити міркування, що звільнені терени Білорусі, як і терени Чернігівщини, Київщини чи Волині, підлягали владі Б. Хмельницького і в них відбувався процес становлення інституцій Української держави.

VI. Історики зазвичай ігнорують також вивчення тогочасних настроїв поспільства півдня Білорусі, їхньої етнічної самосвідомості, ставлення до русинів українських земель. Окремі джерела (слід шукати нові) дозволяють стверджувати, що воно не усвідомлювало себе окремішньою від українців етнічною спільнотою, а вбачало себе такими ж русинами, якими були русини українських земель. Селяни і міщани півдня Білорусі розглядали литовську владу, шляхту й військові підрозділи своїми ворогами

³¹ Мицик Ю. А. Назв. пр. – С. 6.

³² БМЧ. ВР. – Спр. № 2576. – Арк. 217: БН. ВМФ. – № 11013.

³³ ДОВ. – С. 105.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. – С. 163.

³⁶ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 169 зв.

й, як на Україні, ідентифікували їх «ляхами». Наприклад, коли у жовтня 1648 р. литовські підрозділи заблокували Пінськ і їхній проводир висунув ультиматум міщанам видати козаків, обіцяючи взамін життя, ті відмовилися, заявивши, «волимо самі загинути, ніж видати тих, котрі віру нашу захищають». І, напевно, більшість із них прийняла смерть, але не здалася³⁷. Вельми показовими у цьому відношенні виглядають відомості свідчень у липні наступного року полонених козаків і покозачених посполитих. Зокрема, міщани Гомеля заявляли, що, «коли прийдуть ляхи (себто литовські вояки – *В. С.*)», то «всі будуть захищатися, скільки їх стане (за даними іншого джерела, «боронитимуться до смерті»)». Якщо ж не зможуть витримати їхньої (ляхів – *В. С.*) «сили, тоді з козаками всі ухвалили втікати до України»³⁸. Мешканці Могилева теж засвідчували рішучість не впускати «ляхів» й боронитися, бо мають наказ Б. Хмельницького, «аби у місті захищалися і ляхів не пропускали»³⁹. Така позиція посполитих півдня Білорусі не випадкова, бо переважна більшість із них була власне українцями, а не білорусами. Ще в кінці XIX – перші десятиріччя XX ст. саме українське населення складало більшість жителів Берестейщини, Пінського, Мозирського, Річицького й Гомельського повітів⁴⁰. Тобто того регіону Білорусі, населення якого взяло активну участь у революційних подіях 1648–1676 рр., насамперед у 1648–1652, 1656–1660 рр.

Таким чином, повстання, що спалахнуло 1648 р. на півдні Білорусі, як на мою думку, по-перше, не становило собою окремішнього (самобутнього) виступу населення, а було невід’ємною складовою революційного вибуху, що охопив українські землі у складі Польщі; по-друге, дане повстання не становило собою виступу власне білоруського населення, хоча не заперечую факту його активної участі у боротьбі, що розгорілася. Це було повстання українського населення, котре проживало на теренах ВКЛ, адже кордон між ним і Польською Короною не був етнічним кордоном проживання українців і білорусів. Сучасний державний кордон між Україною й Білоруссю також у жодній мірі не збігається з етнічним кордоном проживання українців і білорусів у середині XVII ст. А відтак обмежувати проживання українського етносу лише кордонами Польщі є істотною помилкою істориків. По-третє, населення півдня Білорусі, як і населення українських земель у складі Польщі, боролосся не тільки проти

³⁷ *Абцедаарский Л. С.* Указ. соч. – С. 193–194; *Morzy J.* Op. cit. – S. 29.

³⁸ АГАД. – Ф. 553. – Від. VI. – Скринька 36 і 37. – Арк. 74, 76.

³⁹ Там само. – Арк. 74 зв.

⁴⁰ *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 245–246; *Сергійчук В.* Українська соборність. – К., 1999. – С. 113–135; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000. – С. 373–426.

соціально-економічного гніту (селянська війна), але й проти релігійно-національного, боролся за витворення власного державно-політичного життя.

Valerii Stepankov

Revolt of 1648 in the Grand Duchy of Lithuania: problem of the typology (debatable notes)

Clarification of essence of the socio-political and national and religious fight which captured southern region of the Grand Duchy of Lithuania (henceforth – GDL) in the middle of the 17th century remains insufficiently studied problem of its history. The important component of this problem is clarification of nature of fight at the initial stage, namely: in February-April of 1648 Bohdan Khmelnytsky planned organization of revolt in different regions of the Polish-Lithuanian Commonwealth and reckoned to them Belarusian lands, which were in structure of the GDL. Revolt began in June, 1648 after emergence here the Cossack divisions dispatched by B. Khmelnytsky. As well as on the Ukrainian lands the Cossack armies, as a rule, didn't repair punishments over the population. According to sources Cossacks «killed Poles», but didn't touch Belarusians. Forms of fight of Cossacks and rusins of the GDL were similar to Ukrainian. These are refusals to carry out duties; attacks on nobles, Catholic clergy, government officials, servants, Catholic temples, tenants and Jews; riots of manors; property capture; collisions and fights with noble and governmental groups and so forth. Process of transition to the Cossacks of population of the southern and further the central part of Belarus became one of consequences of revolt. It was accompanied, as well as in Ukraine, by creation of regiments on Cossack regimental and century sample. According to separate sources we learn that the population of the southern Belarus didn't realize itself ethnic community separate of Ukrainians, and considered itself similar to rusins of the Ukrainian lands.

Володимир Газін
Кам'янець-Подільський

ЛИТОВСЬКИЙ ЧИННИК У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ МІЖ ПОЛЬЩЕЮ ТА МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ У 1654–1667 рр.

У статті аналізується роль литовського чинника (військове протистояння на території Литви, боротьба за прихильність з боку литовської еліти, розгляд питання приналежності литовських територій під час польсько-російських переговорів) в ході суперництва Москви та Варшави в період 1654–1667 рр.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Москва, Варшава, еліта, переговори.

В статті аналізується роль литовського фактора (военное противостояние на территории Литвы, борьба за благосклонность со стороны литовской элиты, рассмотрение вопроса принадлежности литовских территорий во время польско-российских переговоров) в ходе соперничества Москвы и Варшавы в период 1654–1667 гг.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Москва, Варшава, элита, переговоры.

The article deals with the role of the Lithuanian factor (military opposition in the territory of Lithuania, fight for favor is analyzed from the Lithuanian elite, consideration of a question of accessory of the Lithuanian territories during the Polish-Russian negotiations) during rivalry of Moscow and Warsaw during 1654–1667.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Moscow, Warsaw, elite, negotiations.

У ході польсько-російської війни 1654–1667 рр., яка фактично була боротьбою за першість в Центрально-Східній Європі, в епіцентрі військово-політичних подій опинилися литовські землі. Роль Литви визначалася не лише тим, що лєвова частка збройного протистояння відбувалася власне на її території, а й тим, що фактично як перебіг військових дій, так і політична боротьба між Московією та Варшавою в значній мірі виявилися пов'язаними з позицією литовської еліти (шляхетсько-магнатських кіл Великого князівства Литовського). При цьому і польське керівництво, і царські урядовці змушені були, по-перше, рахуватися з позицією литовців, а, по-друге, весь час намагалися залучити їх на свій бік з метою покращення своїх позицій по відношенню до суперника.

З самого початку російсько-польської війни 1654–1667 рр. події розвивалися вкрай невдало для керівництва Речі Посполитої. Уже до кінця

1654 р. московські війська відвоювали значну територію колишніх московських земель та зайняли Білорусію. Окремі загони царських військ активно діяли в межах литовських територій.

Переможний поступ Москви продовжився в 1655 р. Здійснюючи наступ на власне литовські землі цар поширив свою владу на 26 литовських міст, що піддалися добровільно та 68 підкорив силою зброї. 30 грудня¹ Алексеї Михайлович видав маніфест про прийняття навіки всього Литовського князівства у своє підданство «згідно їх чолобитної». 3 вересня 1655 р. було видано царський указ, згідно якого після здобуття російськими військами «...предків наших государевих, великих государів, князів російських, Великого князівства Литовського стольне місто Вільну», а також після того як «...Війська Запорозького гетьман Богдан Хмельницький зі всім Військом Запорозьким польського ж короля міста у Волині та по Поділлю здобули», наказувалося царський титул писати «...великим князем литовським і Білої Росії, і Волинським, і Подільським»².

Завоювання більшої частини Великого князівства Литовського, з одного боку, було значним кроком Москви в сенсі реалізації програми «збирання руських земель» та окреслило відчутну її перевагу над Варшавою, проте з другого – спровокувало загострення стосунків, а відтак і зіткнення з Швецією, яка не бажала посилення позицій Москви в прибалтійському регіоні та виходу її на узбережжя Балтики.

Склалася ситуація, коли саме військово-політичні події в Литві стали одним з вирішальних чинників (поряд з українськими подіями) що визначав розвиток протистояння між Московією, Варшавою та Стокгольмом. Він проявлявся в декількох напрямках.

По-перше, і надалі в ході війни протиборствующі сторони великі надії покладали на військові кампанії у межах ВКЛ, в ході яких Москва намагалася закріпити свої початкові успіхи й назавжди утвердитися на цих землях, а Варшава прагнула звільнити Литву з під московської окупації. Окрім того активні військові дії мали забезпечити сторонам перевагу в ході мирних переговорів, які з перервами тривали протягом всієї війни.

Серед найпомітніших військових акцій, що відбувалися саме на литовських землях, окрім військових кампаній 1654–1655 рр., можна назвати битву в районі села Варки (8 жовтня 1658 р.), в ході якої московські війська під командуванням князя Ю. Долгорукого завдали поразки війську В. Гонсевського. При цьому сам польний гетьман потрапив в по-

¹ Усі дати подаються за старим стилем.

² Акты Московскаго государства, изданные Императорскою академією наукъ. – Т. II. Разрядный приказ. Московскій стол 1635–1659. – СПб. Тип. Императорской академіи наукъ, 1894. – С. 432.

лон³. На думку З. Вуйціка, битва під Варкою ознаменувала завершення польсько-російського перемир'я, започаткованого Віленськими переговорами 1656 р.⁴

Активізацією військових дій в Литві позначився 1660 р. Якщо в січні у результаті успішних дій 30-тисячного московського війська під командуванням Хованського було здобуто Брест і завдано поразки польським відділам Полубінського, Обуховича та Огнінського⁵, то вже влітку 1660 р. удача була на боці польських та литовських військ. 17 червня 1660 р. поблизу селища Полонка відбулася битва між росіянами на чолі з воєводою Хованським та польськими військами Павла Сапеги, Чарнецького, Полубінського та Кмітіча. Російські війська зазнали нищівної поразки, воєвода князь Семен Щербатий потрапив в полон, були поранені сини Хованського та воєвода Змеєв. Сам Хованський врятувався втечею до Полоцька⁶. У вересні-жовтні 1660 р. відбулася відома битва на р. Бася, в ході якої 25-тисячне військо князя Долгорукого зазнало поразки від об'єднаних сил П. Сапеги та С. Чарнецького⁷. Вказані перемоги, на ряду з розгромом російських військ Шереметьєва під Чудновим в жовтні 1660 р., окреслили загальну перевагу поляків над росіянами на кінець 1660 р. та мали вплив на перебіг військово-політичного протистояння між Варшавою та Москвою на період 1661–1662 рр.

У ході військової кампанії Яна Казимира в 1663–1664 рр., коли основний удар польсько-татарських військ було спрямовано на Лівобережну Україну, наступ допоміжних сил під командуванням М. Паца відбувався саме в Литві.

Надалі військові дії на території Великого князівства Литовського велися з метою створення відповідного фону для проведення російсько-польських мирних переговорів. Зокрема, коли в 1664 р. під час роботи посольської комісії в Дуровичах перемовини зайшли в глухий кут, росіяни

³ Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przelożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznan: Naklad i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. – Т. 2. – С. 19; *Соловьев С. М.* Сочинения. В 18 кн. – Кн. VI. –Т. 11–12. История России с древнейших времен / Отв. ред.: О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – М.: Мысль, 1990. – С. 44.

⁴ *Wójcik Z.* Traktat andruszowski i jego geneza. – Warszawa: PWN, 1959. – С. 35.

⁵ Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. 2. – С. 65.

⁶ Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. 2. – С. 67–70; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Кн. VI. – Т. 11–12. – С. 81–82.

⁷ Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ (Далі – ПБК). – К.: Университетская типографія, 1859. – Т. 4. – Р. 3. – С. 61–64; Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. 2. – С. 74–77.

вдалися до старої випробуваної тактики – військової демонстрації, яка саме була проведена в межах ВКЛ. Було надіслано розпорядження князю Якову Черкасському, щоб той з метою залякування противника з 30-тисячним військом виступив зі Смоленська в район Орші. Також проти литовців були сконцентровані сили, що нараховували близько 50 тис. чол. Уже 1 серпня ці війська демонстративно виступили проти війська Великого князівства Литовського.

Другим напрямком, в якому проявилася дія литовського чинника в ході російсько-польської війни 1654–1667 рр., була боротьба між супротивниками за підтримку з боку литовської еліти.

З самого початку військової кампанії для закріплення своїх перемог та привернення литовського та білоруського населення (особливо шляхти) на окупованих Москвою землях на свою сторону московське керівництво намагалося створити максимально позитивний образ царя як такого собі доброго правителя, що веде справедливу війну проти «зрадливого та безчесного» польського короля у відповідь на його образи. Ставилося завдання продемонструвати максимально прихильне ставлення до населення Литви та Білорусі. Царськими указами московським воякам заборонялося вбивати й брати полон, а також палити містечка та села на захопленій території⁸. На адресу місцевої шляхти, міщан та посполитих направляються звернення, в яких їх закликали «...щоб вони нашої государевої милості пошукали, нам, великому государеві, били чолом і вірно по святій та непорочній євангельській заповіді Господній дали». За це шляхті обіцялося надання царських грамот на їх бувші маєтності «з червоними печатками». Тим же шляхтичам, хто поступить на царську службу й покаже свою старанність, обіцялося надання нових маєтностей, міщанам – право безкоштовної торгівлі, а посполитим – різноманітні пільги⁹.

Завдання примусити якомога більшу частину литовської шляхти та магнатерії присягнути на вірність царю та визнати своє підданство Московській державі розглядалося як важливий елемент включення литовських територій до царських володінь. Так уже 20 серпня 1655 р. до литовських гетьманів Я. Радзивіла та В. Гонсевського та біскупа Є. Тишкевича в табір, що розташовувався в Кейданах, прибув царський гонець окольничий Василій Ліхарев з пропозицією прийняти підданство царя. При цьому в царському листі зазначалося, що в разі згоди литовські вельможі будуть наділені царським «...жалуванням більше королівського вдвічі і втричі». А в розмові з Радзивілом царський посланець говорив: «Коли ти бажаєш бути віленським воєводою, і ти пошукай государевої милості до себе і

⁸ Акты Московского государства. – Т. 2. – С. 434.

⁹ Там само. – С. 445.

будь в підданстві у государя нашого. І государ тебе пожалує, учинить тебе великим гетьманом ВКЛ, віленським воєводою, а також пожалує тебе государ всіма твоїми маєтностями. А зверх того пожалує тебе государ своїм великим царським жалуванням, не лише гетьманством, і високою своєю царською милістю пожалує»¹⁰. Фактично маємо прямий підкуп представників литовської верхівки.

Спроби підкупу литовської еліти продовжилися під час розмов з посланцями литовських гетьманів старостою росеньським Станіславом Вінцентом Ордою та хорунжим панцерної хоругви В. Гонсевського Стефаном Францишеком Медекшею¹¹. Так, було надіслано спеціальне царське розпорядження наділити тих щедрим жалуванням (дати Орді та Медекші по сороку соболів), а Радзивілу та Гонсевському відіслати листи, а також дві жалувані грамоти, два сорока соболів та сорок в 60 карбованців і сорок в 50 карбованців. При цьому говорилося: «Якщо вони почнуть нам, Великому Государю, служити, і службу свою покажуть, і присягу вчинять, і ми, Великий Государ, пожалуємо їх нашим, государевим, милостивим жалуванням, свої, государеві очі бачити накажемо»¹².

Зерна щедрості, посіяні московським керівництвом, знайшли сприятливий ґрунт. Як відзначав князь Черкаській, литовські посланці надзвичайно зраділи подарункам і заявили про готовність служити царю і навіть запропонували воєводі порадити царю надіслати грамоти «з милостивим словом» старості жмудському Эжи Глебовичу та шляхті. Сам Орда говорив, що «почне говорити кому він вірить таємним звичаєм». С. Медекша, в свою чергу, наголосив, що царська милість до Глебовича потягне підпорядкування всього Жмудського староства, яке «багатолюдне й багате»¹³.

Невдовзі були надіслані відповідні грамоти до жмудського старости Глебовича та шляхти, в яких містилися обіцянки в разі їх присяги царю надати жалувані грамоти на всі їхні маєтності, не порушувати шляхетські права й вольності¹⁴. Самі ж литовські посланці В. Орда й С. Медекша отримали наказ всіма силами привертати литовську шляхту на бік Москви та переконувати її у необхідності прийняття зверхності царя¹⁵. Об'єктом дії московської політики стали представники литовських шляхетських кіл, які або були незадоволені саме прошведською політикою вищих можно-

¹⁰ *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656): Документы, исследование. – М.: Наука, 1994. – С. 23–25.

¹¹ Там само. – С. 34; *Бантыш-Каменский Н. Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. 3. – М., 1897. – С. 129.

¹² *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия... – С. 35–36.

¹³ Там само. – С. 39–40.

¹⁴ Там само. – С. 40–42.

¹⁵ Там само. – С. 43.

владців (великим литовським гетьманом Я. Радзивіллою було укладено угоду про унію з Швецією), або прагнули, зайнявши діаметрально протилежну позицію, потіснити їх на верхівці влади ВКЛ, або просто могли спокуситися обіцяними царем подачками.

Зокрема, особливі зусилля в Москві спрямували на те, щоб залучити на службу польного литовського гетьмана В. Гонсевського (враховувалась наявність суперечностей останнього з іншими представниками литовської верхівки). Відтак спеціально для переговорів з ним було відправлено Ф. Ртіщева.

У відповідь на московські грамоти в жовтні 1655 р. до царських воєвод прибув посланець ошмянського старости Адама Саковича шляхтич Павло Роля, який представив пункти, на основі яких литовська шляхта погоджувалася прийняти підданство московського царя. Вони стосувалися захисту прав католиків та католицької церкви в Литві, зрівняння в правах литовського населення і «народу московського», дозволу скликати сеймові з'їзди литовської шляхти та мати своє представництво в боярській думі. Також мова йшла про повернення литовській шляхті її маєтків та гарантії, що шляхетське ополчення не буде використовуватися далеко за межами Литви.

А 26 листопада 1655 р. шляхта вілкомирського, упітського й жмудського повітів під начальством Якова Кунцевича підписала угоду з воєводою Семеном Урусовим, яка передбачала її підданство московському царю на основі збереження всіх шляхетських вольностей, повернення маєтків та гарантування прав католицької церкви¹⁶.

Слід сказати, що поширення промосковських настроїв серед литовської еліти значною мірою було пов'язане з деякою зміною ставлення московського керівництва до Литви. Так, якщо на початку кампанії воно займало жорстку позицію і відкидало будь-які розмови про поступки литовцям, то тепер, з огляду дрейф частини литовської знаті в бік Швеції, дії Москви стали більш гнучкими. Це вселяло надії в литовців, що вони зможуть у стосунках з Москвою зберегти свої права і привілеї. Головне, про що йшлося в цей момент, – це зупинити наступ московських військ, а фактично, не допустити того, щоб бути розчавленими між Швецією та Москвою. Також далися взнаки царські обіцянки литовській шляхті, на які не скупилася московська влада. Здійснювався простий підкуп литовської еліти, апелювання до її особистих та групових інтересів. Звичайно, в умовах наступу московських військ, розколу в середовищі вищих литовських урядовців, нездатності польського короля захистити землі Речі

¹⁶ Там само. – С. 103–105.

Посполитої від московської та шведської агресії, царська милість знаходила поживний ґрунт.

Подібні спроби заручитися підтримкою з боку литовської еліти спостерігалися в політиці московського керівництва і надалі. Зокрема, це яскраво проявилось в період, коли Москва намагалася змусити короля та верхівку Речі Посполитої до реалізації на практиці Віленської угоди 1656 р., яка передбачала обрання царя на польський престол.

У Москві були добре обізнані стосовно існуючих суперечностей між керівництвом Корони та Литви. Хоча й значна частина литовської шляхти та магнатерії й не підтримала курс Радзивілів на розрив Литви з Польщею та укладення союзу з Швецією, проте сам цей конфлікт засвідчив існування значних розбіжностей між поляками та литовцями. Можливо Сапега та Гонсевський і не були настільки радикальні як Радзивіли, проте в багатьох питаннях вони займали відмінну позицію в порівнянні з керівництвом Корони. Також, з огляду на значні розорення литовських та білоруських земель у ході воєнних кампаній 1654–1656 рр. та той факт, що значна частина ВКЛ опинилася під московською окупацією, від чого постраждали як мешканці міст та сіл, так і власники маєтків, саме литовська шляхта ще з часів віленських переговорів виступала найактивнішим прихильником ідеї мирного розв'язання польсько-російського конфлікту. Вона будь-що прагнула зберегти у власності свої маєтності. При цьому частина литовської та білоруської шляхти зайняла відкрито колаборантські позиції. За відповідні «царські ласки» вона готова була поступити на царську службу й визнати зверхність московського монарха.

Насамкінець, третім фактором, яким активно намагалася скористатися московське керівництво у своїй політиці, спрямованій на литовську шляхту, був звичайнісінький підкуп. Москва не скупилася на обіцянки, подарунки, хабарі з метою отримати сприяння з боку знатних литовців.

Отже, ще восени 1656 р. Москва активізує «обробку» литовської еліти. Так, уже невдовзі після підписання Віленської угоди, 4 листопада 1656 р. царем було направлено стольника Артемона Матвєєва і піддячого Первільєва до литовського гетьмана В. Гонсевського з метою переконати того, щоб на сеймі «доставив російському государю польську корону». Зазначимо, що ще до цього польний литовський гетьман неодноразово заявляв про свою прихильність до царя і давав цінні поради щодо політики стосовно Польщі¹⁷. Відповідно, у розмові з посланцями російського мо-

¹⁷ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 79. – Сношения России с Польшей 1656 г. – Д. 25. – Л. 14–16.; *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. / Б. Н. Флоря // Русская и украинская дипломатия в международных сношениях в Европе середины XVII века. – М.: Гуманитарий, 2007. – С. 211.

нарха Гонсевський вкотре їх завірив у своїй прихильності, а також, зокрема, порадив одружити царевича Алексея на королівській племінниці¹⁸.

Позитивні наслідки зусиль російського керівництва проявилися вже в тому, що невдовзі після вказаних дипломатичних акцій, до Москви відправлені посланці литовських вельмож. Так 6 грудня 1656 р. туди прибув посланець від гетьмана Гонсевського полковник Жеромський і стольник Островський з проханням військової допомоги проти Пруссії, а від гетьмана Сапеги Млоцький з порадою не розпочинати мирні переговори з Швецією, а також повернути йому гетьманські маєтки¹⁹.

20 грудня 1656 р. для утримання гетьманів Гонсевського та Сапеги на боці Москви до них було послано царських резидентів: до першого стольника Артемона Матвеева, а до другого – стольника Афанасія Нестерова. Гонсевський не приховував, що в стосунках з московським керівництвом має чіткий матеріальний інтерес. Зокрема, він за свою підтримку московських інтересів виставив ціну в 100 тис. польських золотих. На противагу йому, Павел Сапега вкотре заявляв про свою вірність королю та Речі Посполитій. Відтак, він підкреслював, що в справі обрання царя на польський престол вирішальним має бути рішення сейму. Московським ж урядовцям він радив надіслати королю певну суму грошей²⁰.

На початку 1657 р. активні контакти між московським керівництвом та литовською знаттю продовжувалися. Так, 6 лютого 1657 р. до Москви прибув гонець від Гонсевського з повідомленням про наміри коронних вельмож без погодження з царем примиритися зі шведами²¹. У відповідь на таку доброзичливість з боку польного литовського гетьман царський уряд 20 лютого 1657 р. направляє до нього, а також до інших своїх прихильників, дяка Івана Михайлова²².

Власне саме з постаттю Гонсевського у Москві пов'язували найбільші надії. Його особисті суперечності як з Радзивілами, так і з Сапегою, а також бажання зберегти й примножити власні статки підштовхували польного гетьмана до співпраці з московським керівництвом.

В. К. Гонсевський говорив Матвееву, якого на початку 1657 р. цар відправив у Литву (йому було наказано уважно слідкувати з тамтешніми справами, а в разі, коли намітяться протиріччя між польською та литовською верхівками і створяться передумови для розриву між Польщею

¹⁸ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. 3. – С. 131.

¹⁹ Там само. – С. 131–132.

²⁰ Там само. – С. 132.

²¹ Там само.

²² Там само.

та Литвою, мав попіклуватися про те, щоб литовська знать і військо перейшли під високу руку государя і присягнули йому): «Я готовий присягнути великому государю, готовий присягнути, що буду старатися для проголошення його спадкоємцем короля Яна Казимира... Якщо государ дасть мені грошей, то я стану закликати начальних людей і військо таємно і присягу дам за всіх». Водночас Гонсевський зазначав, що умовою визнання влади Москви є гарантування того, що всі урядові посади у ВКЛ будуть займати лише литовці²³.

Окрім Гонсевського у полі уваги московських урядовців перебували й інші знатні представники ВКЛ. Так у березні 1657 р. під час своєї поїздки до Варшави царський посланець Кліментій Ієвлев по дорозі спеціально мав зустріч з литовським маршалком Завішею у його маєтностях в Слонимському повіті. Він висловив невдоволення московського керівництва з приводу зволікання поляків зі скликанням сейму, який, згідно віленських домовленостей, мав відбутися ще в січні 1657 р. і на якому мало відбутися затвердження віленських домовленостей²⁴. Також Ієвлев зустрічався з гетьманом Павлом Сапегою та референтарієм ВКЛ Павлом Бжостовським, який, зокрема, був безпосереднім учасником Віленської комісії 1656 р. (щодо останнього, то у Ієвлева був спеціальний указ, згідно якого московський посол мав з ним зустрітися та «про государеву справу говорити», а також передати листа від князя Нікити Одоєвського). У розмові з Бжостовським Ієвлев знову виказав зауваження стосовно недотримання поляками віленських домовленостей²⁵.

Особливий інтерес литовські очільники викликали в росіян у зв'язку з тим, що в наступні роки вони незмінно включалися до складу різноманітних комісій на російсько-польських мирних переговорах.

Останні часто демонстрували прихильність до порозуміння з Росією та Тому російське керівництво логічно спрямовує зусилля на «роботу» з литовцями. Так, до Сапєги на передодні початку чергових переговорів, які мали відбутися в 1658 р. було відправлено Деніса Астафєва. Офіційною його метою мало бути обговорення питань стосовно місця розташування комісарів. Водночас посланець отримав доручення провідати про стан взаємин між коронною та литовською шляхтою. Зокрема, мав визначити якими будуть настрої литовців в разі виступу коронної еліти проти

²³ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. VI. – Т. 11–12. – С. 37–38.

²⁴ Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из главного московского Архива министерства иностранных дел, собр. И. М. Каманиным. – К., 1911. – С. 75.

²⁵ Там само. – С. 80–81.

обрання царя на польський престол та укладення миру з Москвою, чи будуть вони готові на розрив з Польщею.

Зустріч Астафєва з П. Сапегою засвідчила, що той продовжував притримуватися позиції, яку означив ще в 1655–1656 рр. й був схильний зберігати вірність королю і Речі Посполитій, «...хіба що по неволі, по потребі великій: тоді станемо промишляти про себе»²⁶. Водночас впливовий литовський сановник намагався вести «тонку гру», про яку свідчать слова його представника Адама Саковича, який в Москві переконував росіян, що вони можуть розраховувати на підтримку Литви й заявляв, що гетьмани і все поспільство Великого князівства Литовського не бажають обирати після Яна Казимира ні угорського, ні французького королів, а щиро прагнуть реалізації постанов Віленської комісії 1656 р., а саме обрання на Крону Польську та Велике князівство Литовське Адексея Міхайловіча. При цьому він зазначив, що в разі, коли «...король і Корона Польська по цьому договору не захочуть зробити, то вони, гетьмани, і все поспільство литовське королю в підданстві відмовлять... а учиняться в підданстві великого государя по своєму договору»²⁷.

Дійсно, ті протиріччя між польською та литовською елітою, зокрема, які проявлялися стосовно питань миру з Москвою, мали місце. Керівництво ВКЛ переважно вкрай негативно ставилося до «загравання» королівського уряду з козаками. Так противниками порозуміння з козацькою Україною були ті ж литовські гетьмани П. Сапега та В. К. Гонсевський, литовський канцлер К. Пац та підканцлер А. Нарушевич. Це було наслідком занепокоєння литовців можливістю чергового загострення в стосунках з Москвою, а відтак – ще більшого ускладнення становища Литви²⁸.

Яскраво проявилися протиріччя між королівським двором та коронною елітою з одного боку та литовською шляхтою та магнатерією, з другого на початку 1663 р. Свідченням цього стала своєрідна маніфестація литовських комісарів, визначених сеймом 1661 р. для переговорів, коли ті на заклик короля прибути до Львова, відповіли відмовою. Від їхнього імені виступив жмудський староста Глебовіч, який такі дії мотивував браком фінансів, а також тим, що Річ Посполита доручила їм проводити переговори не з одним Нащокіним (останній мав прибути до Львова для проведення переговорів з керівництвом Речі Посполитої), а з цілою московською делегацією і то лише на кордоні.

²⁶ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. VI. – Т. 11–12. – С. 41.

²⁷ Там само.

²⁸ ПВК. – Т. 3. – Р. 3. – С. 205.

Король і сенатори, що знаходилися при його боці гостро зреагували на таку маніфестацію. На засіданні сенаторів у Львові 1 (11) лютого 1663 р. було засуджено позицію Глебовіча та його товаришів. Водночас було уповноважено Яна Казимира, щоб доручив проводити переговори з Нашокіним і Богдановим тим комісарам, які будуть знаходитися у Львові, коли прибудуть російські послы²⁹.

Однак надалі король та урядовці не могли ігнорувати позиції литовців. Останні незмінно включалися до складу комісій на переговорах з росіянами. Їх позиція залишалася визначальною під час проведення посольських з'їздів та вирішення питань укладення польсько-російського миру.

Власне самі мирні переговори означили ще один литовський чинник, який гостро постав у ході російсько-польської війни 1654–1667 рр. Це було пов'язане з торгами під час переговорів навколо литовських земель.

Так уже під час Віленських переговорів 1656 р. гостро постала проблема, пов'язана з питанням володіння територією ВКЛ. Зокрема тодішній керівник московської делегації князь Нікіта Одоєвській на першому ж засіданні комісії зачитав листа, у якому Алексея Михайловича було титуловано як Князя Литовського і в якому ставилися вимоги, серед яких повернення Брестського воєводства з Пінським повітом, Жмуді і всього того, що належало Князівству Литовському³⁰.

У відповідь на такі непомірні вимоги поляки висунули свої – щоб королю були повернуті всі міста, які були відторгнуті від Польської Корони та Великого Князівства Литовського, зі всіма мешканцями, майном та зброєю³¹.

Надалі, у пошуку згоди московські послы пропонували варіант, за яким вся Литва, Біла Русь та Україна має належати Московській державі протягом 20 років, після чого мали б бути повернуті королю³².

Московською стороною був запропонований варіант вирішення територіальної проблеми за умови передачі польської корони Алексею Михайловичу. Після прийняття такого рішення до королівських володінь мали б відійти «...Литва по Березину, Свіслоч, Припять та Дніпро, згідно по-

²⁹ *Wójcik Z.* Traktat andruszowski... – S. 122.

³⁰ РГАДА. – Ф. 79. – Кн. 88. – Л. 128–129; *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С. 151; *Darowski A.* Trzydzieści lat traktatów pokojowych. I. Przed pokojem andruszowskim // Darowski Adam. Szkice Historyczne. – Petersburg: Nakładem księgarńi K. Grendyszynskiego, 1895. – Ser. II. – S. 355–356. *Бростовский П. К.* Дневник дороги на Комиссию в Вильну 1656 года, с самого акта Комиссии наскоро списаного // Сборник Муханова. 2-е изд. – СПб., 1866. – С. 496.

³¹ РГАДА. – Ф. 79. – Кн. 88. – Л. 136–137; *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С. 152; *Бростовский П. К.* Дневник ... – С. 498

³² *Бростовский П. К.* Дневник ... – С. 522

передньому розподілу кордонів (?), а також Біла Русь від Динабурга...», а також частина Лівонії по ріку Двіну³³.

Пропозиції щодо територіального розмежування володінь короля й царя надалі зводилися до ідеї проведення кордону по р. Березина. Зокрема, пропонувалося встановити кордон вздовж лінії Полоцьк – Вітебськ. Ліфляндські міста мали залишатися за московським государем. Передбачалося задіяти усі можливі засоби впливу на польську сторону, зокрема підкуп комісарів «купити, обіцяти тисячі, п'ятдесят і шістдесят і більше»³⁴. А царський улюбленець Артамон Матвеев навіть відправився до Гонсевського в Кейданы, щоб залагодити цю справу за допомогою хабарів – повіз соболині хутра, також 700 рублів. У відповідь Гонсевський лише порекомендував задля вирішення цієї справи порозумітися з першими людьми корони – Любомирським, Конєцпольським та Чарнецким³⁵.

Торги навколо приналежності земель ВКЛ тривали і під час другої віленської комісії, яка відбулася у 1658 р. Зокрема, росіяни вимагали визнання приналежності всієї Литви до володінь Алексея Михайловича (така рішуча позиція була викликана зволіканням польського керівництва з виконанням постанов віленської комісії 1656 р., чим було завдано великого безчестя государю).

Польські комісари зайняли також жорстку позицію, зазначивши, що якщо розмови підуть в такому дусі, то вони покинуть з'їзд. При цьому наголосили: «Якщо царській величності Литовське велике князівство потрібно, то у нього ратні люди є наготові, у королівської величності також ратні люди є, Литву слід добувати кров'ю, а на посольствами».

На переговорах 1664 р., які відбувалися в Дуровичах і на яких головна суперечка сконцентрувалася на питанні приналежності Лівобережної України, Смоленщини та Сіверщини (поляки продовжували наполягати на відновленні дії Полянівського договору 1634 р.), питання литовських територій відійшло дещо на другий план. Московські послы, намагаючись будь-що досягти порозуміння й укласти мир чи перемир'я з Польщею і при цьому не втратити Україну загалом погоджувалися, що землі ВКЛ, які у свій час були захоплені російськими військами, мають бути повернуті під владу короля.

³³ РГАДА. – Ф. 79. – Кн. 87. – Л. 174 об.– 78 об.; *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С. 202; *Бростовский П. К.* Дневник... – С. 525.

³⁴ РГАДА. – Ф. 79. – Кн. 87. – Л. 191–191 об.; *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. – С. 207; *Соловьев С. М.* Сочинения. В 18 кн. – Кн. V. – Т. 9–10. История России с древнейших времен / Отв. ред.: О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – М.: Мысль, 1990. – С. 639.

³⁵ *Саганович Г.* Невядомая вайна: 1654–1667. – Минск: Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.

У цьому контексті цікавою є позиція головного промотора російсько-польського порозуміння Афанасія Ордін-Нащокіна, який намагався задіяти всі методи для досягнення мети – схилення польської сторони до укладення угоди. У своїх листах до царя він окреслював чітку систему заходів, які на його думку мали б сприяти досягненню порозуміння між Москвою та Варшавою (не остання роль у цьому концепті належала саме литовцям). Так, зокрема, традиційно вбачаючи в литовській еліті силу, що більш схильна до досягнення порозуміння з Москвою, Нащокін пропонував особливу увагу приділити роботі саме з представниками литовської магнатерії. Зокрема, рекомендував здійснити ряд кроків, щоб заручитися їхньою підтримкою. Серед них – поступитися окрім Полоцька та Вітебська ще й Динабургом, що безумовно мало б відповідати інтересам саме литовської еліти. Окрім цього він вважав за необхідне встановити безпосередні контакти з одним із впливових литовських магнатів князем Богуславом Радзивілло³⁶.

Насамкінець, остаточного вирішення проблема приналежності земель ВКЛ зазнала під час підготовки й укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. Уже на середину листопада 1666 р. в переговорному процесі склалася ситуація, коли росіяни в обмін на перемир'я погоджувалися поступитися Вітебським та Полоцьким воєводствами. Вирішення ж питання стосовно Динабурга й Інфлянт пропонували відкласти на майбутнє, коли будуть укладені наступні трактати. За це пропонувалася полякам певна сума грошей.

Натомість поляки вимагали негайного повернення Динабурга з Інфлантами.

Також суперечка розгорнулася навколо міст Себежа, Невеля (наполягали, що ці міста відносяться до Смоленщини) та Веліжа.

Врешті польські послы погодилися на передачу Москві цих міст³⁷.

Отже, Андрусівським договором передбачалося укладення російсько-польського перемир'я на 13,5 років, тобто до червня 1680 р. Основним пунктом угоди стало визначення рубежів між державами. Так, Річ Посполита втрачала на півночі: Дорогобуж, Білу, Невель, Себеж, Красне й Веліж разом зі своїми повітами.

Підсумовуючи даний матеріал, слід зазначити, що литовський чинник здійснював відчутний вплив на хід російсько-польської війни 1654–1667 рр. Він проявився в тому, що ряд значних військових кампаній, які мали вплив на перебіг протистояння, відбулися власне на території ВКЛ.

³⁶ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. VI. – Т. 11–12. – С. 170.

³⁷ *Wójcik Z. Traktat andruszowski...* – S. 253.

Литовський чинник діяв і в ході польсько-московських мирних переговорів, які відбувалися у 1656 та 1658 рр. у Вільно, у 1664 р. в Дуровичах, а також в Андрусові в 1666–1667 рр. По-перше, саме позиція литовської еліти, яка була найбільше зацікавлена у скорішому укладенні миру, який, на думку литовців, мав уберегти князівство від остаточного розорення московськими військами, не могла не враховуватися польським урядом і підштовхувала його до активізації переговорного процесу з Москвою. По-друге, в ході с самих переговорів позиція литовців були широко представлена через різного рангу урядовців ВКЛ, які незмінно включалися до складу польської повноважної делегації. По-третє, власне в ході переговорів литовські землі ставали предметом торгу між сторонами.

Протиборствуючі сторони намагалися заручитися підтримкою з боку литовської еліти. Польське керівництво в умовах війни з Москвою змушене було рахуватися з позицією литовців. Найяскравіший приклад – призначення Яном Казимиром опозиційно налаштованого князя Януша Радзивілла великим литовським гетьманом, а також включення до складу делегацій повноважних послів від Речі Посполитої на переговори з росіянами представників ВКЛ.

Активно розроблявся в цьому сенсі литовський чинник і Москвою. Там розуміли, що від позиції еліти ВКЛ в значній мірі залежить і офіційна позиція королівського двору та Речі Посполитої загалом. У Москві намагалися скористатися, по-перше, з доволі гострих суперечностей, які окреслилися в стосунках керівництва ВКЛ та Корони в 50-х – 60-х рр. XVII ст. Зокрема цей конфлікт найгостріше проявився у відносинах королівського двору та того самого литовського князя Януша Радзивілла. По-друге, росіяни намагалися використати прагнення литовської магнатерії та шляхти за будь-яку ціну врятувати свої маєтності та зберегти князівство від розорення в умовах московської окупації. По-третє, царські урядовці намагалися задіяти традиційну практику підкупу впливових литовських чиновників з метою заручитися їх підтримкою у протистоянні з польським королівським двором.

Отже, під час російсько-польської війни 1654–1667 рр. Велике князівство Литовське та литовська еліта опинилися в епіцентрі військово-політичного протистояння між Москвою та Варшавою. Литовські події та позиція місцевої шляхти та магнатерії здійснювали відчутний вплив на перебіг боротьби між супротивниками, визначаючи результати як військових кампаній, так і мирних переговорів.

The Lithuanian factor in military-political opposition between Poland and the Moscow state in 1654–1667

The role of the Lithuanian factor during the rivalry of Moscow and Warsaw in the period of 1654–1667 is analyzed in the article.

It is marked that its influence was manifested, first of all, by the lion's share of the armed resistance that took place actually on the territory of the Grand Duchy of Lithuania (henceforce – GDL). Secondly, in that both development of military operations and that time political fight between Moscow and Warsaw largely appeared related to the position of the Lithuanian leadership. Both the Polish guidance and tsar's governmental officials had, on the one hand, to take into consideration the opinion of the Lithuanians, and, on the other hand, tried to win them over to their side with the purpose of improvement of the positions in relation to the rival.

The Lithuanian factor actively manifested during the Polish-Moscow peaceful negotiations that took place in 1656 and 1658 in Vilnius, in 1664 in Dubrovychi, and also in Andrusove in 1666–1667. The position of the Lithuanian elite, that was most interested in more quick signing a peace treaty, which, in opinion of the Lithuanians, had to protect the principality from final destruction by the Moscow troops, could not but be taken into account by the Polish government and encouraged them to activate the negotiation process with Moscow. During the negotiations the position of the Lithuanians was widely presented through the different officials of the GDL which were invariably included into the Polish plenipotentiary delegation. Finally, during negotiations the Lithuanian lands appeared in the epicenter of territory bidding between Moscow and Warsaw.

Анатолій Філінюк, Андрій Задорожнюк
Кам'янець-Подільський

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: ДАНИНА ТРАДИЦІЇ ЧИ ПРАВОВІ РУДИМЕНТИ?

У статті на конкретному фактичному матеріалі обґрунтовується теза про чинність норм литовських статутів на теренах Подільської губернії наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. і їх витіснення з суспільного життя в умовах інкорпорації до складу Російської імперії.

Ключові слова: Подільська губернія, литовські статuti, правові норми, Російська імперія

В статье на конкретном фактическом материале обосновывается тезис о действии норм Литовских Статутов на поприщах Подольской губернии в конце ХVІІІ – в первой половине ХІХ в. и их вытеснения из общественной жизни в условиях инкорпорации в состав Российской империи.

Ключевые слова: Подольская губерния, Литовские статuty, правовые нормы, ая империя

In article on a concrete actual material the thesis about action of standards of the Lithuanian Statutes in fields of the Podolsk province at the end of 18th – in the first half of the 19th century and their replacement out of the public life in the conditions of incorporation in structure of the Russian Empire.

Key words: Podolsk province, Lithuanian Statutes, legal norms, Russian Empire.

До проблеми вивчення функціонування литовських статутів на території Подільської губернії в різний час неодноразово зверталися дослідники. Так, окремих аспектів теми торкалися П. Батюшков, С. Бершадський, М. Володимирський-Буданов, Ф. Давидович, П. Завадовський, Б. Кочаков, О. Крамар, Д. Міллер, І. Нікотін, А. Повстанський, О. Прусевич, Ю. Сіцинський, М. Слабченко, Є. Сташевський, І. В. Теліченко, з сучасних дослідників – С. Борисевич, М. Бармак, М. Гримич, О. Донік, А. Задорожнюк, Г. Казьмирчук, З. Когут, Т. Соловйова, А. Філінюк, В. Шандра та ін. Значна кількість наукової продукції з проблеми зовсім не є запорукою належного її вивчення. Аналіз наукової літератури показує, що попри численні праці, в яких розкриті ті чи інші аспекти застосування литовських статутів в Україні, досі залишається комплекс незрозумілої загадковості та міфів щодо конкретних обставин, реальних передумов і причин збереження чинності на території Подільської губернії

наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. литовських статутів після приєднання краю до Російської імперії. Більше того, зроблена нами на міжнародній науковій конференції доповідь на однойменну тему викликала в її учасників підвищений інтерес і жваву дискусію, що стало стимулом до цієї розвідки¹.

Метою даної статті є спроба на основі аналізу архівних документів, опублікованих матеріалів і наукової літератури відтворити чинність норм литовських статутів на теренах Подільської губернії у першій половині XIX ст.

Передусім, наголосимо на особливість суспільного розвитку Поділля, як і всієї Правобережної України до 1793 р. полягала в тому, що найважливіші сфери суспільного життя регламентувалися одночасно нормами литовських статутів, магдебурзького права, так званих сеймових конституцій і звичаєвого права². Дослідження останнього часу засвідчили, що по всій її території головну роль відігравали норми другого Литовського статуту (1566 р.), що увійшов у літературу як «кодекс цивільного та процесуального права Речі Посполитої». За свідченням В. Равдзелюнаса, існувало 58 рукописних текстів (списків) цього законодавчого акту: 40 польською, 5 латинською і 13 старобілоруською мовами. Структурно він складався з 14 розділів і 367 артикулів або статей³, нормами яких регулювалися всі життєво важливі справи про спадщину: питання суспільного устрою, судочинства, власності та землекористування, земельні спори, боргові позови тощо⁴. В статуті було закріплено право особистої недоторканості, щоправда, з роками воно стосувалося тільки імущих станів. Статут особливо захищав князів і панів, які мали право судити простих людей й залежну від них шляхту, давати їм у тимчасове користування землі, маєтки, а також відбирати ті маєтки і землі, не зважаючи на давність укладених договорів. За вимогами статуту, проміжним прошарком між поміщиками та селянами була малоземельна і безземельна шляхта,

¹ Філінюк А. Г. Литовські статути в Подільській губернії у XIX ст.: данина традиції чи правові рудименти? / А. Філінюк, А. Задорожнюк // Україна і Велике Князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: II Міжн. наук. конф., присвячена 75-річчю Ін-ту історії України НАН України (22–24 вересня 2011 р., м. Кам'янець-Подільський). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 65–67.

² Слабченко М. Є. Матеріяли до економічної історії України XIX століття. Т. 1 / М. Є. Слабченко. – К.: Держвидав України, 1925. – С. 108.

³ Люты А. М. Статути Великого княжества Литовского (1529, 1566, 1588 гг.) – криницы на густорыі запрыгвання селян у XVI ст. / А. М. Люты, А. Э. Лютая // Весці БДПУ. – 2007. Серія 2. – С. 29.

⁴ Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 94.

що за матеріальним становищем була близькою до селян, але користувалася рівним правом і привілеями поміщиків. Передбачалося, що феодално залежні селяни не тільки не мали права власності, а й права без дозволу пана продавати землю, якою користувалися, а також змінювати місце свого проживання. Його чинність у краї зберігалася аж до початку 40-х рр. XIX ст. з поступовим звуженням впливу.

Своєрідність застосування норм Литовських статутів на території Поділля і всієї Правобережної України полягала в тому, що воно відбувалося у період поглинення до складу Російської імперії, входження наших предків у сферу дії російського законодавства й було пов'язане як із руйнуванням місцевих правових і звичаєвих норм, так і пристосуванням колонізаторів до їх до функціонування. Ліквідувати чинність литовських статутів відразу царизм не міг із кількох причин. По-перше, в Росії на початок 90-х рр. XIX ст. не було таких правових норм, які б могли регулювати основні сегменти суспільного життя краю. По-друге, швидка заміна їх дії імперськими нормативними актами позбавила б росіян можливості створення в краї необхідної соціальної бази. По-третє, це неодмінно спричинило б збурення магнатів і шляхти і не дозволило самодержавству закріпитися на теренах Подільської губернії і всієї Правобережної України. По-четверте, в разі заміни місцевого права російським законодавством виникло б непорозуміння між населенням і колонізаторами через незнання мови нової метрополії.

Між тим, витіснення норм Литовського статуту з ужитку розпочалося ще напередодні офіційного приєднання Поділля до Російської імперії. Початок цьому поклав іменний рескрипт імператриці від 8 грудня 1792 р.⁵, за яким провели люстрацію в регіоні. Її кінцева мета полягала в розробці основ управління казенними помістями за російськими правилами, а також у посиленні нагляду за господарською діяльністю їх власників⁶. Ставилось завдання скласти вірну карту з камеральним описом новопридбаних територій із тим, щоб під наглядом губернаторів зусиллями надійних для самодержавства чиновників зібрати ґрунтовні відомості про доходи повітів, поміщицьких і монастирських сіл і мешканців, які жили в них⁷. Слід було підготувати інформацію про характер та особливості поземельних відносин, в тому числі про власників коронних маєтків на емфітеутичному праві, юридичні права на котрі вони повинні були довести.

⁵ ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии (Далі – ПСЗРИ-1), 1830. – № 17090.

⁶ *Сташевский Е. Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX / Е. Д. Сташевский. – М.: Наука, 1968. – С. 41.

⁷ Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.) – Вып. 1. – Каменец-Подольский: Тип. Подол. губерн. правления, 1885. – С. 6.

В ході вивчення природного та виробничого потенціалу регіону російські чиновники прийшли до переконання, що життя в маєткових господарствах Поділля влаштувалося за статтями Литовського статуту, а їх власники своєю волею встановлювали податки та призначали обсяги оренди на основі його статей⁸. За нормами цього правового акту, кожен поміщик на власній землі мав право засновувати містечка. У свою чергу, польська Конституція 1768 р. дозволяла їх засновувати на відстані двох миль одне від одного⁹. При влаштуванні містечок переваги надавалися торговельно-ремісничим категоріям населення, виробництво яких спрямовувалося на задоволення потреб панських економі. Оскільки дідачі мали в своїх маєтках необмежену владу, то, поселяючи в містечках євреїв, вони брали з них зобов'язання розвивати ремісниче виробництво і торгівлю.

У прагненні швидше і тісніше прив'язати Поділля і всю Правобережну Україну до імперського тіла, царський уряд став на сторожі інтересів поміщиків і паралельно намагався пристосувати земельне право до державних потреб Росії. На це було спрямовано укази, циркуляри, приписи та інші підзаконні акти. Кроком до цього стала вимога імператорського маніфесту від 27 березня 1793 р.¹⁰ до шляхти, за якою для збереження прав на нерухоме майно і всіх форм землеволодіння та посесії кожен її представник повинен був скласти присягу на вірність російській короні. Стержневим у всіх законодавчих і нормативно-правових актах, поширюваних на Поділлі та Правобережній Україні загалом, було те, що вони, поряд із визнанням чинності польського законодавства, визначали функції центральних і місцевих органів влади в управлінні як державними, так і приватними помістями. В такий спосіб у краї зберігалися існуючі форми землеволодіння – інститут довічних старостинських володарів, емфітеутичне право, ленні володіння тощо, але зверхність і контроль за ними переходив до самодержавства. Між тим, російські власники дарованих маєтків успадкували основні феодальні традиції польських попередників, унормовані попереднім правом.

Поширені в краї перші законодавчі акти Російської імперії були свідченням того, що царизм дозволив органам влади і судочинства керуватися при врегулюванні поземельних відносин й питань приватної власності існуючими нормами і традиціями. З одного боку, цим підтверджувалася готовність виконувати оголошені ним обіцянки, з іншого – створювалися умови для сприйняття місцевим населенням легітимності приналежності

⁸ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 567. – Арк. 14.

⁹ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 567. – Арк. 22.

¹⁰ ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17108.

регіону до імперії. Але це аж ніяк не означало, що уряд мав намір залишати незмінним місцеве право, а тим більше пристосовувати до нього російське законодавство. Навпаки, кінцевою метою самодержавства було намагання закріпити імперські норми та імплантувати в них існуючу в краї правову базу.

Реалізація політики царизму щодо заміни в Подільській губернії та всьому Правобережжю Литовського статуту нормами російського законодавства пройшла у кілька етапів. *Перший* із них співпав з останнім періодом (1793–1796 рр.) правління Катерини II, позиція якої зводилася до того, щоб без проміжних етапів скасувати чинне в краї законодавство і структуру управління та запровадити їх на російські. Оскільки багато інститутів земельного права Росії були аналогічними як у Речі Посполитій, уніфікацію законів, які регулювали питання власності, здійснити це було неважко. Однак розвиток подій, пов'язаних із повстанням на чолі з Т. Костюшко і третім поділом Речі Посполитої, що супроводжувався приєднанням до Росії частини Волині та новим адміністративно-територіальним розмежуванням регіону, а згодом смерть імператриці, не дозволили реалізувати далекосяжних планів відразу ж після приєднання до Російської імперії.

Одним з ключових став іменний указ від 19 квітня 1793 р. «Про право володіння коронними маєтностями особами за привілеями, які склали присягу на вірність і підданство»¹¹. Незабаром, указом імператриці від 20 жовтня 1794 р., були збережені права приватної власності на нерухомі маєтки та кріпаків, котрими магнати і шляхта володіли за Речі Посполитої. У маніфесті генерал-губернатора Мінського, Ізяславського і Брацлавського Т. І. Тутолміна від 16 травня 1795 р. підкреслювалося, що її імператорська величність наказує «з об'ятых войсками ея областей, по укрощении бывшего в них всеобщего мятежа, присоединить к империи своей на вечные времена нижеозначенные земли к губерниям, мне вверенным, прилеглые, для насаждения в них порядка и правосудия способом введения в онныя благоустроенного правления...»¹². Спираючись на імператорське повеління, намісник оголосив підтвердження самодержицею: а) нічим необмеженої свободи в публічному відправленні підданими їхньої віри та законне кожного володіння і майно; б) наділення всіх і кожного повною мірою і без усякого вилучення всіма тими правилами, вольностями і перевагами, якими користуються здавна її піддані, таким чином, що кожний стан із жителів приєднаних земель вступає з самого

¹¹ ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17198.

¹² ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17332.

дня цього в усьому йому властиві вигоди на всьому просторі імперії Російської¹³.

В розвиток цієї тези у наступному імператорському маніфесті від 13 липня 1795 р. наголошувалося, що, запровадивши спокій у повернутих навіки землях, царизм зосередив головну увагу і волю на цьому придбанні, «...во-перше, до того, щоб, огородивши ...усиновлених безпекою, дати їм правління утверджене на непорушних основах, подібне тому, під покровительством якого благоденствує таке число підвладних нам народів, а, по-друге, щоб дати нову приємну серцю нашому їжу, поширювати благоденство на рід людський і творити всіх як можна, щасливими. Слідуючи цим правилам, Ми не тільки підтвердили обивателів згаданих областей при законному кожного володінні і майні, але, прилучивши їх до слави і благоденства імперії нашої, пожалували їх всіма тими правами, вольностями і перевагами на всьому їх просторі, якими давні піддані наші користуються»¹⁴. Трохи згодом, 14 грудня 1795 р., Катерина II підтвердила шляхті права, вольності і привілеї, якими здавна користувалися в Росії стани.

Урядовцям видавалося дивним і незрозумілим життя самоврядних міст¹⁵. Тому він спочатку спрямував свої зусилля на звуження в них рамок магдебурзького права, послаблення сили українських звичаїв і самоврядних традицій, а тоді крок за кроком виводив їх з ужитку. Абсолютна більшість міських поселень залишалась приватною власністю з символічною формою самоврядування¹⁶. Саме тому імператриця восени 1795 р. низкою своїх актів узаконила інститут приватних міст регіону¹⁷. А в січні 1796 р. для 13 міст Брацлавського та 10 міст Подільського намісництв уряд підтвердив магдебурзьке право, чим фактично обмежив їхнє міське самоуправління¹⁸.

Міські магістрати переважно функціонували в складі двох голів і чотирьох ратманів, обраних міським населенням¹⁹. При них діяли сові-

¹³ ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17332.

¹⁴ ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17356.

¹⁵ Основи етнодержавознавства: підруч. / За ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – С. 198–199.

¹⁶ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: [Навч. посіб. для уч. гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Наталя Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – С. 268.

¹⁷ ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17114; № 17264; № 17418.

¹⁸ Савчук Ю. Міська геральдика Поділля / Ю. Савчук. – Вінниця: Континент-Прим, 1997. – С. 63.

¹⁹ Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 226. – Оп. 80. – Спр. 32. – Арк. 2–6.

сні суди²⁰. У їх компетенції перебував розгляд як цивільних, так і кримінальних справ жителів міст. Наприклад, у Вінниці влада функціонувала у вигляді магістрату на чолі з війтом. Він складався з трьох виборних органів – ради, лави (суду) і гміни. Мешканці міст з їх передмістями підпорядковувалися магдебурзькому праву та визнавалися повноправними міщанами, а жителі приміських сіл, як і раніше, підлягали панщинному праву та вважалися міськими кріпаками²¹.

Надаючи особливого значення правовій регламентації органів влади та судочинства, наприкінці травня 1796 р. на Подільську та Волинську губернії самодержавство поширило чинність сенатського указу про застосування в уїздних підкоморських судах і магістратах польської мови²², а в головних судах при оформленні документів – одночасно російської та польської мов по обидва боки аркуша.

Посівши престол, Павло I, з правлінням якого (з кінця 1796 до початку 1801 р.) був пов'язаний *другий* етап ліквідації місцевого права, відмінив виборні посади в нижніх земських судах, заборонив губернські дворянські збори, реорганізував дворянську опіку та сирітський суд. Але незабаром процедура обрання голів обох департаментів головних судів була відновлена²³. В надії залучити на свій бік місцевих дворян, цар відновив чинність Литовського статуту на всій території приєднаних західних земель²⁴ (тим самим визнав його пріоритет у юридичній практиці краю й фактично схвалив його застосування), надав дозвіл збирати сеймики для обрання замість предводителів дворянства маршалів і інших чиновників місцевих органів влади, в тому числі судових, депутатів або засідателів, хорунжих тощо.

За його наказами і розпорядженням²⁵, у краї була проведена люстрація, а люстраційний інвентар набрав законну силу як для безпосередніх власників, так і для тримачів державних помість, що робило його документом публічного характеру і набувало повну силу доказу на суді. Після завершення ревізії державного майна урядовий Сенат велів судовим ор-

²⁰ Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далі – РГИА в Санкт-Петербурге). – Ф. 1286. – Оп. 7. – Д. 63. – Л. 317–318; Ф. 1287. – Оп. 31. – Д. 184. – Л. 1–12.

²¹ Гигорчук П. С. Правове становище м. Вінниці у XVII–XVIII ст. (за працями В. Д. Отамановського) / П. С. Григорчук, В. П. Воловик // Історія України: Маловідомі імена. – К.: Донецьк, 2001. – Вип. 15. – С. 128.

²² Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУ у Києві). – Ф. 210. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 170.

²³ ЦДІАУ у Києві. – Ф. 533. – Оп. 1 а. – Арк. 132.

²⁴ ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб., 1830. – № 17702.

²⁵ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Д-117. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–538.

ганам керуватися в діяльності з врегулювання поземельних відносин «... тими самими правами, якими суди за попередніми їх правами і привілеями в статуті і конституціях відображених керувалися». Цим самим, була збережена чинність колишнього законодавства – положення Литовського статуту та сеймових ухвал²⁶.

Але стверджувати про особливе бажання самодержця зберегти місцеве законодавство в незмінному вигляді буде далеко необ'єктивним. Скоріше, можна погодитися з С. О. Борисевичем, який пише, що в цей час «імперський уряд ще не спроможний був докорінно змінити практику використання польсько-литовського законодавства»²⁷. Умовою його застосування стало поєднання імперських правових норм і те, щоб воно не суперечило імперській управлінській практиці.

Напередодні приєднання до Росії земель Правобережної України тут було характерним поширення володіння і користування невласними землями, що називалося посесією. Посесія застосовувалася в таких п'яти основних формах, як: службове володіння, пожиттєве управління, безплатне пожиттєве володіння, оренда і застава. Службове володіння слугувало формою компенсації заробітної плати за службу на державній посаді. Безплатне пожиттєве володіння застосовувалося при передачі помість із метою матеріального забезпечення тих чи інших шляхтичів. Орендні та заставні володіння передбачалися відповідними угодами, якими визначалися можливі прибутки, проценти, розміри ренти, період дії, порядок виплати боргів тощо.

Наприклад, Ольховецьке староство Подільської губернії було передане на 50 р. у емфітеутичне володіння генералу графу Ф. Потоцькому за конституцією від 1775 р. і підтвержене привілеєм від 17 серпня 1787 р., а 20 березня 1807 р. поступило у володіння генерал-майора Дзеренкова з річним податком за люстрацією 1798 р.²⁸.

Водночас царизм готував юридичну базу для витіснення зі вживання місцевого законодавства. Незважаючи на те, що верховна влада зберегла в краї чинність юридичних норм Литовського статуту, вона поширювала на його теренах новосформовані законодавчі норми, застосовуючи прецедентне право, чим запровадила паралельність дії польського і російського законодавства²⁹, що гальмувало розвиток поземельних відносин, оскільки

²⁶ Борисевич С. О. Особливості землеволодіння та землекористування в Правобережній Україні на межі XVIII–XIX ст. / С. О. Борисевич, Н. Р. Темірова // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2008. – Вип. 1. – С. 95.

²⁷ Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки) / С. О. Борисевич. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – С. 21–22.

²⁸ ДАХО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 1322. – Арк. 48.

²⁹ Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин... – С. 44.

ки в разі необхідності можна було використовувати норми то одного, то другого, а то й компілятивно їх застосовувати³⁰.

Витіснення чинності литовських статутів було тісно пов'язане зі змінами у поземельних відносинах і насамперед торкнулося секвестрованих помість і викуплених міст, перетворених в повтові центри. В них царизм намагався зменшити відмінність у законодавстві за рахунок запровадження російського законодавства і одночасного посилення державного контролю за землеволодінням і землекористуванням. Загалом упродовж першої половини ХІХ ст. відбувалося законодавче та нормативне впорядкування володіння, користування і розпорядження земельними наділами всіх верств населення подільського краю. У такий спосіб забезпечувалося не лише юридичного врегулювання багатьох питань, а й руйнування дворянської монополії на право приватного землеволодіння.

Саме в цей період зародилася ідея кодифікації нормативної бази, в якій відчувалася суспільна потреба. Як справедливо наголошував М. Є. Слабченко, «Персональні укази імператорів, сенатські розпорядження і роз'яснення Державної Ради – все це відмінювалося одно другим, відмирало то в цілому, то в частині, суперечило одно одному. І не тільки перед панством стояло завдання кодифікації. Її почували й практики в центрі. Навіть така не прихильна до українців особа, як кн. Вяземський, представила на розгляд «Записку громадянську про опублікування екстрактів із указів» і доводила, що «стосовно до законів і прав малоросійських, ці області управляються колишніми законами, які і надруковані мають бути особливо»³¹.

Для розгляду справ між жителями, що мешкали в Правобережній Україні і користувалися правом громадянства, на основі іменного указу від 27 серпня 1797 р. були засновані надвірні суди та ратуші³². 19 вересня Павло І затвердив доповідь Сенату «Про залишення в Мінській, Волинській і Подільській губерніях термінів для апеляції та підписання незгод на рішення справ тих самих, які існували до приєднання цього краю і про суд місцевих чиновників за посадові злочини за Литовським статутом»³³. Восени для судової гілки влади набула чинності норма про апеляційний термін³⁴.

³⁰ Там само. – С. 54.

³¹ Слабченко М. Є. Матеріали до економічної історії України ХІХ століття. Т. 1 / М. Є. Слабченко. – К.: Держвидав України, 1925. – С. 108.

³² ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб., 1830. – № 18165.

³³ ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб., 1830. – № 18147.

³⁴ ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб., 1830. – № 18252.

Поділля і вся Правобережна Україна були включені в імперію разом із хитким і неточним вічно-чиншовим правом³⁵. Тому в іменному указі від 10 квітня 1798 р. перед Сенатом і губернською владою було поставлено завдання зібрати та переосвідчити інвентарі всіх староств й інших помість і привести їх в точну відповідність із російськими законами, щоб не було в цьому ніякого обману³⁶. Не менш складним було освоїти мало-відому для росіян форму власності, що ґрунтувалась на емфітеутичному праві, тобто фактичну 50-річну оренду державними, королівськими і коронними помістями (староствами, або старостинськими) з правом передачі маєтків у наступну оренду чи нащадкам. Такі помістя до 1793 р. були власністю Комісії державної скарбниці і Коронної Асесорії. Емфітеутичне право полягало у законному дозволі володіти староством упродовж 50 років, доходами, за винятком певної частини – кварти, з дозволу короля користувалися, поселяли селян, нарощували доходи і поступалися іншим особам. Якщо помістям володіли три брати, то вони обирали одного і передавали йому право управління.

Що ж до помість, які перейшли у підпорядкування до державної скарбниці і стали називалися староствами, то вони поділялися на ґродові та неґродові. Перші (ґродові) були приписані до королівських замків, які виконували функції судових і адміністративних центрів на місцях. Прибуток від них спрямовувався в якості винагороди за виконання службових обов'язків посадових осіб, на жалування підпорядкованих їм чиновників, ремонт замків і адміністративні витрати. Другі (неґродові) староства або королівщини перебували в позиттивному управлінні окремих магнатів і шляхти за заслуги перед королем і державою. Саме вони були господарями і розпорядниками доходів від них.

На початку ХІХ ст. були збережені форми землеволодіння, що перейшли у спадок від польських часів, – інститут довічних старостинських володарів, емфітеутичне право, ленні володіння. Зокрема, на Поділлі частка старостинського землеволодіння становила 10 %³⁷. Разом з тим, зазначені форми землеволодіння поступово набували загальноросійських рис. Суддя Одеської судової палати О. Боровиковський у праці «Отчет судьи» навів низку прикладів стосовно Правобережжя, коли місцевий звичай регулював відносини між поміщиком і селянином. Крім того, в економічному секторі регіону особливого розвитку набув інститут, так званого, чиншового права.

³⁵ Рембовский А. История и значение чиншевого владения в Западном крае / А. Рембовский. – СПб.: Б.и., 1886. – С. 119

³⁶ ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб., 1830. – № 18475.

³⁷ Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.) / С. О. Борисевич // Укр. іст. журн. – 1992. – № 3. – С. 85.

Судовими інстанціями в містах стали магістрати та ратуші, створені з появою Брацлавської і Ізяславської, а згодом Подільської³⁸ губернії. Зокрема, наприкінці лютого 1799 р. були затверджені міські ратуші Вербовця, Ушиці, Хмільника та Літина³⁹. У 1801 р. в м. Кам'янці-Подільському замість губернського магістрату постав ратгауз, який представляв собою міське правління в складі двох департаментів – цивільних і кримінальних справ. Обидва департаменти входили до загального складу губернського правління і функціонували під наглядом керівника губернії як окремі структури, які здійснювали правосуддя. Тоді ж ратгаузи з'явилися і в повітових містах, а в штатах міських магістратів і ратуш були запроваджені посади секретарів⁴⁰. У середині березня того ж року були відновлені дворянські вибори, на основі яких всі повітові та земські суди знову наповнювалися з числа обраних дворян⁴¹. З дозволу імператора стали обирати голів головних судів⁴². За вимогами Литовського статуту виконання судових вироків покладалося в повітах на повітові суди, а у містах – на магістрати та ратуші.

Третій етап ліквідації українського законодавства на Поділлі тривав близько 10–15 рр., коли наступник на російському престолі Олександр І не виявляв особливої агресивності до традиційного правового поля в Правобережній Україні. Очевидно, не мале значення в цьому мав вплив на імператора авторитетного польського магната А. Чарторийського. Проте, на противагу своєму попереднику, він після кількох років лояльного ставлення до юридичних засад на території Правобережжя змінив свої погляди й розпочав перебудову державної споруди та увічнення її розробкою «Уложення за зразком кращих законоположень Західної Європи». Тим самим розгорнув руйнацію місцевого правового поля.

Історик Зенон Когут в одній зі своїх монографій достатньо детально описує, як царизм крок за кроком руйнував правову і судову систему в Наддніпрянській Україні. Учений підкреслює, що імператор неприхильно поставився до петиції представників української еліти з проханням зберегти місцеву судову систему. Але чи міг імператор піти на зустріч цим намаганням, коли особисто очолював курс на інкорпорацію українських земель? Однозначно – ні. Адже статті литовських статутів та магдебурзькі узаконення були юридичною базою для регулювання правової та виробничої сфер життя. За цих умов, кодекс місцевого права (тобто

³⁸ ДАВО. – Ф. Д.-634. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1–4; РГИА в Санкт-Петербурге. – Ф. 1374. – Оп. 1. – Д. 297. – Л. 1–19; Ф. 1374. – Оп. 1. – Д. 188 б. – Л. 182–184.

³⁹ Там само. – д. 269, л.151.

⁴⁰ ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб., 1830. – № 19763.

⁴¹ ПСЗРИ-1. – Т. 26. – № 19790.

⁴² ПСЗРИ-1. – Т. 26. – № 19839.

специфічну суміш Литовського статуту, звичаєвого права та елементів Магдебурзького права) було збережено. Більше того, в 1807 р. було проведено його кодифікацію⁴³.

Власне, кодифікаційну роботу, що зосереджувалася в Другому відділі Власної царської канцелярії під однойменною назвою, було розпочато ще в 1798 р., коли Корнілович зробив переклад Литовського статуту з польської мови на російську, а Борохович і Добжанський переклали різні конституції, постанови сеймів. Тим часом, чиновник Ананієвський склав звід цивільних законів, включаючи місцевих.

На початку 1804 р. було створено кодифікаційну комісію («Комісію складання законів») в складі 3 експедицій. «Малоросійськими правами» повинно було займатися 6-те відділення 2-ї експедиції. У його складі над кодифікацією права України працювали 2 групи. Перша, на чолі з А. Р. Повстанським, займалася правом Правобережної України (Київської, Волинської та Подільської губерній). Упродовж 1804–1808 рр. українська кодифікаційна комісія на чолі з графом П. Завадовським в складі 2 груп кодифікаторів права під керівництвом з А. Повстанського і Ф. Давидовича уклала «Звід місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі» та «Зібрання цивільних законів, діючих в Малоросії» під назвою «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. Збірники містили норми чинного в Україні права. Підсумком праці групи А. Р. Повстанського став проект «Зводу місцевих законів губерній та областей, приєднаних від Польщі». Його джерелами були норми звичаєвого права та збірники польсько-литовського і німецького права, зокрема, Литовські статuti та «Саксонське зеркало». «Зібрання...» поділялося на 3 розділи; про особи, про зобов'язання, про майно (викладені у 5-ти книжках), котрі, в свою чергу, включали глави та параграфи. Із 1255 статей «Зібрання малоросійських прав» 515 ґрунтувалися на нормах Литовського статуту, 457 – на «Саксонському зеркалі», 224 – на Холмському праві й 58 – на Магдебурзькому праві. У «Зібранні малоросійських прав» чи не вперше в дореволюційній історії було систематизовано норми цивільного права, зокрема про спадщину, власність, сімейно-шлюбні та інші правовідносини. За змістом – це збірник феодального права. На відміну від попередніх збірників XVIII ст. у ньому знайшли відображення ті правові зміни, що відбулися в Україні у зв'язку з розкладом феодалізму і зміцненням капіталістичних відносин.

Тим часом урядові кола, в прагненні привести українське законодавство у відповідність до російського і усвідомленні необхідності висвітлення норм Литовського статуту, яким керувалися судові та адмі-

⁴³ Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. – К.: Критика, 2004. – С. 69–70.

ністративні органи на місцях, ініціювали (наказ міністра юстиції) його видання в редакції 1786 р. під контролем 6-го відділення «Власної Його Імператорської Величності Канцелярії». В 1811 р. було надруковано текст III Литовського статуту російською і польською мовами. Його переклад здійснювався з польського видання 1786 р., що свідчило, що в Росії не знали або не хотіли знати, що за походженням Статут був пам'яткою не польського права, литовського, українського і білоруського народів. Цей текст Статуту і був чинним джерелом права до поширення на Україну законів Російської імперії в повному обсязі. Він містив норми цивільного і процесуального права, що залишалися чинними в Україні під час реформування місцевої влади й управління. Статут мав дві частини, 14 розділів, кожен з яких поділявся на параграфи. Він надрукований у такий спосіб: ліворуч подавався польський текст, праворуч – російський. До кожного параграфу були пояснення і доповнення з польських і литовських конституцій і статутів. У кінці Статуту містився покажчик, де в алфавітному порядку були подані пояснення юридичних термінів із зазначенням розділів, артикулів і параграфів. У цілому структура Литовського статуту 1811 р. і довідник до нього були складені чітко, послідовно, що полегшувало процес користування. Він містив норми матеріального і процесуального права, що фактично діяли в Україні аж до часу, що залишалися чинними в Україні під час реформування місцевої влади й управління до поширення російського законодавства.

В 1814 р. у Подільській губернії було запроваджено генеральне межкування земельних володінь казни, поміщиків та церкви. Воно було законодавчо відрегульовано, адже процес межкування регламентувався межою інструкцією 25 травня 1766 р., Литовським статутом та положенням, що передбачало припинення межових суперечок між різними власниками земельних угідь. Але і на цей раз не було запроваджено чіткого адміністративного механізму його реалізації. Це спричиняло ситуацію, коли більшість землевласників краю опинилися в судових суперечках за межі своїх володінь⁴⁴.

Четвертий етап руйнування чинності литовських статутів бере свій відлік від 1815 р. – часу перемоги Росії у франко-російській війні. Особливість його застосування на цьому етапі полягала в поступовому витісненні його з правового поля та заміною російським законодавством. Їх застосування в Подільській губернії і загалом у Правобережній Україні, яку офіційно розглядали до 1830 р. польськими територіями, збереглося

⁴⁴ *Борисевич С. О.* Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні... – С. 74.

до офіційного скасування у 1840 р. В Лівобережжі ці норми були скасовані через три роки після припинення чинності у Правобережжі⁴⁵.

Разом з тим, на основі Литовських статутів та магдебурзьких узаконоень приймалися судові рішення. Зокрема, у 1819 р. князь Й. Четвертинський (власник м. Княжпіль Ямпільського повіту) звертався до подільського військового губернатора О. Бахметєва зі скаргою на сусіда, власника м. М'ястківки Ольгопільського повіту поміщика Я. Ярошинського за утиски жителів містечка Княжпіль у проведенні ярмаркових торгів. За його словами, озброєні люди кривдника під загрозою покарання не дозволяли відвідувати ярмарки в м. Княжполі. У січні 1819 р., в присутності возного Ольгопільського земського суду затримали кілька людей Я. Ярошинського та відібрали в них зброю: рушницю, шаблі, дротики і пістолети. У відповідь на дії сусіда, той силами загону з кількох сот осіб визволив арештованих⁴⁶. Тоді Я. Ярошинський звернувся зі скаргою до царя, оскільки привілеєм від 1787 р. в Княжполі дозволялось проводити лише 11 ярмаркових днів на рік⁴⁷, тоді як власник містечка дозволив їх проведення щочетверга (52 рази на рік). Проведення торгів і робота шинку приносили значні прибутки Й. Четвертинському, а Я. Ярошинський та його містечко М'ястківка, що знаходилося за милою від шинку, зазнавали через це значних збитків. По-перше, селяни м'ястківські та найближчих сіл спивалися; по-друге, стали занепадати м'ястківські ярмарки⁴⁸. Губернське правління вирішило заборонити проведення щочетверга ярмарку в містечку Княжпіль, дозволивши їх організувати лише за чітко наданою привілеєм 1787 р. кількістю⁴⁹.

Отже, розвиток правової системи України відбувався шляхом централізації і уніфікації, відміни системи права та поширення на її територію російської системи при збереженні окремих особливостей, котрі склалися історично⁵⁰. Урядові кола імперії, вбачаючи необхідність у висвітленні норм Литовського статуту, яким ще користувалися судові й адміністративні органи на місцях, ініціювали (наказ міністра юстиції) видання цього статуту в редакції 1786 р. Загалом норми права в усіх сферах його застосування не виходили за межі феодально-кріпосницьких відносин. І

⁴⁵ Козут З. Вказ. праця. – С. 71.

⁴⁶ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 504. – Арк. 108.

⁴⁷ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 504. – Арк. 540.

⁴⁸ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 504. – Арк. 540 зв.

⁴⁹ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 504. – Арк. 683.

⁵⁰ [http://idpu.mylivepage.ru/wiki/324/231/Кодифікація права України в першій половині XIX ст.](http://idpu.mylivepage.ru/wiki/324/231/Кодифікація_права_Україні_в_першій_половині_XIX_ст.)

лише кілька нових норм, зафіксованих у X томі, віддзеркалювали буржуазний характер тогочасних майнових відносин та інтереси буржуазії⁵¹.

У 1830–1833 рр. у складі відділення працювала група під керівництвом І. М. Даниловича, яка здійснила систематизацію діючих правових норм в Україні і підготувала «Звід місцевих законів західних губерній» (Правобережної України та Білорусії). Він складався із вступу, 3-х частин і додатків і за своїм характером був збірником матеріального і процесуального цивільного права. Автори проекту прагнули якомога ширше використати загальні норми російського права як головного джерела, а місцеве право підпорядковували імперському законодавству, щоб воно лише регулювало конкретні взаємовідносини в межах загальних вимог основних законів. Передбачалася повна ідентичність систем Зводу законів Російської імперії в розділах, де викладені норми про стани, судочинство та цивільні права. У Звід були включені деякі норми місцевого права Правобережної України в галузі цивільних відносин: право власності дворян-татар (нехристиян) на кріпаків, деякі норми, які визначали правове положення дружини, особливості опіки, договору дарування, складання договорів взагалі та ін.

У 1833 р. проект Зводу був затверджений Державною Радою, але юридичної сили діючого джерела права він так і не набув. Перемогла інша тенденція – поширення на територію України російської системи права і введення в дію Зводу законів Російської імперії. У 1827–1835 рр. було скасовано застосування збірників магдебурзького права в усіх містах України, а в 1840–1842 рр. припинено чинність норм Литовського статуту і поширено загальноімперське цивільне та кримінальне законодавство.

Отже, вивчення наукової літератури, залучення архівних джерел засвідчують, що упродовж першої половини ХІХ ст. в Подільській губернії продовжували діяти законодавчі норми литовських статутів та узаконення польських королів, особливо у ситуаціях, коли російське право не могло вирішити конфліктні питання. Ставлення до них з боку самодержавства було спрямоване на прагнення скористатися їх механізмами для здійснення існуючої в краї правової реконструкції в напрямку уніфікації з російським імперським правом. Разом з тим, литовські (головним чином українські) і магдебурзькі (самоуправлінські) традиції ще тривалий час залишалися чинними в середовищі ремісничих і братських організацій Поділля і всієї Правобережної України.

⁵¹ <http://radnuk.info/pidrychnuku/ictoriua-prava/514-istoriya/11570-2010-12-07-23-36-37.html>.

**The Lithuanian Statutes in the Podol'sk province
in the first half of the 19th century:
tribute of tradition or legal rudiments?**

In the article on the concrete historical material the thesis substantiates that with the accession of the Russian Empire in the end of the 18th – the first half of the 19th century laws Lithuanian statutes and legalization of Polish kings were existing in Podillya, especially in situations where Russian law could not solve the legal and controversially-conflict issues. Usage of Lithuanian law rules by autocratic government was conditioned with its deep rooting in all spheres of the life, with the failure of the imperial government in the short term to change law into Russian and to bring in line with the law, which functioned in the state, with tsarism desire to direct Lithuanian statutes mechanisms on unification of legal state field. Validity of Lithuanian statutes in the official legal practice was forced out slowly and was stopped with the completion of the process of region incorporation into the state body. Lithuanian (mostly Ukrainian) and Magdeburg (local government) traditions continued functioning among craft and fraternal organizations in Podillya and Right-bank Ukraine.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

327(474/476:470:485)«15»

Дмитро Ващук
Київ

ДО ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (ІНСТИТУТ «СТАРИНИ» ЗА МАТЕРІАЛАМИ 32-Ї КНИГИ ЗАПИСІВ)¹

У статті на матеріалах 32-ї Книги Записів Литовської метрики проаналізовано функціонування інституту «старини» у повсякденному житті мешканців Великого князівства Литовського.

Ключові слова: повсякдення, інститут «старини», Литовська Метрика.

В статье на материалах 32-й Книги Записей Литовской метрики проанализировано функционирование института «старини» в повседневной жизни жителей Великого княжества Литовского.

Ключевые слова: повседневность, институт «старини», Литовская Метрика.

In article on materials of the 32-nd Book of inscriptions of the Lithuanian Metrica functioning of institute of the «old times» [«starina»] in an everyday life of inhabitants of the Grand Duchy of Lithuania is analyzed.

Key words: everyday life, institute of the «old times», Lithuanian Metrica.

¹ Стаття була підготовлена за підтримки дослідницької дотації КІУС Альбертського університету (з Вічного фонду ім. Олександра і Галини Кулагиних)

Консервативний характер політики уряду Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) на анексованих землях, який спрямовувався на дотримання старовинних звичаїв та традицій, неодноразово підкреслювався в історіографії кінця XIX–XX ст.² Водночас окремі сучасні дослідження спростовують буквальноне сприйняття постулату «старини не рухаємо, а новин не вводимо»³. Об'єктом наукового аналізу в цій публікації стали документи 32-ї Книги записів Литовської Метрики стосовно функціонування інституту «старини» у повсякденній практиці ВКЛ.

Адміністративне регулювання

Важливим обов'язком луцького старости було облаштування кордонів Волинської землі. Так, 17 серпня 1549 р. луцький староста, князь Андрій Михайлович Сангушко-Коширський, отримав від королеви Бони розпорядження разом із підкоморієм бельським, старостою ковельським, паном Олександром Лашем врегулювати питання кордонів з Бельським повітом, оскільки «тые границы не слушным обычаем суть вделанные»⁴. Про який саме «обычай» йдеться, а також про його давність з документу не відомо.

² Докладніше про це див. статтю: *Ващук Д.* Непорушність «старини»: «консерватизм» державної політики Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX ст.? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Випуск 6. – К., 2006. – С. 423–438.

³ *Кром М.* «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – нач. XVII вв.) // *Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. III. – К., 1994. – С. 68–85.; *Ващук Д.* Рецепція норм «Руської Правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. – Т. I. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2005. – С. 136–142; *Ващук Д.* «Старина» як інститут регулювання економічних відносин у Великому князівстві Литовському (кінець XV – перша третина XVI ст.) // *Тетра cossacorum: студії з давньої і нової України.* Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 415–433; *Blanutsa A., Vashchuk D.* 'Old Ways' versus 'Novelties in the Legal and Economic Sources of the Grand Duchy of Lithuania ca. 1450–1700 // *Lithuanian Historical Studies.* – Vol. 12 (2007). – Vilnius: Lithuanian Institute of History, 2009. – P. 19–40; *Ващук Д.* Дотримання та використання інституту «старини» у Великому князівстві Литовському в достатутівий період (на прикладі земської служби) // *Україна Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Т. I. – С. 34–42.

⁴ Российский государственный архив древних актов (далі. – РГАДА). – Ф. 389: Литовская Метрика. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 88 об.

Економічні сюжети

У 1548 р. королева Бона «водлуг звичаю» та з «наукою» відправила своїх служебників: каноніка варшавського, писаря господарського, князя Ядама Пилюховського, Томаша Каменського та Миколу Лисаківського до Городенського староства з метою проведення ревізії у господарських замках і дворах та складання відповідного реєстру. Крім цього, посланці отримали повноваження в разі необхідності вчинити правосуддя між королівськими підданими та місцевими урядниками «водлуг права»⁵. Останнє розпорядження не суперечило окремим статтям Розділу 6 Першого Литовського Статуту (далі – ПЛС)⁶. Тобто, «нова старина» у вигляді норм ПЛС активно діяла на практиці.

Підданим Рогачівської волості⁷ вдалося відстояти свою «старину» у справі з місцевим намісником Павлом Пелжинським. Спершу вони скаржились королеві Боні про те, що той «на потребу свою с купьями своїми до мыть иньшихъ ихъ подводу посылаешъ надъ повинность ихъ стародавнюю». Вислухавши обидві сторони («промежку васъ досмотривъши») господариня підтвердила давні права позивачів (1548 р.). Зокрема, надавати підводи вони зобов'язувались «водлугъ повинности своее стародавньої» від села до села, від села до замку при замкових потребах та при замковій потребі господарській⁸. По друге, тому ж засіданні розглядалась справа між підданими тієї ж волості з села Лучицького та намісником Павлом. У позові вказувалось, що вони «здавѣна за воз сѣна з дыму по два гроши платити на кожъдый рокъ суть повинни, и ты, дей, и тые п(е)н(я)зи за сено з нихъ берешъ и сено имъ надъ повинность ихъ косити велишъ». Саме це визнав і намісник, тому справа повністю вирішилась на користь позивачів. Крім цього, Бона наказала своєму уряднику «подданныхъ лучиньцовъ водлугъ сего листу нашего заховаль и надъ повинность ихъ стародавнюю, штобы еси имъ **кривьдъ никоторыхъ не дѣлаль и новинъ не уводилъ** (виділено нами. – Д. В.)»⁹. З цим же намісником судився піп рогачівський стосовно того, що Павло судить його церковних людей та вини і пересуди бере з них на свою користь. Вислухавши обидві сторони, королева задовольнила скаргу священника та «тобѣ (наміснику. – Д. В.) усне розказали, такъ и симъ листомъ нашимъ приказуемъ, штобы еси

⁵ РГАДА. – Ф. 389: Литовская Метрика. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 17 об–18 об.

⁶ Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.). – Вильнюс, 2004 – С. 184–185.

⁷ На нашу думку, мова йде про с. Рогачів Луцького повіту (Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 224).

⁸ РГАДА. – Ф. 389: Литовская Метрика. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 16–16 об.

⁹ Там само. – Л. 17.

у тые люди церковъные над повинъность ихъ не вступоваль ся и ихъ не судиль, ани радиль, пересудовъ и винъ з нихъ не браль, и кривды оному попу и людемъ его над повинъность ихъ стародавнюю не дѣлал». Водночас люди церкви Св. Кузьми та Дем'яна зобов'язувались відбувати замкові стародавні повинності¹⁰. У цьому випадку інститут «старини» повністю спрацював, оскільки підсудність підданих своїм власникам була закріплена ще в уставній грамоті Волині з 1452 р¹¹, а на цей час вже була нормою ПЛС (Р. 6 Арт. 6: «Тѣж естли бы была кривда которому подданому нашему, землянину або человеку, от слуг або от людей князьских або панских, кром квалту або наездки домовое, а о иншие вси жалобы, ани мы, ани воеводы наши по люди князьские або панские не маем децких давати, олиж первой обослати того пана, чие люди ест, а жадаючи от него, абы справедливость вчинил перед вижом нашим або перед врадниковым»¹². Тобто, підсудність приватновласницьких підданих воеводі стосувалась кримінальних справ пов'язаних із наїздом¹³.

Свою «старину» відстоювали також бояри Клецького замку. Вони звинуватили місцевого старосту, пана Петра Кірдієвича Мильського та його підстаросту в порушенні давніх звичаїв та ПЛС. Зокрема, збільшили плату «повежного» з одного гроша до дванадцяти, вижового та децкового з 12-ти грошей до 50-ти, оглядного з 1 гроша за кожну рану до 12-ти; судять та стягують судові штрафи та сребщизну з подвірників, спеціаль-

¹⁰ Там само. – Л. 19 об.–20.

¹¹ «Ст. 5 ...а людей их не судити и не радити, судити имъ самымъ люди свои и вины брати кожному з своего человека» (*Ващук Д.* «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009. – С. 160).

¹² *Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э.* Первый Литовский Статут... – С. 186–187.

¹³ Докладніше стосовно наїздів див.: *Gąsiorowski A.* Dobrzy i podlejsi. Przyczynę do dziejów kary w późnośredniowiecznej Polsce // *Czasopismo prawnohistoryczne.* – 1985. – Том XXXVII. – Zeszyt 2. – S. 89–99; *Мальченко О.* Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // *Київська старовина.* – 1997. – № 3–4. – С. 94–113; *Блануца А.* Соціально-станова зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 4. – С. 103–111; *Блануца А.* Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської Метрики I третини XVI ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.* – Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 76–84; *Гулевич В.* «Наїзди» у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. (Розвиток і еволюція права на прикладі наїздів) // *Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури.* – Вип. 5. – К., 2003. – С. 33–63; *Старченко Н.* Дещо про спокусу джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині наприкінці XVI ст.) // *Укр. іст. журн.* – 2009. – № 6. – С. 165–182.

но затягують процедуру судового засідання з метою збільшення оплати судових витрат. Зважаючи на це вказані бояри просили королеву Бону відмінити ці нововведення. Для вирішення справи господариня надіслала старості свого листа (5 липня 1549 р.) з чіткою вказівкою спочатку з'ясувати правдивість слів бояр і, у випадку їх підтвердження, «водлугъ стародавнього звичаю, абы ся в томъ заховал». Щодо порушення норм ПЛС (оплата судових витрат), то Бона веліла старості дотримуватись документу¹⁴, оскільки тут прямо порушувався Р. 6 Арт. 27, в якому визначалась оплата вижового та децькового: «...а державцовым вижом и децьким, которые недавно названы державцами, а первой званы тивунами – по дванадцати грошей...»¹⁵. Чим закінчилась ця справа, наразі нам невідомо.

Кринські міщани привілеєм Бони від 16 липня 1549 р. були зобов'язані «водлугъ стародавнього звичаю и повинности своее» сплачувати до королівської скарбниці капщизну та інші податки. Які самі інші – у документі не вказано. Проте у диспозиції першої частини привілею господариня чітко визначила розміри окремих виплат: з кожної волоки кращого ґрунту – 55 грошей литовських в рік, гіршого ґрунту – 40 грошей; на приїзд короля чи королеви (власне Бони) – з кожної волоки на стацію «по солянице овъса верховатой мери давати»¹⁶. Наскільки вказані грошові норми відповідали «старині» у документі не вказано.

На «давний звичай» опирались городенський радця Федір Яцькович та писар Петро Шамотула у справі з городенськими євреями (22 травня 1549 р.). По-перше, позивачі, пред'явивши лист короля Сигізмунда I Старого до небіжчика, городенського старости, пана Станіслава Петровича, стверджували, що євреї разом із міщанами мали сплачувати сребщизну у такій пропорції: «мещане – три грошы, жидова – четвертый грош». На свій захист відповідачі – Мошко Іюдич, Мисан Хацькович і Тобіаш Аврамович – показали квитанцію городенських міщан Адама Мискевича та Павла Петровича щодо повної сплати сребщизни у такій кількості: «коли на место Городенское положоно было сребщизны сто копъ грошей, тогда они отъ жидовъ городенскихъ у помоч с тымъ копъ грошей взяли пятьнацать копъ грошей и с того ихъ квитовали». Крій цього євреї повідомили, що точну суму королівський лист не визначав, а «только на старый звичай ся стягаеть». Враховуючи ці обставини Бона встановила розмір виплат: якщо на місто буде встановлено 100 кіп грошей сребщизни, то на долю євреїв припадало 17 кіп¹⁷.

¹⁴ РГАДА. – Ф. 389: Литовская Метрика. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 78 об – 81.

¹⁵ Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут... – С. 194.

¹⁶ РГАДА. – Ф. 389: Литовская Метрика. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 83–84.

¹⁷ РГАДА. – Ф. 389: Литовская Метрика. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 62 об–64.

По-друге, міщани повідомили про те, що «до печи и с печи плитницъ н(а)ших городенскихъ водлугъ стародавнього звичаю, а повинности своее плиту носити посылають», а євреї згідно із давнім звичаєм не допомагають. Доказом став королівський лист до покійного городенського старости, пана Юрія Радзивіла, яким урядник отримав розпорядження розібратись у ситуації та у разі правдивості слів міщан зобов'язати євреїв виконувати повинність. У відповідь євреї показали свідчення деяких городенських зем'ян та міщан, «которые за онымъ добровольнымъ сознаниемъ перед урядомъ нашимъ замковымъ городенскимъ дѣлали, ижъ к тому ношению плиты николи повинни не были». Тому і по цьому питанню євреї знову вийшли переможцями¹⁸. Ці два епізоди засвідчили як можна було у залі суду маніпулювати інститутом «старини». У першому випадку «звичай» (розмір сребшцизни) не був кількісно зафіксований у королівському листі, що і стало приводом до позову в якому міщани намагалась зменшити свої виплати сребшцизни. У другому ж позивачі взагалі приховали факт судового засідання, а лише показали розпорядний лист Сигізмунда I Старого.

В іншій справі між людьми озерищськими та усятськими з вітебським воєводою Матеєм Войтеховичем (4 вересня 1533 р.) відобразилось порушення «старини». Перші скаржились королеві Боні на те, що з початком управління вітебські урядники почали забирати їх під свій присуд та «многие новины им над их пошину уводитъ» і просили зберегти старовинні звичаї. Однак у змісті скарги не зазначалося, що вказані волості насильно приєднані під присуд воєводи. Крім цього, відсутня інформація про проведення судового засідання стосовно встановлення правдивості обвинувачення. Однак для королеви було достатньо слів позивачів для прийняття рішення на їх користь. З метою зберегти вказаних осіб, «яко людей украинных», у милості господарській та при старовинних повинностях, Бона порушує «старину» та звільняє волосних людей з-під воєводського судочинства: «не маєт ихъ, ани панъ воєвода витебський, ани его врядники витебские ни судити, ни радити, только маєт ими справовати и дан грошовую, и вси доходы в нихъ выбирати и до скарбу н(а)шого отъдавати державъца нашъ оболецкий». Однак, піддані мали відробляти всі «роботы замку Витебского подлуг стародавнього обычая и повинности своее вси тые роботы в замьку Витебского». Такий стан речей мав тривати до того часу, поки «мы, г(о) с(по)д(а)р(ы)ня, тых волостей в держаньи будемъ»¹⁹. Можемо лише при-

¹⁸ Там само. – С. 64–64 об.

¹⁹ РГАДА. – Ф. 389: Литовская Метрика. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 38–39.

пускати, що причиною такого вироку стало питання безпеки держави, оскільки вказані волості були прикордонними («люди українніе»).

Дотримуватися «старовинних звичаїв» мав крем'янецький міщанин Михайло Скуйбеда, котрий отримав 13 січня 1549 р. в оренду на один рік доходи від крем'янецьких мит. Зокрема у привілеї Бони зазначалось: «Михайла Скуйбеду при тыхъ доходехъ нашихъ замъковыхъ кремянецькихъ зоставуемъ и заховываемъ такъ, ижъ онъ вси мыта наши замъковыя кремянецкие на мествцахъ *стародавѣна звыклыхъ и водлугъ стародавѣного звычая и захованья* (курсив наш. – Д. В.) и якъ до сего часу ку пожитьку скарбу нашого брано и держано было, тамъ выбирати и къ рукамъ своимъ посполъ гребельнымъ дунаевскимъ и сапановскимъ держати и мети маеть»²⁰. 9 вересня 1549 р. термін оренди було продовжено ще на 1 рік з аналогічними умовами²¹.

Ізраїль і Нахим Песаховичі та Юшко Мошесвич отримали 8 листопада 1548 р. в оренду мито в замках Пінськ, Клецк та Городок на таких умовах: «мають всякие мыта, и понизовое, и корчмы наши пивъные и медовые з воскомъ, што с корчомъ медовыхъ приходить, и горельку и корчмы поселские, торговое, важное, померное, воскобойню, перевозки в Пинску и Городку и иныше пожитьки, естли которые ку тымъ мытомъ нашимъ *здавѣна прислухалы...* держати, и *водлугъ звыклого обычая и sprawy тамошнее, яко ся здавѣна до сихъ часовъ заховувала* (весь курсив наш. – Д. В.), на мествцахъ звыклыхъ выбирати и справовати, и тымъ пожитькомъ водлугъ воли своее шафовати»²².

Зазначені приклади яскраво підтверджують позицію влади ВКЛ стосовно недопущення проявів свавілля у митній політиці та тарифах. Судові справи, щодо порушення урядниками «старини» у митних справах, відомі ще з другої половині XV ст. При цьому, уряд для забезпечення стабільності функціонування митниць інколи встановлював розміри митних зборів підкреслюючи при цьому їх походження з давніх часів і, таким чином, прямо порушуючи декларований консервативний постулат «старини не рухаємо, а новин не вводимо»²³.

²⁰ Там само. – Л. 48.

²¹ Там само. – Л. 92 об. –94об.

²² Там само. – Л. 22 об.

²³ Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. П. Ващук, А. О. Гурбик, Б. В. Черкас. – Луцьк, 2011. – С. 132–139.

Майнові відносини

При вирішенні справ, пов'язаних із нерухомим майном, частим є використання інститутів «застав» та «ув'язання». Зокрема «обычаем заставным» у сумі трьохсот кіп грошей литовських село Сомин замку Ковельського було записане князем Василем Михайловичем Сангушком старості луцькому, князю Андрію Сангушку-Кошерському. Коли саме це відбулось із документу не відомо, проте 13 квітня 1549 р. цей маєток був викуплений старостою ковельським, мельницьким, віжовським, мілановським і фаліміцьким, паном Богданом Михайловичем Семашком. Виявилося, що князь Василь ковельські маєтки «намъ (королеві Боні. – Д. В.) со всимъ правомъ и влѣастностью, яко ихъ самъ держаль и мель, спустиль». Тому господариня дозволила Богдану викупити вказане село у князя Андрія «в той же суме пенязей и тымъ правомъ и власностью, яко княз Коширьський его живаль»²⁴. Поклик на «обычай заставный» засвідчує дію Р. І Арт. 16 ПЛС, який дозволяв заставляти не більше 2/3 маєтностей²⁵, а це своєю чергою було нормою у достатутівий період²⁶.

У листі до троцької воєводи, княгині Олександри Острозької королева Бона зазначала (12 лютого 1549 р.), що «водлуг обычая захова-лого» послала свого дворянина Дашка Романовича Гладкого ув'язати архімандрита кобринського Васіана у владцтво Пінське та Туровське. Перший отримав повноваження «яко естъ обычай ему (Васіану. – Д. В.) его (владцтво. – Д. В.) подати со всимъ на вьсе маєть»²⁷. Аналогічно з попереднім прикладом, «обычай» ув'язання також вже був «старинною», оскільки на землях ВКЛ відомий з давніших часів. Скажімо, 18 жовтня 1441 р. Казимир Ягеллончик пожалував пану Федору Немировичу данників у Клецькій волості – Огаревичів із селом Огаревичі, а ув'язати наказав наміснику клецькому, пану Івану Рогатинському («и ты бы его увезал в тые люди и у село»)²⁸. Аналогічно 20 люто-

²⁴ РГАДА. – Ф. 389: Литовская Метрика. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 56–57.

²⁵ Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут... – С. 144.

²⁶ Владимирский-Буданов М. Заставное владение // Передмова до: Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. VI: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV – XVIII вв. – К., 1911. – С. 11; Блануца А. Норма про «trzcisznu» в Першому Литовському Статуті та її рецепція до кінця XVI століття // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – P. 99–106, reziumė lietuvių k; Блануца А., Ващук Д. Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2006. – № 2. – С. 11–23.

²⁷ РГАДА. – Ф. 389: Литовская Метрика. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 57–57 об.

²⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440-1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. – Vilnius, 1998. – P. 43.

го 1466 р. Казимир Ягеллончик пожалував королівському писарю Василю маєток Кгирдут'єво і наказав «в тоє именеицо увязати пану Василю Корсаковичю»²⁹.

«Старина» присутня і під час пожалування маєтків. 14 вересня 1515 р. князь Федір Іванович Ярославич з княгинею Оленою надали своєму духовнику, попу Василю Дем'яновичу дворище Десятниківщину в селі Вишевичах «со вьсимь с тымъ, што и старыны к тому дворищу прислухало»³⁰. Подібне твердження зустрічаємо і у підтвердженні Бони попу Лаврентію Івановичу на церкву Св. Спаса з приділом Св. Семена у м. Вижва. Священнослужитель отримав зазначену нерухомість з такими умовами: «Маєт онь тамъ церькви попомъ быти и вьсихъ пожитковъ, которые кольвекъ к той церькви и придилу Све(то)го Семена наданые суть и *здавна прислухають* (курсив наш. – Д. В.)». Крім цього окремо зазначалось, що до його володінь відносилось 2/3, а третину мав отримати піп з міста Стара Вижва³¹.

Правові відносини

Серед документів, яку стосуються правовідносин, відмітимо такі. У скарзі господарського дворянина Миколая Новицького на намісника скидельського й кринського Лева Михайловича (1549 р.) міститься досить цікавий поклик на «старину». Останній звинувачувався в тому, що вирішив його справу з кринським королівським підданим Ортимцем «не водлугъ обычая права Статуту земьского»³². Тобто, «новина» – ПЛС – за 20 років функціонування вже стала «обычаем».

Зовсім по-іншому мала вирішитись справа Івана Промезського, сина королівського писаря Івана Горностая, щодо розмежування його маєтку Промезського з господарським маєтком Пунським. Відповідне розпорядження від Бони отримав намісник пунський Ярош Івілецький (29 червня 1549 р.). Зокрема, у встановлений ним термін на розгляд справи мали прийти уповноважені Іваном особи, котрі спільно із намісником визначали кордони Промезського маєтку «не вь обычай якого права, только такъ згодливимъ способомъ»³³. У цьому випадку, «обычай права» стосувався норм ПЛС, а «згодливый способ» означав «полюбовне» (тобто без судового засідання) вирішення конфлік-

²⁹ Ibid. – Р. 24.

³⁰ РГАДА. – Ф. 389: Литовская Метрика. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 51–51 об.

³¹ Там само. – Л. 89 об.

³² Там само. – Л. 54.

³³ Там само. – Л. 78.

ту, що було звичною нормою праввідносин у ВКЛ³⁴. Водночас, навіть при такому варіанті справа не обходилась без ПЛС. Зокрема в Р. 8 Арт. 2 стверджувалось, що свідчити у майнових справах можуть «люди добрыи, шляхтичи, або листы, або иныи люди годнейшии, близкие суседы», котрі «мають светчити без присяги их телесное, подле давного звичаю земского»³⁵. Проте існували обмеження щодо національного походження свідків: у земельних справах заборонялось свідчити євреям і татарам, а дозволялось «хрестиянам латынского або греческого закону»; при цьому вони мали щорічно сповідатись, причащатись та не бути «у славе межи околицы, ани в злодействе, ани в фалшивстве» (Р. 8 Арт. 5)³⁶.

Серед матеріалів 32-ї Книги міститься справа щодо функціонування механізму розгляду судових справ, відомого як «вище право». Так, у листі королеви Бони до старости кобринського (лютий 1549 р.) зазначалось, що зем'яни селецькі в разі виявлення порушень у процесі правосуддя, мають право апелювати до господарського суду, «яко есть обычай права тамошнего Великого князства», а староста зобов'язувався зробити випис зі справи та встановити термін приїзду до великокнязівської канцелярії³⁷. У цьому випадку інститут «старини» продовжував спрацьовувати, оскільки у різних землях ВКЛ шляхта вже довгий час користувалась правом переведення судового засідання до великокнязівської канцелярії. І не зважаючи на те, що Р. 6 Арт. 1 ПЛС загалом забороняв такі дії, проте в окремих випадках, як от у представленій справі, дозволялось: «...А естли бы ся видело водле сказаня которой стороне кривда, а бачила бы сторона, иж ей не подле права писаного всказано, тогда маеть листа просити в суде сказанья своего, которым обычаем сказали на нем. А судьи повинни будут ему дати лист под печатью своею, а он маеть з оными судьями перед нами або на первом сойме говорити и лист тых судей вказати»³⁸. Водночас, на думку М. Максимейка, розгляд судових справ саме на сеймах був надзвичайно обтяжливим як для господаря і панів-ради, так і для інших делегатів, оскільки «землевласники змушені були перебувати на сеймі додатковий час, чекаючи, поки закінчаться судові справи, щоб потім перейти до тих питань, заради яких зібрались»³⁹.

³⁴ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... – С. 84–85.

³⁵ Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут... – С. 207.

³⁶ Та само. – С. 208.

³⁷ РГАДА. – Ф. 389: Литовская Метрика. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 52 об–53.

³⁸ Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут... – С. 182.

³⁹ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – С. 124.

Отже, серед розглянутих документів 32-ї Книги записів функціонування інституту «старини» простежується у; 1) сфері адміністративного регулювання (облаштування кордонів земель); 2) різноманітних економічних сюжетах, зокрема при здійсненні ревізій, митній та податковій політиці, відбуванні повинностей; 3) вирішенні майнових питань; 4) правових відносинах при розгляді судових справ. Аналіз документів засвідчив, що «старина» була невід'ємною частиною повсякденного життя. Цей інститут активно використовувався як владою, так і соціумом для захисту своїх інтересів. При цьому частим є використання синонімічних «старині» слів та виразів: «обычай», «обычай заховальй», «стародавний обычай», «обычай права».

ДОДАТКИ⁴⁰

№ 1.

Оригінал: РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 14об–16об.

Мікрофільм: РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Часть 1. – Л. 14об–16об.

1548, липень-серпень (?). Петриків (?). Лист королеви Бони до державці рогачівськоо Павла Пелжинського стосовно деяких кривд із підданими Рогачівської волості.

[14 зв.] Листъ, писаныи до державцы рогачевског(о) Павла Пельжынського за поддаными волости Рогачевское в некоторых кривдахъ ихъ.

Державьцы нашому рогачовскому Павьлу Пелжиньскому.

Што очевистьно с тобою перед нами мовили подданые наши, волощане замьку нашего Рагачовьского, о томъ, ижъ што которыхъ осмь сторожовъ они на кожъдую недѣлю з волости замьку тамошьнего Рагачовьского водлугъ повиньности своее на сторожу высылають, то пакъ, дей, ты оныхъ сторожовъ на послуги свои из замьку отьсылаешъ животины и коны своихъ пастъвити, пашьню пахати, огородовъ

⁴⁰ Публікація документів підготовлена відповідно до критично-дипломатичного методу публікації (*Німчук В.* Правила видання пам'яток писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995. (проект). – с. 18–21). Літери, які вийшли з ужитку, позначались сучасними. Передачу паєрика уніфіковано через *й*. Заголовки до документів передано курсивом українською мовою.

овощовыхъ справовати, еще, *дей*, к тому кони своихъ в замьку имъ стеречи, и въ кухни послуговати, и гной имъ зъ замьку возити велишь, на што, *дей*, они зъ вековъ не были повиньни. Яко жъ || [15] листъ небожьчика князя Федора Ярославича и листы старость н(а)шихъ перьвыхъ рогачовьскихъ, небожьчиковъ Ильинича и п(а)на Ивана Михайловича, *перед* нами покладали, которыми листы они суть вызволены отъ сторожи коней вьрядничихъ тамошьнихъ и тежъ отъ службы кухоньной.

Еси ты о томъ всемъ з ними *перед* нами очевистьную справу мель и мы жалобы ихъ и твоего отъпору выслухавши, такъ есмо вырокомъ нашимъ знашли и постановили, ижъ тыхъ подданныхъ нашихъ, волощанъ рогачовьскихъ, которые на сторожу до замьку приходять на послуги свои нигде зъ замьку, и ты яко на пастоенье коней, животины свое, такъ до пашьни, до огородовъ и на жадные иньшие послуги нигде зъ города ихъ отъсылати не маешь, бо они того для на сторожу до замьку приходять, ижъбы в замьку стерегли и въ немъ уставичьне были. А тые послуги, которые бы в замьку потребные суть, абы справовали, бо ихъ мы отъ таковыхъ послугъ в замьку вызволити не хочемъ, ани вызволяемъ.

К тому, што тые жъ волощане наши рогачовьские жаловали, ижъ которые *вепровъ* дванадцать они до замьку нашего Рогачовьского по осми грошей широкихъ на *кождый* рокъ платити и отъдавати повиньни. То пакъ, *дей*, ты пинязи за тые *вепры* подлугъ повиньности васъ отъ нихъ, ихъ *вземьши*, потомъ, *дей*, *вепри* в нихъ по той же цени, по осми грошей широкихъ, берешъ, а иньшие тежъ *вепри* в нихъ по чому хочешъ, и не *водлугъ* цены, брати на потребы замьковые *кажем*. Гдѣ тежъ ты того *промежьку* васъ *досмотревъши*, такъ есмо знашли и постановили, ижъ тые подданные наши, волощане || [15 зв.] рогачовские, *водлугъ* повинности свое *будуть* на *кождый* рокъ повиньни до *скаръбу* нашего рогачовьского дванадцать *вепревъ* живыхъ, не вельми худыхъ, *давати*, а тые *вжо* оныхъ *пънязей*, што за *вепри* были повиньни *давати*, з нихъ брати не *будешъ*. А если бы еси на потребу замьковую *большей* *вепров* потребоваль, и ты в нихъ *куповати* *будешъ* по тому, по чому *слушьною* ценою *сторговати* у которого з нихъ можешъ.

При томъ тежъ, што тые жъ волощане рогачовьские жаловали на тебе *перед* нами очевистьно о томъ, што жъ, *дей*, *волы*, *яловицы*, *бараны* и иньшую животину в нихъ берешъ по чому хочешъ, по тому имъ, а не такъ, яко бы *слушьне* а *побожьне* з нихъ, *который* *продати* могъ, *платишь*. Яко жъ еси ты *перед* нами к тому не *зналь* ся и мы *промежьку* васъ *досмотривъши*, такъ есмо знашли и *тобѣ* *заказали*, штобы еси в нихъ животины ихъ такъ без цены не *бралъ* и *слугамъ* своимъ брати не *казалъ* под ласкою нашою. А *однако* жъ мы в томъ *слушьное* *постановенье* *хотячи* *мети*, такъ есмо

постановили, ижъ бы вси волощане замъку нашего воловъ, яловиць не мають нигде, только у месте нашомъ Рогачовьскомъ при замъку продавати. А ты тежъ тамъ у нихъ по цени слущьной, яко и который иньший купецъ, оную животину можешъ продавати, а силою ничего брати не можешъ, а овьцы, бараны и козы, тогды имъ вольно маеть быти на волости кому захотять продавати.

Тежъ есмо около пересудовъ децькованог(о) и вижового, такъ очевисто промежку васъ постановили, ижъ коли который подданий нашъ || [16] на которомъ другомъ, што с права презыщеть, тогды пересуду отъ речи презысканое десять грошей дати маеть. А где бы ся хто отъ чого отягаль, тогды памятного чотыри гроши маеть дати, а децькованого отъ мили по грошу, а слугамъ твоим, кгда отъ тебе с права посланы будутъ, платити мають, а вижового отъ кожъдой ричи вижови твоему по дванадцати грошей платити повинъни будутъ. Однако жъ, где бы который з нихъ о малую речъ вижа в тебе не далеко браль, тогды хочемо мети, ижъ бысь на таковыхъ бачьность мель и помире такое вижовое на нихъ брати, а звлаща на убогихъ казал брати.

При томъ тежъ, што тые жъ подданные наши рогачовьские с тобою очевисто перед нами мовили, ижъ на села ихъ горельку и меды насылаешъ и самъ зъ собою привозишь, а потомъ оный медъ и горельку слуги твои выпють, а они то за децькованьемъ твоимъ платити мусяць. И с того очевистьного мовенья вашого постановили есмо такъ, ижъ ты николи яко медовъ, такъ и горельки на села ихъ насылати, ани зъ собою привозити не маешъ, а если которому з нихъ того на село потреба будетъ, нехай онъ собѣ с корьчмы н(а)шой рогачовьскои, а не чужой волостьной беретъ.

Тежъ што тые жъ подданные наши рогачовьские с тобою перед нами очевистьно о подводы мовили, ижъ на потребу свою с купьями своими до мыть иньшихъ ихъ подводу посылаешъ над повинъность ихъ стародавнюю, где мы тежъ того промежку васъ досмотривъши, такъ есмо постановили, ижъ тые подданные наши на власные потребности твое дал есть и иньшихъ с купьями твоими несуть, ани мають быти повинни || [16 зв.] ходити, только где у своей волости отъ села до села або тежъ зъ села до замъку потребности замъковые будутъ повинъни привозити, або где бы на послугу нашу и замъковую власную пришло, тамъ они водлугъ повинъности своее стародавньої повинни будутъ у подводу ходити.

№ 2.

Оригінал: РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 16об–17об.

Мікрофільм: РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Часть 1. – Л. 16об–17об.

1548, липень-серпень (?). Петриків. Лист королеви Бони до того ж намісника рогачівського Павла Пелжінського з підданими рогачівськими с. Лучицького, щоб примушував їх до інших повинностей, крім стародавніх.

[16 зв.] Лист, писаний до того ж наместника рогачевског(о) Пелжынского за поддаными рогачевскими села Лучицкого, абы болшь над повинност их ничего не вытегаль на них.

Бона, Божью м(и)л(о)стью.

Державьцы рогачовскому.

Што при бытности твоей тут при дворе нашомъ, на тотъ час у Петрикове, жаловали намъ подданные наши волости Рогачовьской села Лучинского на тебе о томъ, што жъ, дей, ихъ ты над повинность ихъ ку роботамъ у фольварькохъ тамошньнихъ замьковыхъ присиляеш и приворочаешъ, где еси ты з ними о томъ перед нами очевистную справу мель. А такъ еси повѣдиль, ижъ они на таковыя работы не суть повиньни, только, дей, ихъ на хлебе замьковымъ в той работе толокою уживаешъ.

И мы есмо того промежьку васъ досмотривъши, такъ знашли и постановили, ижъ тые люди наши лучинские у фольваркохъ тамошнихъ, || [17] яко пашъни пахати, хоромъ и кухонъ ставити, и огородовъ тынити и справовати, и жоньки ихъ огородовъ полоти и жадное работы робити не мають, нижъли коли бы на толоку за хлебомъ вьрядничимъ были ку таковымъ роботамъ фольварьковымъ возваные, тогда по своей доброй воли, хто похочеть, тотъ на нее поидеть, але силою вьрядники наши тамошъние никого з нихъ к той работе фольварьковой приворочати не мають.

Што тежъ тые жъ подданные наши лучинские жаловали на тебе, ижъ они здавъна за воз сѣна з дыму по два гроши платити на кожъдый рокъ суть повиньни, и ты, дей, и тые п(е)н(я)зи за сено з нихъ берешъ и сено имъ над повинность ихъ косити велишъ. Яко жъ еси и ты самъ передъ нами повѣдиль, ижъ они тотъ платъ по два гроши за кожъдый возъ сѣна з дыму платять, а над то, дей, и сѣна чотыри стоги на кожъдый рокъ косити повиньни. Гдѣ мы того промежьку васъ досмотревъши, на томъ есмо постановили, ижъ тые лучиньцы и по дву грошу за воз сѣна с кожъдого дыму платити и на кожъдый годъ чотыри стоги сѣна тамъ,

гдѣ имѣ в прилеглисти указано будетъ, косити водлуг своєї стародавньої повинности.

При томъ тежъ который листъ они перед нами, старосты нашего пиньского, небожъчика п(а)на Ивана Михайловича, на томъ они здавна осели вказывали, мы ихъ правом при томъ листе заховываемъ. Только гдѣ бы потреба вказывала, тогда они замокъ нашъ Рогачовський восполोकъ и з ыньшою волостью нашою тамошьнею робити и будовати повинни будутъ.

А приказуемъ тобѣ, ижъ бысь тыхъ подданныхъ лучиньцовъ водлугъ сего листу нашего заховаль и над повинность ихъ стародавнюю, штобы еси имѣ кривдѣ никоторыхъ не дѣлалъ и новинъ не уводиль, а селетровъщину, ижъ бысь з нихъ по тому жъ, яко жъ и з иньшихъ волощанъ тамошьнихъ, з дыму по два гроши в кожъдый год бралъ, конечно.

Писанъ у Петрикове под летъ Бож(его) нарожъ(еня) || [17 зв.] 1548 м(е)с(я)ца⁴¹ ден, иньдиктъ 6.

№ 3.

Оригінал: РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Л. 19об–20.

Мікрофільм: РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 32. – Часть 1. – Л. 19об–20.

1548, лютого 18. Петриків. Лист королеви Бони до державці рогачівського Павла Попелжинського щоб людей церкви Св. Кузьми та Дем'яна не судив, пересудів і вин не брав.

[19 зв.] Лист, писаний до державцы рогачевского Павла Попелжинского⁴², абы в люди церкви св(я)того Кузмы [и] Демяна в Рогачевс ничымъ ся не вступовал.

Державъцы нашому рогачовскому Павлу Попельжинському⁴³.

Што при бытности твоей тутъ при дворе нашомъ, на тотъ час у Петрикове, жаловаль намъ попъ нашъ з Рогачова св(я)того Кузмы [и] Демъяна Григорей о томъ, што жъ, дей, в люди его церковные, которыхъ здавна и с предковъ своихъ ку оной церкви онъ вживает над повинность ихъ, вступуешъ ся, ихъ, дей, судишь, берешъ пересуды и выны на нихъ, гдѣ тежъ ты зналъ ся еси к тому, ижъ еси вину на нихъ взялъ за то, што жъ они бобровъ своихъ через заказ твой Ивану Зенькевичу попродавали.

⁴¹ У ркп. після слова залишено місце для зазначення місяця й числа дня.

⁴² Так у ркп, потрібно читати «Пелжинського».

⁴³ Так у ркп, потрібно читати «Пельжинському».

А такъ мы того || [20] промежку вас выслухавши, и не хотячи того мети, абы церкви Б(о)жеи, которое уближенье и кривды не была оному попу Григорю быти на потомные часы мѣли, яко⁴⁴ есмо тобѣ усне рассказали, такъ и симъ листомъ нашимъ приказуемъ, штобы еси у тые люди церковьные над повинность ихъ не вступоваль ся и ихъ не судиль, ани радиль, пересудовъ и винъ з нихъ не браль, и кривды оному попу и людемъ его над повинность ихъ стародавнюю не дѣлал. Нижъли оные люди того попа Григоря церкви, которые повинности ку тамошнему замьку нашому Рогачовскому здавна спольняти были повинни, тогды ихъ мы с таковыхъ повинности ихъ стародавнихъ тые з нихъ ку замьку н(а)шому тамошнему смотрѣти будешъ, конечно.

П(и)сан в Петрковѣ под лет(а) Бож(его) нарож(енья) 1548 м(е)с(я) ца фев(раля) 18 день, индиктъ 6.

Dmytro Vashchuk

**To history of everyday life of the Grand Duchy of Lithuania
(the institute of the «old times»
on the materials of the 32-nd Book of inscriptions
of the Lithuanian Metrica)**

The peculiarities of functioning of institute of «old times» in an everyday life of inhabitants of the Grand Duchy of Lithuania (henceforce – GDL) are analyzed in article. Discussions in a modern historiography concerning degree of conservatism of policy of the government of GDL in the annexed territories became the precondition of this research. Documents of the 32-nd Book of inscriptions of the Lithuanian Metrica became an object of the scientific analysis in this publication.

As a result of research, action of institute of «old times» of the GDL was revealed in such spheres, as administrative regulation (arrangement of borders of lands), economic life (implementation of audits, a customs and tax policy, and serving of duties), the solution of property questions, legal relations in jurisprudence.

The analysis of sources testified inherence of a factor of «old times» for an everyday life of the GDL. This institute was actively used both the authorities, and society for protection of their interests. Thus it should be noted frequent use for designation of this phenomenon the following synonymic row: «custom», «age-old custom», «custom of the right».

⁴⁴ У ркп. слово вписане над рядком.

Лариса Жеребцова
Дніпропетровськ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ МИТНОЇ СЛУЖБИ НА ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

У статті розглянуті деякі аспекти практичної роботи митної служби, такі як формування штату митниці, його ієрархії, прав та обов'язків, здійснення митної реформи королевою Бонаю, перехід митників у підзвітність до підскарб'я земського, а також особливості звітування по закінченню терміну служби. Здійснена публікація документа з Литовської Метрики, що розкриває зміст митної реформи королеви Бони 1536 р.

Ключові слова: митна служба, Велике князівство Литовське, митна реформа, королева Бона, підскарб'я земський.

В статье рассматриваются некоторые аспекты практической работы таможенной службы, такие как формирование штата таможника, его иерархии, прав и обязанностей, осуществление таможенной реформы королевы Боны, переход таможенников в подчинение подскарбия земского, а также особенности их отчетности по окончанию деятельности. Осуществлена публикация документа из Литовской Метрики, раскрывающего содержание таможенной реформы королевы Боны 1536 г.

Ключевые слова: таможенная служба, Великое княжество Литовское, таможенная реформа, королева Бона, подскарбий земский.

The article deals with some aspects of practical work of customs service, such as formation of staff of customs, its hierarchy, rights and duties, implementation of customs reform by Queen Bona, transition of customs officers to submission of the land treasurer [podskarbi], and also the peculiarities of the customs officers' reporting at the end of terms. The document publication from the Lithuanian Metrica, opening the content of customs reform of Queen Bona of 1536 is carried out.

Key words: customs service, the Grand Duchy of Lithuania, customs reform, Queen Bona, land treasurer [podskarbi].

Запропонована Максом Вебером концепція «бюрократії» – як системи адміністрації, що здійснюється на постійній основі спеціально підготовленими фахівцями у відповідності до певних правил, настановилася на думку дослідити розвиток митної служби на землях Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) з точки зору соціології організації. У даній статті ми розглянемо питання підзвітності митників і звітування по закінченню терміну діяльності, формування службового штату митни-

ці, його прав та обов'язків, організації діловодства на митницях, особливостей митної реформи королеви Бони на землях князівства, тобто тих аспектів практичної роботи митної служби, які не набули достатнього висвітлення у наших попередніх дослідженнях¹.

Службовий штат митниці

При визначенні службового штату митниці, його ієрархії та повноважень треба враховувати ряд факторів:

– здебільшого ми ведемо мову про державні митниці, оскільки організація приватних покладалась на власників земель, в яких вони влаштувались;

– залежно від способу управління митними округами, поряд із традиційним найменуванням «митник», що широко вживалось при оренді митних зборів, з 30-х рр. XVI ст. з'являється термін – «*справця*», для означення особи, що управляла (завідувала) митними зборами.

– статус митниці (головна митна комора чи її прикоморок) впливав на кількість задіяного в її роботі персоналу.

– велика територія ВКЛ вимагала від митників помічників, оскільки часто мита здавали в оренду в різних митних округах одній особі (або групі осіб). До 1536 р. на території ВКЛ діяло 11 митних округів (віленський, ковенський, підляський, мінський, полоцький, новгородський, вітебський, смоленський, дисенський, волинський, київський)², які за митною реформою королеви Бони були реорганізовані у 8 (віленський, ковенський, городенський, берестейський, бельський, мінський, полоцький і новгородський)³, а згодом у – 9, з урахуванням приєднаного у 1538 р. волинського округу⁴.

¹ Див: *Жеребцова Л.* Організація митної служби на землях Великого князівства Литовського наприкінці XV – в середині XVI ст. (до 1569 р.) // *Історія торгівлі, податків та мита / за ред. О. О. Дячка.* – Дніпропетровськ, 2007. – С. 52–57; *Вона ж.* Структура митної системи Великого князівства Литовського у кінці XV – середині XVI ст. // *Ukraina Lithuania Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського / НАН України.* Інститут історії України. – К.: Інститут історії України. – 2009. – Т. I. – С. 144–163;

² *Довнар-Запольський М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. 1. – С. 535–537; *Астрога В.* Мытная справа / *Энциклопедия «Вялікае княства Літоўскае».* – Мінск, 2007. – Т. 2. – С. 327.

³ *Довнар-Запольський М.* Государственное хозяйство... – С. 542; Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. КМФ-36. – Оп. 1. – Од. зб. 21. – Арк. 45–47.

⁴ *Lietuvos Metrika* (далі – LM). *Knyga Nr. 15 (1528–1538) / parengė A. Dubonis.* – Vilnius, 2002. – № 175.

– при системі відкупів митних зборів орендну плату або її більшу частину часто вносили наперед. Одна особа рідко мала такі кошти, тому мита орендували групі осіб, переважно євреям, які мали вільні кошти для внесення орендної плати.

– компетентність осіб, що отримали право стягати мита як знавців митної справи залишається невизначеною. Можна припустити, що митниками були достатньо освічені люди, які вміли рахувати, вести реєстри, мали певний діловий хист.

Митна комора – це місце стягнення митних оплат та контролю за провезенням товарів, також орган державної адміністрації, покликаний до накладення та стягнення митних оплат. Вони розташовувались, як правило, в головних осередках адміністративної влади краю, на схрещенні важливих торговельних шляхів, поблизу переправ, на кордонах держав та регіонів. До складу системи митних комор входять головні митні комори, що становили центри митних округ, а також звичайні митні комори та їхні відділення – прикомірки, що розташовувалися на проміжних пунктах торгових шляхів. Митні комори розташовувалися виключно в державних містах, натомість прикомірки – також і в приватних населених пунктах⁵.

Питання складу службового штату митниці майже не знайшли висвітлення в історіографії. У своїй фундаментальній праці М. Довнар-Запольський відмітив, що коли мита здавали в оренду, на кожній митниці сиділи особливі справці й митні писарі, що призначались самими митниками. Всі ці слуги стягали мито. Крім особистих слуг митникам допомагали господарські дворяни, які виконували функції поліційного нагляду, затримували контрабандні товари і спостерігали за рухом товарів через кордон. При системі завідування митними зборами митними коморами керували особливі справці, яких зазвичай було кілька осіб: один чи двоє з числа місцевих жителів, господарський дворянин і писар чи дяк⁶. Проте, проаналізовані нами джерела свідчать, що не всі з перелічених М. Довнар-Запольським урядників перебували у штаті кожної митниці. До того ж, важливо встановити як відбулось формування штату митниці протягом XVI ст.

З урахуванням вищевказаних факторів визначимо штат митниці, його ієрархію та обов'язки. Штат митниці (не обов'язково кожної) складався із: митника, товаришів і слуг, писарів чи дяків.

1. *Митник* – керував митною коморою, оглядав товари, стягав із них відповідне мито й опечатував товар. Митники самі підбирали собі по-

⁵ Берковський В. Митна комора / Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т. 6. – С. 672.

⁶ Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство... – С. 550–551.

мічників, керували діяльністю підлеглих їм комор, затримували купців, що ухилялись від сплати мит⁷, виконували функції фінансових агентів великого князя, зокрема, виступали постачальниками різних товарів для князівського двору⁸. Митний нагляд був у руках сторожі на жалуванні в митника. Начальником над нею зазвичай був королівський дворянин. За потреби допомогу відкупникам мали надавати найближчі намісники, державці та інші службові особи. Застави влаштовувалися на розгляд відкупника у всіх, на його думку, потрібних пунктах, на королівських або поміщицьких землях⁹.

Умови праці митника, його юридичний статус та відносини з господарем регулювались договором оренди. При королях Казимірі та Олександрі, а також у перші роки правління Сигізмунда I місцевих урядників повідомляли листом, що певне мито віддали на відкуп. З цим листом, в якому обумлювались умови оренди, митник їхав на місце, показував уряду і починав працювати. Пізніше, митник отримував на руки лист, який вже мав форму контракту, а місцеві урядники (які мали допомагати митникам в їх діяльності) отримували від господаря коротке повідомлення про віддачу мита на відкуп¹⁰.

Договір оренди – це своєрідна «посадова інструкція» для митників як урядників, яка в загальних рисах визначала порядок стягнення мит та обов'язки митника по відношенню до великого князя і скарбу. Проте, в орендах зовсім не вказували ставки митних зборів. Головною умовою було те, щоби скарб не ніс збитків, а митники працювали так, як було за їх попередників. Тому митники самі дізнавались розміри мит, обирали помічників, вели реєстри для звітності. Без договору оренди митник – не митник, тобто не міг здійснювати свою діяльність. Письмове підтвердження діяльності митника у вигляді договору оренди свідчило про правове оформлення митної служби як державної інституції.

Якщо мита здавались в управління, збором мит завідували особливі *справи*¹¹. Цей термін виникає у 1530-х рр. у зв'язку із плануванням митної реформи. У 1536 р. всі митні округи ВКЛ перейшли під управління королеви Бони, яка збиралась централізувати всю митну адміністрацію і

⁷ *Астрога В.* Мътная справа / Энциклапедыя «Вялікае княства Літоўскае». – С. 328.

⁸ *Berkowski W.* Struktury administracyjne komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku // Nad społeczeństwem staropolskim / Pod red. K. Łopatickiego i W. Walczaka. – Białystok, 2007. – Т. 1. – Kultura – Instytucje – Gospodarka w XVI – XVIII stuleciu. – S. 324.

⁹ *Дячок О. О.* Мережа митниць на українських землях середини XIV – середини XVII ст. // Зб. наук. праць: «Історія торгівлі, податків та мита». – 2010. – № 1 (1). – С. 67.

¹⁰ *Довнар-Запольський М.* Государственное хозяйство... – С. 543, 550..

¹¹ *Довнар-Запольський М.* Государственное хозяйство... – С. 552.

звільнити її від залежності приватних осіб, переважно євреїв, які знаходились у більш привілейованому становищі на шкоду торгівлі й державних доходів¹². У документі під заголовком «*Назначене справець митных на всих коморах у Вел(иком) к(ня)з(стве) Лит(ов)ском. То есть справа митная*»¹³ детально розкривається зміст реформи:

1) на головні митниці ВКЛ – у Ковно, Вільно, Городно (разом із коморою в Мостех), Бельську (із коморою у Дорогичині), Бересті, Мінську (із коморою у Бобруйську), Новгороді, Полоцьку (із коморою у Вітебську, Друї, Могильові та Орші) були призначені нові справці, прізвища яких записані у документі.

2) головні митниці ВКЛ очолили три митні справці – один дворянин, два інші – бурмістри (інколи місцевий плебан або міщанин). Митниці, що мали відношення до головних очолили ті ж самі справці, а в поодиноких випадках окремі;

3) за свою роботу справці отримували платню (голова комори, дворянин – 20 грошів на тиждень, бурмістри, міщани – 10 грошів);

4) до нових митних адміністраторів були направлені листи, що визначали їх обов'язки: вірно і справедливо служити, щоби скарб не ніс збитків, постійно об'їжджати всі комори, що знаходяться у їх завідуванні, перебувати у підлеглих підскарб'я земського (Івана Горностая), щопівроку звітувати перед ним з «*рейстра и пенязи*» за отримані з мит доходи. У самому документі в якості прикладу наведено лист до справці полоцької комори пана Гліба Зенов'євича.

5) нові справці не повинні користуватись допомогою євреїв і мали відлучити їх від оренди митних зборів по закінченню року¹⁴.

Перелічені у документі головні митні комори стали центрами нових митних округів. Порівняння створених митних округів із старими дає підстави стверджувати, що королева Бона законодавчо закріпила кордони митних округів, що сформувались за часів діяльності митника Міхеля Єзофовича, якому у 1520-х рр. разом із товаришами орендували митні збори у трьох великих округах ВКЛ. Основні зміни торкнулись поділення великого району підляських мит на три: берестейський, бельський та городенський. Ідея королеви Бони централізувати збір мит також не була новою. Ще на початку XVI ст. земський підскарб'ій Аврам Єзофович замінив систему відкупів митних зборів системою управління через до-

¹² Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство... – С. 542; *Pociecha W. Królowa Bona (1494 – 1557). Czasy i ludzie odrodzenia*. Tom III. – Poznań, 1958. – S. 141.

¹³ Повний текст цього документу опубліковано у Додатку.

¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. КМФ-36. – Оп. 1. – Од. зб. 21. – Арк. 45–47; Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство... – С. 542; *Pociecha W. Królowa Bona...* – S. 141–143.

вірених осіб. Це дозволило підвищити та чіткіше контролювати доходи від митних зборів¹⁵. На Волині у королеви Бони також був свій інтерес. В. Поліщук висловив цікаву думку щодо безпосереднього впливу митної реформи 1536 р. на проведення ревізії українських замків у 1545 р. і перевірки привілеїв волинських землевласників на встановлення мит у 1547 р. Королева Бона мала намір скласти кадастр, опис земської нерухомості з урахуванням її прибутковості для фіскальних цілей¹⁶.

У кінці 50-х рр. XVI ст. коли мита знову орендувати євреям і митні збори майже по всьому ВКЛ віддали на відкуп групі євреїв, головного митника називають «старшим орендарем»¹⁷. При цьому «справцями»¹⁸, «справцями митними и поборовыми» або «справцями поборовыми»¹⁹ називали як основного орендаря, так і його представників чи слуг на місцях. Така термінологічна розмитість може свідчити про те, що у 60-ті рр. XVI ст. термін «справця» мав технічний характер для означення особи, що завідувала митами або працювала на конкретній митниці від імені основного митника.

В. Берковський ідентифікував 136 урядників державних цельних і 33 приватних митних комор, що діяли на Волині протягом XVI – другої половини XVII ст. Серед державних урядників було 25 цельників, 80 митників і 31 писар; серед приватних – 32 митники і 1 писарь. 78 % урядників були єврейського походження²⁰. За нашими підрахунками з початку XVI ст. до 1569 р. на головних митницях працювало: у Луцьку – 7 митників і 1 писар, у Володимирі – 6 митників і 1 писар, у Кременці – 6 митників і 2 писарі. У Звягелі, Заславі, Дорогобужі, Литовіжі, Дубровиці,

¹⁵ Жеребцова Л. Митна реформа королеви Бони у Великому князівстві Литовському // Шоста міжнародна наукова школа-семінар, Дніпропетровськ, 11–12 жовтня 2012 р. / Редкол. збірн.: В. А. Смолій. – К., 2012. – С. 16–17.

¹⁶ Поліщук В. Ревизия волинских мыт и особенности документального состава книги Литовской Метрики № 22 (1547 г.) // Istorijos šaltinių tyrimai. – 2 / Sudarė Artūras Dubonis. – Vilnius: LII leidykla, 2010. – P. 129–160.

¹⁷ LM. Knyga Nr 567 (1567–1571) / parengė A. Baliulis. – Vilnius, 2006. – № 2–4, 6, 8.

¹⁸ LM. Knyga Nr 37 (1552–1561) / parengė D. Baronas. – Vilnius, 2011. – № 111, 273, 314, 365, 367, 406, 448, 453, 498, 522, 586, 600; LM. Knyga Nr 567. – № 1, 5, 7, 11.

¹⁹ ЦДАУК. – Ф. 28. Володимирський гродський суд. – Спр. 2. – Арк. 186 зв., 191, 201 зв. – 202, 202–202 зв.; Спр. 3. – Арк. 57–58 зв.; Грамоты Великих князей Литовских с 1390 по 1569 годы / под ред. В. Антоновича и К. Козловского (далі – ГВКЛ). – К., 1868. – № 46, 47, 48, 50.

²⁰ Berkowski W. Struktury administracyjne komór celnych i mytnych... – S. 327.

Клевани – по 1 митнику²¹ без писарів. Перелічені міста були прикорморками²² головних митниць, а тому не потребували великого штату.

2. *Товариші*²³ і *слуги*²⁴ – були схожою категорією службовців, які допомагали основному митнику (чи старшому орендарю), представляли його інтереси на місцях, зокрема при спільній оренді, завідували митною коморою від його імені, а також виконували функції митної сторожі. Поодинокі документи свідчать, що відмінність між товаришами і слугами полягала у тому, що товариші могли виступати співорендарями головного митника, а слуги лише представляли його інтереси на місцях. Іноді помічники митників фігурують у джерелах як *«потужники»*²⁵ чи *«приятели»*²⁶.

Виділення цієї категорії у службовому штаті митниць обумовлено фактором великої території ВКЛ, а також сумою орендної плати. В. Берковський зазначив, що залежно від розмірів орендної суми євреї стягували мита на орендованих коморах самі або за допомогою членів своїх родин, співорендарів, помічників, писарів тощо. На відміну від християн, які воліли працювати індивідуально, євреї діяли корпоративно: довкола багатого орендаря гуртувалась велика кількість слуг²⁷ чи родичів. Вочевидь, митники добирали помічників на свій розсуд з кола колишніх митників, купців чи міщан, вже знайомих із торгівлею чи стягненням митних зборів. Так, у 1568 р. Менделю Ізаковичу *«и товарышомъ его, кого он ку себе до тое аренды припустити»* орендували митні збори по всьому ВКЛ²⁸.

На прикладі митної діяльності Міхеля Єзофовича простежується організація роботи мережі митниць на території князівства, що вимагала від основного орендаря залучення співорендарів та помічників. Головною резиденцією пана Міхеля було Берестя, звідки він керував митними

²¹ Ibidem. – S. 328–337.

²² Дячок О. О. Мережа митниць на українських землях середини XIV – середини XVII ст. – С. 65–66.

²³ LM. Knyga Nr 4. (1499–1514) / parengė L. Anužytė. – Vilnius, 2004. – № 10; LM. Knyga Nr 6. (1494–1506) / parengė A. Baliulis. – Vilnius, 2007. – № 417; LM. Knyga Nr 8. (1499–1514) / parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius, 1995. – № 129; LM. Knyga Nr 224 (1522–1530) / parengė S. Lazutka, I. Valikonyte etc. – Vilnius, 1997. – № 81, 82, 102; LM. Knyga Nr 567. – № 1. Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА). – Ф. 389. Литовская Метрика. – Оп. 1. – Ед. хр. 17. – Л. 214–216.

²⁴ LM. Knyga Nr 14. (1524–1529) / parengė L. Karalius, D. Antanavičius. – Vilnius, 2008. – Nr 64, 588, 672; LM. Knyga Nr 224. – Nr 81, 102, 212, 216, 217; РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 1274–1275; Ед. хр. 17. – Л. 214–216.

²⁵ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 33. – Л. 66 об.

²⁶ ЦДІАУК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 57.

²⁷ Berkowski W. Struktury administracyjne komór celnych i mytnych... – S. 322–323.

²⁸ LM. Knyga Nr 567. – № 2; ГВКЛ. – № 55.

округами за допомогою своїх колег, співорендарів, яких він старанно добирав із кола євреїв і міщан, а також особистого штабу урядників, писарів і сторожі²⁹.

При спільній оренді основні орендарі та їх слуги не мали права збирати мита без відома один одного. Так, у 1524 р. Міхель Єзофович та Міхель Шпіс разом орендували воскові і соляні комори у Луцьку, Володимирі, Бересті, Каменці, Дорогичині, Мельнику, Лосічах і Гродно. Територіально це майже два митні округи на заході ВКЛ. Звісно, що основні орендарі фізично не могли знаходитись на всіх митницях, тому на місцях працювали їхні слуги. В оренді окремо оговорювалось, що слуги повинні працювати разом: *«не маєт Міхель, жид, ани слуги его без слуг пана Міхеля Шписовых тых доходов збирати, а Міхеля Шписовы слуги без его слуг также не мають одни в томъ ся справовати, нижли мають одни сполом тые коморы и мыта держати и доходы з них збирати...»*³⁰.

При співоренді слуги митників більше виступали наглядачами під час стягнення митних зборів, вели записи про прибутки і витрати у формі реєстрів, які потім використовували митники для кінцевих звітів між собою і великим князем чи підскарбієм земським.

Прикладом, що ілюструє взаємовідносини та розрахунки між основними митниками при спільній оренді є конфлікт митника Міхеля Єзофовича з бельським бурмістром Тимошем Сегеневичем. У 1524 р. Тимош Сегеневич звинуватив слугу Міхеля Єзофовича Богдана у тому, що той взяв у нього частину грошів з мит, яка мала надійти Міхелю Єзофовичу і не відзвітував: *«которыи жо его (Міхеля Єзофовича – Л. Ж.) слуга на имя Богдан от него тую комору при нем заведаль и тую всю часть, што на Міхеля приходило, браль, а ему в томъ личбы не вчиниль и реистровъ не отдалъ»*³¹ (виділено нами – Л. Ж.).

Під час судового слідства Міхель Єзофович визнав, що нічого не отримав від свого слуги, оскільки Богдан працював при Тимоші Сегеневичі, а частину грошів, що мала йому надійти бельський бурмістр повністю брав на себе. Слуга Богдан також визнав, що жодного пенязя своєму пану – Міхелю Єзофовичу – не давав, бо: *«тыи пенези вси в рукахъ Тимошовыхъ были в скринъцы, а я только при немъ былъ и того смотрель, ажъ быхъ*

²⁹ Horn M. Żydzi i mieszczenie na służbie królów polskich i wielkich książąt litewskich w latach 1386–1506. Uwagi wstępne. Bankierzy i celnicy // Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego w Polsce. – 1985. – № 1/2. – S. 14.

³⁰ LM. Knyga Nr 224. – № 102.

³¹ LM. Knyga Nr 14. – № 672.

ведаль, што приходу будетъ, абы пану моему шкоды не было»³². Наведена цитата вказує на спосіб зберігання отриманих з мит грошей – у скринях.

У 1527 р. конфлікт остаточно вирішився. У 1523 р. Міхелю Єзофовичу орендували воскові та соляні комори, у тому числі й у Бельську³³. Через деякий час (орієнтовно у 1524 р.) Міхель Єзофович передав бельську комору у завідування Тимошу Сегеневичу³⁴. За умовами оренди половину доходу отримував на себе Сегеневич, половину – Міхель Єзофович, інтереси якого в якості наглядача представляв слуга Богдан. У 1525 р. Тимош Сегеневич визнав, що гроші взяв не Богдан, а сам Міхель Єзофович³⁵. Єзофович підтвердив, що взяв у Тимоша 736 кіп грошів, які той залишився винен після вчинення перед ним лічби³⁶ з бельської воскової комори³⁷. Тимош звинуватив Богдана тому, що той не був присутнім під час його звіту перед Міхелем Єзофовичем. Щоб упевнитись у невинності Богдана, який стверджував, що реєстри з митниці не покажуть, що саме він взяв гроші, великий князь уповноважив довірених осіб зробити виписки зі звітів по орендам. У результаті: «в тяхъ реустрехъ ничего не найдено, итобы Богдан взялъ и Михелю даль, але што брано восковничое – то все брал Тимош»³⁸.

Терміном *слуги* також називали помічників основного митника, які виконували функції митної сторожі у прикордонних регіонах. Вони слідували, щоби купці не оминали митниці і не провозили товар контрабандою. У 1544–1546 рр. орендарі луцької та володимирської митної комори брати Олехно та Іван Борзобагаті мали «положити для сторожи мит служебников своих» (виділено нами – Л. Ж.) у Кремінці, Дубно, Ковелі, Горухові, Дубровиці, Корці, Заславлі, Браславлі, Вінниці, Жабчомі та Перемилі та інших містах Волині, як було за попередніх митників³⁹.

У 1568 р. справці володимирської комори Маїр Ізакович та Іуда Агронович просили переписати до гродських книг лист Яна Ходкевича та Остафія Воловича про те, щоби місцеві князі, пани, бояри та урядни-

³² LM. Knyga Nr 14. – № 64.

³³ LM. Knyga Nr 224. – № 81.

³⁴ LM. Knyga Nr 14. – № 784.

³⁵ LM. Knyga Nr 224. – № 212, 216.

³⁶ Тимош Сегеневич мав звітувати перед Міхелем Єзофовичем як перед співорендарем, а також митником, уповноваженим приймати звіти від всіх восковничих і соляничих ВКЛ. – LM. Knyga Nr 8. – № 133.

³⁷ LM. Knyga Nr 14. – № 64, 65.

³⁸ LM. Knyga Nr 14. – № 64.

³⁹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 31. – Л. 138; Торгівля на Україні XIV – сер. XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина» / упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К., 1998. – № 55.

ки дозволили слугам старшого орендаря мит по всьому ВКЛ Менделя Ізаковича знаходитись на території Польщі (в районі Грубешова) й затримувати купців, що оминали митниці: *«абы в именях пограничных в местех и селех ему (Менделю Ізаковичу) слуг своихъ (виділено нами – Л. Ж.) для постереганя промыт поборовых и мытных людем купецкихъ и иныхъ всихъ которые речми купецкими гандлюют и товары свои не заплативъши побору и мыта за границу вывозят...»*⁴⁰.

У кінці 50-х – 60-х рр. XVI ст. різниця між справцями та слугами стає більш розмитою, представників головного митника на місцях називали обома поняттями. Так, у 1568 р., коли мита майже по всьому ВКЛ орендували Яну Ходкевичу, Остафію Воловичу та Менделю Ізаковичу, король надіслав свого дворянина Павла Оранського, щоби той передав усю митну справу на Волині від попередніх орендарів новим: *«слугамъ и справцамъ пана старосты Жомоитского и пана подканцлерого и Менделю Ізаковичу съ товаришии его слугамъ и справцамъ ихъ жидовскимъ, въ моцъ и справу подаль»*⁴¹ (виділено нами – Л. Ж.).

3. Писарі⁴², дяки – вели реєстри товарів, що надходили й кількості стягнених з них мит⁴³. У книгах ЛМ писарі рідко фігурують на митницях в якості окремої штатної одиниці, оскільки їхні функції щодо ведення реєстрів і нагляду за стягненням мит виконували товариши або слуги митників. У джерелах можна зустріти поодинокі приклади діяльності писарів на митницях. Так, у 1539 р. князь Кузьма Заславський продав свою частку острозького мита королеві Боні за 100 кіп грошів щорічно. А у 1540 р. турбуючись, щоби мито стягували правильно, князь Кузьма попросив королеву Бону тримати свого писаря на митниці в Острозі⁴⁴. Наведений приклад більше ілюструє використання писаря не в якості штатної одиниці митниці з постійними обов'язками, а як наглядача за стягненням мит, знайомого з діловодством.

Митні дяки рідко фігурують у джерелах. Так, у 1539 р. митний дяк Борис виступав свідком дворянина королеви Бони Станіслава Залеського, який служив при князі біскупі луцькому *«для сторожи справ мытных»*, звинуваченого Грицьком Сенютою у смерті свого брата Романа Сенюти⁴⁵.

⁴⁰ ЦДІАУК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 57.

⁴¹ ГВКЛ. – № 56.

⁴² ГВКЛ. – № 40, 46, 50, 58.

⁴³ Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство... – С. 551.

⁴⁴ Жеребцова Л. Ю. Суперечка між Острозькими та Заславськими з приводу острозького мита / Історія торгівлі, податків та мита. – Д., 2010. – № 2(2). – С. 78–79.

⁴⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Zespol 465. Metrika Litewska transkrypcje. – Sygn. 208. – Nr 33. – P. 60–62.

Згідно списку митників і писарів, складеного В. Берковським, писарі з'являються на трьох головних митницях Волині у 60-х рр. XVI ст.: по одному у Луцьку та Володимирі (разом із товаришами) й два у Кремінці⁴⁶. У джерелах зустрічається певна термінологічна невизначеність щодо найменування писарів як службовців митниці. Так, представники Менделя Ізаковича на володимирській митниці Маїр Ізакович та Іуда Агронович у 1567 р. фігурують як «*писары поборовые и мытные коморы володимерское*»⁴⁷, а сам Іуда Агронович як справця мит володимирської комори⁴⁸. Фактично писарі виконували ті ж функції по веденню реєстрів, що і слуги чи товариші митників. Тільки тепер службовця, що окремо займався бухгалтереєю та діловодством називали писарем. Наявні джерела не дають підстав стверджувати, що писарі були постійною окремою штатною одиницею митної комори.

Отже, приватний характер організації митної служби вплинув на відсутність чіткого розмежування професійних обов'язків між працівниками митниці, їх ієрархії та службових призначень згідно компетенції. Для найменування головного митника використовувались терміни «справця», «справця поборовий», «старший орендар», помічників митників використовували терміни, що означали функції працівника в цілому (слуги, товариші).

Статус і підзвітність митників

Митна служба ВКЛ мала приватний характер, оскільки її організація здебільшого покладалась на осіб, які отримали право стягати або орендувати мита. Згідно Першого, Другого⁴⁹ і Третього⁵⁰ Литовських Статутів лише великий князь мав виключне право встановлювати нові мита⁵¹. Статути не визначають осіб, що отримали право стягати мита, як урядників або фінансових агентів великого князя на місцях з чітко окресленими повноваженнями.

Самі митники та їх слуги, незалежно від етнічного походження, попереднього або паралельного роду занять, були особливою категорією державних службовців, що мали судовий імунітет від місцевої влади.

⁴⁶ *Berkowski W. Struktury administracyjne komór celnych...* – S. 327–334.

⁴⁷ ГВКЛ. – № 50.

⁴⁸ ЦДАУК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 57.

⁴⁹ Статут Великого Князства Литовського 1566 г. – Издание императорского московского общества истории и древностей российских, 1855. – С. 27–29.

⁵⁰ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. / [пер. на бел. мову А.С.Шагун]. – Мінск, 2002. – С. 58.

⁵¹ Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – Минск, 1960. – С. 39.

Підсудність митників визначалась судом великого князя⁵², а з 1531 р. – й підскарбія земського⁵³.

Проблема підпорядкування митників юрисдикції підскарбія земського на фоні еволюції самої посади підскарбія від писаря великокнязівської канцелярії до керівника економікою ВКЛ, майже не висвітлена в історіографії. На прикладі цієї еволюції простежуються спроби влади виділити окремого урядника зі штату великокнязівської канцелярії, який би керував всією фінансовою сферою князівства й, зокрема, контролював надходження з митних зборів⁵⁴.

Розширення повноважень уряду підскарбія земського щодо митної служби відбулось у 1531 р. До цього року звіти від митників, восковничих і соляничих приймали писарі великокнязівської канцелярії, а потім вписували їх до книг Литовської Метрики (далі – ЛМ). Підскарбій земський, як один із писарів канцелярії і паралельно начальник скарбу ВКЛ, інколи приймав участь у прийнятті звітів як один із контролерів, але не в силу своїх посадових обов'язків. Така спорадичність притягнення підскарбія до звітів митників пояснюється тим, що в цей період основним способом управління митними округами була оренда митних зборів різним особам, переважно євреям. А за умов оренди підскарбій земський не втручався у внутрішні справи митників⁵⁵.

У 1531 р. митники ВКЛ отримали повідомлення, що підскарбієм земським призначено найвищого писаря канцелярії Івана Горностая. Віднині вони підпорядковувались підскарбію земському й повинні приїхати до Вільна з документами оренд, на основі яких вони тримали мита, звітами та реєстрами з того, що мали на даний момент, тобто з: *«реистра мытницких водле которых будете доходы н(а)ши збирали и роздавали и теж оранды свои перед нимъ положили и о всяких справах мытных и о пгъязех што будете на тот часъ в себѣ мѣти ему достаточне и*

⁵² Ващук Д., Жеребцова Л. Митні привілеї як джерело до вивчення правового становища євреїв-митників на території Великого князівства Литовського (кінець XV – середина XVI ст.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Зб.наук.праць. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Випуск 2. – С. 59–66.

⁵³ AGAD. – Zespol 1. Zbiór dokumentów pergaminowych z lat 1155–1939 (далі – ZDP). – Sygn. 8647; Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – М., 1900. – С. 396–400; Груша А. Падскарбі/ Энцыклапедыя «Вялікае княства Літоўскае». – Т. 2. – С. 386.

⁵⁴ Жеребцова Л. Влияние великокняжеской канцелярии на первичную бюрократизацию таможенной системы Великого княжества Литовского // Dzieje biurokracji / pod redakcją A. Górnika, K. Liatawca, D. Magiera. – Lublin – Siedlice, 2011. – Tom IV, cz. 1. – S. 111–123.

⁵⁵ Любавский М. Литовско-русский сейм. – С. 397–398.

справедливе поведили и личбу вчинили». Підскарбій земський отримав право їх судити, приймати звіти, фіксувати у реєстрах борги, в разі несплати відлучати від оренди, видавати квитанції, тобто *«справовати во всемъ зъ скарбныхъ речахъ водлугъ давного обычаа»*⁵⁶.

З 1550-х рр. підскарбій земський отримав широкі розпорядчово-виконавчі функції, управління всією економічною сферою ВКЛ, продовжував контролювати надходження з митних зборів, призначав і звільняв завідувачів митними зборами та орендарів⁵⁷.

Таким чином, протягом першої половини XVI ст. митники перейшли у підзвітність і підсудність підскарбія земського, який приймав і контролював надходження з митних зборів, проте не очолював митну службу.

Звітність по закінченню терміну служби

Після закінчення терміну оренди митники мали надати звіт (лічбу) про доходи та видатки з митних зборів по квитанціям великого князя. До скарбу живі гроші з митних зборів майже не поступали, оскільки витрачались на місцях за розпорядженням великого князя по квитанціям. Це був один із способів виплати жалування місцевим урядникам та боргів. По закінченню терміну оренди митник надавав оплачені квитанції при кінцевому звіті. В договорах оренди вказувалось, що місцеві урядники повинні допомагати митникам в їх діяльності і не допускати того, щоб хтось вимагав оплати по квитанціям силою, не дочекавшись кінця року. Тому всі розрахунки відбувались у кінці орендного року⁵⁸.

За відсутності чітких посадових інструкцій в силу інституціонального становлення митної служби ВКЛ, митникам та їх слугам самим доводилось налагоджувати та організовувати діловодство на митницях. За умовами оренди митник надавав до скарбу лише зазначену в договорі суму, а все, що залишалось чи надходило «зверх» того залишав собі. Митники мали вести реєстри реальних надходжень і витрат з мит. Траплялось так, що великий князь випишував по квитанціям більшу суму, ніж було зібрано з певного мита. В такому випадку митник видавав власні гроші, що вносились до остаточного звіту, за рахунок, наприклад, наступної оренди.

Для ведення доходно-витратних записів з митних зборів митники та їх помічники самостійно організовували діловодство на митниці. Документи ЛМ свідчать, що записи велись у формі реєстрів. Вочевидь, реє-

⁵⁶ AGAD. – Zespol 1. ZDP. – Sygn. 8647.

⁵⁷ Жеребцова Л. Особливості підзвітності митників підскарбію земському у Великому князівстві Литовському // П'ята міжн. школа-семінар «Історія торгівлі, податків та мита», Дніпропетровськ, 27–28 жовтня 201 р. – К., 2011. – С. 39–41.

⁵⁸ Любавский М. Литовско-русский сейм. – С. 397–399.

стри заносили до митних книг, які велись на митних коморах з XV ст., але зберіглись з 1583 р.⁵⁹ Митні книги – це вид актових записів у ВКЛ про купців та їх товари, які вони провозили через митні комори чи прикормірки. До митних книг вносили прізвище купця, його місце проживання, який і звідки й куди везе товари, їх вартість та суму сплаченого мита⁶⁰.

Виникає питання як митники навчились вести реєстри? З одного боку, вони робили це навмання, оскільки багато з них займались торгівлею і за родом діяльності їм доводилось записувати та рахувати. Зручною формою для ведення дохідно-витратних записів був реєстр. З іншого боку, звіти митників по закінченню терміну оренди відомі ще з кінця XV ст., а отже, митники якимось чином фіксували надходження з мит. Звіти митників до книг ЛМ вносили писарі великокнязівської канцелярії, які й виробили певну форму для таких записів. Припускаємо, що писарі канцелярії могли «підказати» митникам або показати взірець того, як вести прибутково-видаткові записи. Сама канцелярія як єдина структура, що документально забезпечувала всі сфери життя ВКЛ виступила фактором первинної інституціоналізації митної служби⁶¹.

Щопівроку та в кінці орендного року митники мали їхати до великого князя чи підскарб'я земського й звітувати за результатами роботи. У документах ЛМ майже не має інформації щодо того, як митники добирались до Вільна, скільки днів/тижнів тривала подорож, хто їх супроводжував і охороняв, яка небезпека на них чекала, тощо. Тобто ряду повсякденних питань, які й не могли бути відображені в документах ЛМ в силу їх актового характеру. Луцька гродська книга за 1561 р. містить документи про напад на луцького ключника й господарського митника Івана Яцковича Борзобагатого-Красенського, який поїхав зі звітами та грошима з митних зборів до Вільна⁶². Наведені документи є унікальним джерелом до історії практичної організації митної служби на землях ВКЛ, що детально описують обставини подорожі митника, його супроводжуючих, тривалість і запланований маршрут, умови перевезення грошей і документів, перелік вкрадених речей і грошей і завданих поранень. Цінність документів у тому, що в актових книгах ЛМ такі напади на митників майже не за-

⁵⁹ Жеребцова Л. Влияние великокняжеской канцелярии на первичную бюрократизацию... – S. 120

⁶⁰ Капыскі З. Мытныя кнігі / Энцыклапедыя «Вялікае княства Літоўскае». – Т. 2. – С. 329.

⁶¹ Жеребцова Л. Влияние великокняжеской канцелярии на первичную бюрократизацию... – S. 120–123.

⁶² ЦДІАУК. – Ф. 25. Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 179 зв. – 180, 182–183 зв., 183 зв. – 184.

фіксовані, що, водночас, не свідчить про їх відсутність у митній практиці взагалі.

Загальні обставини справи такі: у вівторок 2 вересня 1561 р. пан Іван Яцкович Борзобагатий вирушив із родиною до Вільна. На одному возі на скринях, де знаходились *«рейстри, квиты, з грошима, золотыми талерми и клейноты»*⁶³ їхав пан митник з дружиною, на іншому – син Василь, онука Федора та три служебники. Вони виїхали з Луцька проти ночі, тому вирішили переночувати у своєму маєтку Забороль. Недалеко від маєтку на них напали озброєні зем'яни белзького повіту Лаші. Поранених дружину і онуку повезли у невідомому напрямі, а митника із сином до маєтку князя Януша Порицького.

Залишивши віз зі скринями на подвір'ї, князь Порицький наказав заложити інший віз Івана Яцковича і, посадивши на нього митника із сином, виїхав з ними з маєтку. Через деякий час пана Івана викинули з возу, а Василя забрали з собою. На наступний день до маєтку митника прибули вижі для огляду завданих родині та його служебникам численних поранень.

Митник склав детальний перелік вкрадених грошей та речей. Окрім реєстрів, квітів та грошей з митних зборів, пан Іван Борзобагатий взяв із собою багато коштовних речей⁶⁴. За нашими підрахунками у митника із собою було у перерахунку на литовські гроші – 2 518 кіп литовських грошів, які він мав віддати за півтора року оренди (з січня 1560 по вересень 1561 р.).

У результаті нападу Іван Яцкович Борзобагатий втратив усі зібрані з волинських мит і луцького ключа гроші й не зміг повернути їх до скарбу. У тексті документів безпосередня причину нападу не вказана, проте тривала митна діяльність Борзобогатих на Волині (з 1544 р. до 1563 р.)⁶⁵ вказує на те, що метою нападу було не стільки пограбування, скільки зведення особистих рахунків з метою дискредитації Борзобогатих як митників.

Приватний характер організації митної служби особами, які отримали право стягати мита, свідчить про те, що сама митна система як державна структура знаходилась в процесі первинної бюрократизації та інституціалізації. Це підтверджується термінологічною плутаниною у визначенні службового штату митниці, нечітким розподілом обов'язків між працівниками, приватним підбором кадрів, без урахування їх компетенції. Митники – це не сучасні урядники з чітко окресленими повноваженнями

⁶³ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 182 зв.

⁶⁴ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 182 – 183 зв.

⁶⁵ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 31. – Л. 133 об. – 136, 136 об. – 139; Ед. хр. 35. – Л. 139 об. – 144, 253 – 258.

і посадовими інструкціями. Вони самі підбирати помічників, ділились з ними досвідом, організовували роботу митних комор і забезпечували митну варту, вели реєстри, піклувались про свою безпеку під час подорожей зі звітами тощо. Поступовий перехід функцій контролю за надходженнями з мит від писарів великокнязівської канцелярії до спеціального урядника – підскарб'я земського, а також проведена у 1536 р. митна реформа свідчать про намагання влади централізувати збір мит і уніфікувати митну адміністрацію. Стосовно до вивчаємого періоду важко казати про митну службу, як про адміністративний апарат з високим ступенем розподілу праці, розвинутою ієрархією управління, наявністю численних правил й норм поведінки персоналу й підбором кадрів за їх професійними якостями, тобто тим, що називається раціональною бюрократією.

ДОДАТОК⁶⁶

Публікація: ЦДІАУК. – КМФ-36. – Оп.1. – Од. зб. 21. – Арк. 45 зв – 47.

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389. Литовская Метрика. – Оп.1. – Ед. хр. 21. – Л. 45 об – 47.

Копія: AGAD. – Zespol 465. Metryka Litewska transkrypcje. – Sygn.206. – S. 210 (26) – 212 (28).

1536.11.08. Краків. Призначення митних справець на всі комори у Великому князівстві Литовському.

[45 v] Назначене справець мытных на всех | коморах у Вел(иком) к(ня)з(стве) Лит(ов)ском |

То есть справа мытная |

Которых дворян виделося господарю королю и королевой ее милости по всем | мытомъ у Великом князстве розложить и поручити им тых мыт | справцами быти о теперешнемъ святе пришло и новомъ | лете то ест по Божемъ нарожени в тый дей лета Бож(его) нарож(еня) 1536 | мес(еца) дек(абря) 27 дня индикъта 10.

А то тые росписаны суть хто бы на мытех справцами был:

⁶⁶ Публікація документу підготовлена відповідно до критично-дипломатичного методу публікації див.: Німчук В. Правила видання пам'яток писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995. (проект). – с. 18–21). Літери, що вийшли з ужитку замінені на сучасні: л – на я, ѿ – на о, ѣ – на у. Передачу паєрика уніфіковано через й. Виносні літери записані у рядок й виділені курсивом.

На виленскую комору Микита скарбный а мещанин виленский Степан | Вилкевич а с ними Янь Урьлиховичъ маеть на той же коморе быти || [46] и квиты господарские роздавати яко король е.м. сам оставил | и квиты на то ему даль.

На ковенской коморе маеть быти князь Еустахиусъ каноник вилен|ский а Иван Кунцович врядник королевое ее м. юрборский а служебник | подскарбего земьского пана Ивана Горностаевъ неоселый водле воли | и науки королевое ее.млст.

На городенской и мостовской коморе дворянин королевое ее м. Вой|техъ Требьский а бурмистры два городенские Роман Куда|евич и Гришко Ходькевичъ.

На белскую комору и по всемъ мытамъ белскимъ положонъ | дворянин королевое ее.м. Матей Левицкий а бурмистры два Якимъ | Пожарович а Еско.

А к тому дорогицкая комора со всеми мыты к ней прислуха|ючими привернена къ белской коморе⁶⁷ и маеть ее заведати Левиц|кий жо а Войташко бурмистра дорогицкий.

На берестейской коморе маеть мешкати дворянин Григорей Воло|вич а два бурьмистры берестейские Протас а Михно Калихо|вичъ.

На менскомъ мыте положон дворянин Гринашко Шолушич а два| бурьмистры Федько Цыцуло а Семен Каленикович тыи иж | мають заведати бобруйское мыто и половицу воложин|ского.

На новгородскомъ мыте маеть быти дворянин королевое ее | м. Александръ Шпирка а бурмистръ новгородский Вас|ко Минткевичъ. || [46 v]

На полоцкую и витебскую комору пан Глебъ Ивановичъ Зеновьевича | а бурмистры Давидъ Панковичъ а Иван Становка тыи ж мають | заведати и у Витебску и на Друи.

У Могилеве к тому ж мыту полоцкому пограничные мыта але особ|ны и мають положоны быти Тарас Германович боярин мо|гилевский а два мещанины Павел Иршанин а Гаврило Смолнянич | тыи мають быти у Могилеве.

А у Оръши к тому ж мыту могилевскому маеть стеречи боярин ко|ролевский дякъ Бурый который тамъ мешкает и тыи | пенези маеть мытникомъ могилевскимъ относити и с ни|ми порозумене меть.

А тымъ обычаемъ листы господарские до тых всех справецъ | мытных до кождого по особну писаны. |

⁶⁷ У польській копії починається арк. 27.

Жикгимонт Божю м(и)л(о)стю корол и великий кнзь |

Боярину полоцкому пану Глебу Ивановичу Зеновевича а бурмистру| места Полоцккого Давиду Панковичу а Ивану Становце.

Што | есмо полетили заведати и в справе своей мети⁶⁸ вси коморы и мы|та по Великому кн(я)зъству Литовьскому королевой паной и великой | кн(е)гини Боне ее милости.

Ино виделосе ее м. на той коморе полоц|кой и витебской и на всех мытех, которыи къ коморе полоц|кой прислухаютъ вас установить. Прото приказуемъ вамъ | абы есте на розказане и на листы ее м. королевое нашое на тых | мытех сами справцами были, а у Витебску кому поле|тили тамошнимъ мещаномъ и верне справедливе бы есте| намъ служили, и пожитьку нашего вы и они з великою пил|ностью и тыхъ мытех стерегли никому не фолгкуючи || [47]. Такъ нам быхмо ни в чомъ шкоды не мели, а на местци одномъ | не лежали, але мыта объездчали и коло них великую сторо|жу и опатреность и чуйности мели.

А пред ся в послушенстве | были бы есте подскарбего нашего земьского пана Ивана Гор|ността и в кождую пол года до него приездчали, и рейстра, и | пенязи относили и личбу чинили. А за працу вамъ ты бы | Глебе брал себе на тыйдень по двацати грошей, а вы меща|не по десеть грошей на тот час до воли нашое, а болши того | абы есте ни одного пенязя себе не брали.

А звераемъ вамъ | тую комору полоцкую и витебскую держати на нас к верной | руце на ваши цноты, и на души, и на горла ваши, абы есте ни | в чомъ никоторое речи намъ ку шкоде не впустили, але верне| правдиве намъ служили, а иначе то бы не было.

А што ся | дотычетъ жидовъ, на томъ есмо с королевою ее м. зос|тали, иж через то на тых справах мытных не одно с них мети не хо|чемъ, и вы бы их с тое коморы як рокъ придетъ новое лето сосла|ли, и через то их в той справе тамъ при себе не мели. Конечно.

П(и)сан | у Кракове под лет(о) бож(его) нарож(еня) 1536 месеца ноября 8 день | индикт 10.

⁶⁸ У польській копії починається арк. 28.

Some aspects of The customs service's practical work on the lands of the Grand Duchy of Lithuania

In article some aspects of practical work of customs service on the lands of the Grand Duchy of Lithuania (henceforce – GDL) are considered. At rent of customs duties the staff of customs (not necessarily everyone) consisted from: customs officer, companions and servants, clerk. 1) The customs officer headed customs, examined goods, collected duties, organized work of customs and selected the personnel. At system of management of the customs duties, customs headed special officer – [spravtsa]. This term appears in the 1530-ies in connection with carrying out in 1536 by Queen Bona the customs reform. 2) Companions or servants – helped the main customs officer, represented his interests on places at joint rent, acted as observers at collection of duties, operated customs from his name, and also carried out functions of customs guards. 3) Clerks – made registers of goods which passed customs inspection and wrote down the size of duty rose from them.

Customs officers were special category of civil servants who irrespective of the ethnic origin had judicial immunity from local government and were subject to court of the grand duke and land treasurer [podskarbie ziemskie] since 1531. Land treasurer acquired the right to judge customs officers and their servants, to accept at them reports each half a year, to write out receipts [kvitatsiya], and also to separate customs officers from customs duties in case of not performance of a lease terms. Land treasurer only supervised the income from the customs duties; however didn't head customs service of the GDL.

After the termination of rent customs officers reported to the grand duke or treasurer about the income and expenses on receipts of the grand duke from the customs duties. The customs officer gave to treasury only the sum stipulated in document of the rent, and everything that came from above, remained to him. Therefore they had to conduct real records of arrivals and expenses from the customs duties. Thus, customs officers had to organize office-work at customs.

Private character of the customs service organization affected a terminological imprecision in designation of the persons which are collected duties, accurate delimitation of professional duties between employees of customs, absence of the actual head of customs service of the GDL and the uncertain status of customs officers. It testifies that customs service as the state structure was in process of an institutionalizing.

AD FONTES

УДК 84(477)«15»«КОШКОЛДЕЇ-БАСАНСЬКІ»

Андрій Блануца
Київ

КОШКОЛДЕЇ-БАСАНСЬКІ: ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РОДИНИ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVI ст.)

Публікуються чотири документи, пов'язані з київською родиною Кошколдеїв-Басанських останньої чверті XVI ст., а також доповнено інформацію про маєтності та їх захист одним з представників роду – Андрієм Кошколдейовичем-Басанським.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, міське самоврядування, вїйт, київський міщанин, київський шляхтич.

Публикуются четыре документа, связанных с киевским родом Кошколдеев-Басанских последней четверти XVI ст., а также дополнено данные о владениях и их защите одним из представителей рода – Андреем Кошколдеевичем-Басанским.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, местное самоуправление, вїйт, киевский мещанин, киевский шляхтич.

Four documents connected with the Kiev's family of Koshkoldey-Basansky of the last quarter of the 16th century are published in this article. Also is added data on possession and their protection by one of the family representatives – Andrey Koshkoldeevich-Basanskiy.

Key words: the Grand Duchy of Lithuania, local government, mayor [voyt], kiev's citizen, kiev's noble.

Останнім часом все більшу увагу дослідників привертають питання, пов'язані із шляхетським та міщанськими родами, їх генеалогією, службовою кар'єрою, соціальними зв'язками, тощо. Важливе місце в цьому займають люди, які представляли урядницькі інституції населених пунктів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, зокрема ранньомодерного Києва. Вагомий крок у дослідження взаємодії влади та соціуму Києва зробила Н. Білоус, видавши кілька років тому солідну монографію з теми¹.

Працюючи з джерелами Російського державного архіву давніх актів у Москві, мені вдалося опрацювати кількадесят документів із фонду «Помісно-вотчинні архіви Південно-Західних земель XVI–XIX ст.», які розкривають цікаві сторінки із життя київських міщан та шляхти другої половини XVI–XVII ст. Значну частину цих джерел Н. Білоус використала у своїй книзі, більшість з них за мікрофільмованою копією ЦДІАУК, утім залишилися й неопрацьовані нею, принаймні вони не використані у роботі. Тож метою даної статті є публікації 4-х документів із згаданого фонду, які в описі віднесені до підрубрики «Басанські», а також вписати їх зміст у вже відомі дані про життя та службову діяльність Андрія Кошколдеєвича Басанського, котрий своє прізвище отримав від набутого маєтку на Київщині, села Басані.

Андрій Кошколдей був сином Яцька Кошкилдича, татарина за походженням, котрий, як і багато інших осіб татарського походження посідали уряди в органах місцевого самоврядування міста, зокрема уряд київського радці у 1552–1557 рр. Сам же А. Кошколдей, за даними Н. Білоус, обіймав даний уряд упродовж 1575–1579 рр.² Вочевидь, він успадкував нерухомість у Києві по батькові, бо жодних документів про купівлю ним будинку у місті досі не відомо. Утім зміст тестаменту київського радці Устима Фіца-Кобизевича, також татарина за походженням, указує на місце розташування будинку А. Кошколдея: на Великій вулиці по сусідству по одній стороні із тестатором³. Сам же тестатор, вірогідно, придбав свій

¹ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Миська влада і самоврядування. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 360 с.

² Білоус Н. Указ. праця. – С. 124.

³ Тестамент Устима Фіца-Кобизевича від 21.02.1578 р. у Києві // Оригінал: Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 1473. – Оп. 1. – Ед. хр. 177. – Л. 2 об.; Опубліковано: Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. / Наталія Білоус. – К.: Видавничий дім «Простір», 2011. – С. 122. У публікації Н. Білоус указана помилкова дата – 2.02.1578 р. замість 21.02.1578 р.

будинок з двором у Добрила Зуборевича за 12 кіп грошів литовських у 1549 р.⁴.

Виникає питання про соціальний статус А. Кошколдея. Н. Білоус відносить його до шляхетського загалу, наводячи приклади укладення шлюбів між заможними міщанами та шляхтою. За дослідницею, А. Кошколдей одружився на родичці київського вйта Федора Черевчея (власне його племінниці – А. Б.) – Полонії Василівні Черевчеївні⁵, тобто представниці заможної та впливової міщанської родини. На жаль, поки що дата шлюбу не відома. А його родичка, Галшка Кошколдіївна, взяла шлюб із київським радцею У. Фіцем-Кобизевичем, міщанином за походженням. Із тестаменту київського вйта Семена Мелешковича (1548–1550 р.?.; друга пол. 50-х рр. – поч. 1563 р.)⁶ дізнаємося ще про одну дружину А. Кошколдея – Гаску (вірогідно, що вона була першою дружиною А. Кошколдея), дочку зазначеного вище тестатора. Будучи старшим зятем С. Мелешковича, А. Кошколдей був призначений ексекутором тестя, мав розрахуватися з наймитами, а також успадкував дві комори, «тузин» ложок, позолочений кубок, панагію та підшиту кунами адамашкову шубу⁷. На думку Н. Білоус, такі шлюби полегшували доступ до посад в органах київського самоврядування⁸, що, напевно, і вдалося А. Кошколдею після одруження на дочці київського вйта, адже, як згадувалося вище, він обіймав уряд київського радці протягом чотирьох років.

Андрій Кошколдей, ввійшовши до кола владних органів міського самоврядування, обзавівся нерухомістю у Київському повіті. Так, за даними Н. Білоус, А. Кошколдей став власником маєтків Басань та Биків, придбаних у 1562 р. у київського зем'янина Григорія Дублянського⁹. З наявних у моєму розпорядженні документів не підтверджується право власності А. Кошколдеєм селом Биковим. Спочатку розглянемо коли і якими маєтностями став розпоряджатися Григорій Дублянський, котрий, за даними Н. Білоус, продав їх зятю київського вйта. Григорій Степанович Дублянський був сином київської міщанки Духни Дублянської (тожким насправді був Г. Дублянський як і А. Кошколдей – шляхтичем чи

⁴ Принаймні, нам відомий один з найбільш ранніх договорів купівлі-продажу У. Фіца-Кобизевича: купча Добрила Зуборевича київському міщанину Фіцу-Кобизевичу на двір у Києві від 14.11.1549 р. у Києві // РГАДА. – Ф. 1473. – Оп. 1. – Ед. хр. 175.

⁵ Білоус Н. Указ. праця. – С. 152.

⁶ Там само. – С. 282.

⁷ Тестамент міщанина Семена Мелешковича від 8.04.1563 р. у Києві // Тестаменти киян... – С. 98–104.

⁸ Там само. – С. 152–153.

⁹ Там само. – С. 179. Тут не має прямого посилання на договір купівлі-продажу між А. Кошколдеєм та Г. Дублянським.

міщанином?)¹⁰. Найраніше, коли Г. Дублянський міг стати власником якоїсь маєтності, – після 1556 р., коли 23 лютого був укладений тестамент його матері. За ним, Духна Дублянська поділила свої рухомі і нерухомі статки між дочкою, Федею, та сином, Григорієм. Так, Григорій отримав у спадок півдворища у Києві на замку, а також землю за Дніпром в Басані під знаменем Батиговщина. Дочці Феді, окрім другого півдворища, землі на Басані у п'яти знаменах – Свердел, Хрестець, Триног, Переводці та Лучки, – ще й всі рухомі речі (заставлені Грималі) та будинок в одній із частин дворища. З документу видно, що дочка ще не досягла повноліття, бо була за волею матері передана в опіку Федору Тиші¹¹.

Через 11 років після укладення тестаменту Духною Дублянською, її дочка Федя, яка вже в документах фігурує як господарська зем'янка Федя Іванова дочка Золотушинка Мартинова Наганська (вже вийшла заміж за Мартина Наганського) 14 жовтня 1569 р. продала свою частину Басанського маєтку, успадковану по матері, брату Григорію Дублянському за 200 кіп грошів литовських. Що важливо, у цій купчій уточнено величину успадкованої по матері маєтності Федею – третина отчизного маєтку в Басані¹². До купчого листа Ф. Наганська доклала підтвердні документи на свою частину маєтності – надавчий лист Остафія Дашковича на Басань Стефану Дублянському, чоловікові матерів¹³, яка доводилася сестрою О. Дашковичу, а також, власне, тестамент матері. Долучення до купчих договорів такого роду документів було усталеною практикою, законодавчо закріплене у Великому князівстві Литовському. Тиждень по тому Ф. Наганська пред'явила свою купчу до київського гродського суду з

¹⁰ Це питання не має однозначної відповіді. Адже шляхта часто володіла нерухомістю у містах, при цьому не перебувала під замковою чи магістратською юрисдикцією. І щоб напевно знати до якого соціального статусу віднести того чи іншого власника нерухомості у місті потрібно знати: 1) про нобілітаційний привілей; 2) якій судовій інстанції підлягав; 3) які сплачував податки. Тож одне й те саме прізвище могло в документах різного часу фігурувати у статусі зем'янина/шляхтича або міщанина.

¹¹ Тестамент Духни Дублянської від 23.02.1556 р. У Києві // Оригінал: РГАДА. – Ф. 1473. – Оп. 1. – Ед. хр. 70; Опубліковано: Тестаменти киян... – С. 97–98. Тут чомусь Н. Білоус Духну Дублянську назвала зем'янкою, хоча в документі на це не вказується.

¹² Купча Феді Наганської брату Григорію Степановичу Дублянському на частину маєтку Басані від 14.10.1569 р. у Києві // РГАДА. – Ф. 1473. – Оп. 1. – Ед. хр. 73. – Л. 1–1 об. У договорі визначалася зарука на короля у сумі 100 кіп грошів литовських та 50 кіп грошів литовських – на київського воєводу. Свідками купчої були: київський городничих Михайло Петрович Дівочка, королівський ротмістр на Київському замку Ян Стужинський і київський зем'янин Василь Богданович. Вони ж і закріпили договір своїми печатками.

¹³ Лист Остафія Дашковича Стефану Дублянському на маєток Басань, даний ним в придане за сестрою Духною, від 24.04.1530 р. у Каневі // РГАДА. – Ф. 1473. – Оп. 1. – Ед. хр. 72.

метою її внесення до гродської книги, про що свідчить випис із київських гродських книг від 21 жовтня 1569 р.¹⁴.

Таким чином, у 1569 р. Григорій Дублянський став одноосібним власником маєтку Басань. Тож у 1562 р. А. Кошколдею він міг продати лише успадковані ним 2/3 маєтку, а не все село, як зазначено у Н. Білоус¹⁵. В іншій своїй роботі Н. Білоус вже дещо уточнює перебіг процесу набуття власності А. Кошколдеєм. Так, дослідниця указує на купівлю Г. Дублянським третини Басанського маєтку у своєї сестри Феді, посилаючись на згаданий нам випис із київських гродських книг, оминаючи саму купчу угоду. Г. Дублянський, за даними Н. Білоус, заставив Басань А. Кошколдею 2 березня 1570 р., а остаточно викупив лише у 1578 р.¹⁶. Цього ж року А. Кошколдеєвич-Басанський отримав підтвердження на володіння Койловським уходом на на Дніпрі¹⁷. Тож про володіння Басанським маєтком (усім його комплексом) А. Кошколдеєм у 1562 р. не може йти мова.

Розглянемо тепер на основі нововведених мною документів (№№ 1, 2, 3) перебіг конфлікту між А. Кошколдеєвичем-Басанським та міськими урядниками через спадщину київського війта С. Мелешковича. Власне конфлікт стався між нашим героєм та другим зятем колишнього війта – Матвієм (Матяшем) Черевчеєм за маєтки Басань та Биків, на які указує Н. Білоус, однак не зазначених у документах, що публікуються мною. Початковий етап конфлікту можна деталізувати зі змісту документу № 1. Це лист від 17 червня 1578 р. польського короля Стефана Баторія київському наміснику та членам ради про перегляд справи А. Кошколдеєвича-Басанського про компенсацію йому збитків, заподіяних представниками Київського магістрату. Так, у 1573 р. А. Кошколдеєвич-Басанський скаржився на війта Гаврила Роя, бурмиистра Семена Конашковича, радцю Васька Ходичича та інших радців (Н. Білоус наводить їх прізвища – Андрос Гридкович, Томило Свиниця, Данило Жолнер, Левко Федорович, лавники – Костя Черкашенін, Федір Малашкович, писар Войтех Доловський), що вони неправомірно (вийшов час давності) прийняли до розгляду скаргу Матвія Черевчея щодо маєтностей, успадкованих 11 років тому А. Кошколдеєм по своєму тестю С. Мелешковичу (маєтності не указуються, вочевидь, Басань та Биків, які, за даними Н. Білоус, С. Мелешкович тримав у заставі до 1562 р., і на які претендував другий зять колишнього війта – Матвій Черевчей. Так як А. Кошколдей тримав Басанський маєток у заставі від Г. Дублянського з 1570 р., і не був ще

¹⁴ РГАДА. – Ф. 1473. – Оп. 1. – Ед. хр. 71.

¹⁵ Білоус Н. Указ. праця. – С. 179.

¹⁶ Тестаменти киян... – С. 45, посилення №№ 97, 98, 99.

¹⁷ Білоус Н. Указ. праця. – С. 159.

його повноправним власником, тому, на мою, думку М. Черевчей, маючи потужну підтримку у магістраті, вирішив шляхом судового процесу заволодіти указаною маєтністю). Міські урядники, які явно перебували на стороні М. Черевчєя, винесли вирок на його користь, побивши та забравши у А. Кошколдея всі підтвердні документи на маєтність, а також не надали можливості апелювати. Згідно їхнього вироку, А. Кошколдея було ув'язнено, не даючи можливості взяти в'язня на поруки або внести заставу. Не подівав на магістрат і лист-прохання київського воєводи кн. Костянтина Острозького. Постраждалий змушений також був заплатити чималу суму грошей та просидіти у в'язниці «колконадцять недел» (сума завданих збитків А. Кошколдеєм була оцінена у 4000 польських золотих)¹⁸, а не до середини 1575 р., як пише Н. Білоус¹⁹. Далі дослідниця, не підкріплюючи свої дані джерелом, пише, що А. Кошколдей, вийшовши з ув'язнення, подав скаргу на Г. Роя та інших урядників київському воєводі у 1575 р., втручання котрого призвело до відставки усього складу міського магістрату. Далі 19 грудня 1578 р. з числа королівських комісарів було призначено засідання комісії і тодішній вїйт Федір Черевчєй разом з міським урядниками вжили всіх заходів щодо свого захисту, подавши 15 січня 1579 р. заяву до асесорського суду, а вже 20 січня того ж року отримали королівський охоронний привілей від короля Стефана Баторія, який підтримав саме їх²⁰.

Звернемося до змісту документу № 1. Згідно нього, король уповноважив київського воєводу, а під часу його відсутності – його справцю, земського підсудка Богуфала Павшу, з однієї сторони, а також міських урядників на чолі з тодішнім вїйтом Федором Черевчєєм, з іншої сторони, переглянути за комісійним листом короля справу А. Кошколдеєвича-Басанського²¹. Далі події розвивалися так як описані Н. Білоус. Згодом, у травні 1579 р., за даними Н. Білоус, королівський суд призначив особливу комісію для розгляду діяльності київського міського суду, яка і присудила сплатити штраф у сумі 3000 кіп литовських грошів, з яких частина мала покрити збитки, нанесені А. Кошколдею-Басанському²². Однак на цьому справа не закінчилася. Зміст документу № 2 від 20 жовтня 1579 р. (лист А. Кошколдеєвича-Басанського), що публікується мною, вказує на примирення конфлікуючих сторін і укладення полюбовного договору між ними. Так, А. Кошколдеєвич-Басанський дійшов згоди

¹⁸ РГАДА. – Ф. 1473. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. – Л. 1.

¹⁹ Білоус Н. Указ. праця. – С. 180.

²⁰ Там само. – С. 180. Посилання № 51, 52.

²¹ РГАДА. – Ф. 1473. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. – Л. 1 об.

²² Білоус Н. Указ. праця. – С. 180. Посилання № 53.

з колишнім війтом Г. Роєм та міським урядниками, що були заодно з ним, про зменшення суми виплати збитків (це видно з наступного документу, що публікується мною), а сам потерпілий скасовував усі документи та листи, що стосувалися судового процесу²³. Свідками даної угоди виступили представники діючого міського уряду на чолі з війтом Федором Черевчеєм, а також «пан Богушъ Гулкевич Глебовский, намєстьник софейский, а пан Лукашъ княже полский, слуга велможного его м(и)л(о)сти кн(я)жати воеводи киевского, а пан Одамъ Осецкий, товариш роты п(а)на Каспера Стужинского, ротмистра и войскоз(о) киевского»²⁴.

Про те, що полюбовна угода почала діяти на практиці, свідчить розписка А. Кошколдея-Басанського від 4 травня 1580 р., якою він визнавав повернення частини боргу, що припадала на Василя Ходику – 25 кіп грошів литовських. Це, власне частина коштів із загальної суми боргу (175 кіп грошів литовських), яку мали сплатити за полюбовною угодою Гаврило Рой, Василь Ходика, Федір Малашкович, Томило Свиниця, Андрій Гридкович, Данило Жолнер та Левон Федорович Андрію Кошколдеєвичу-Басанському²⁵. Цю розписку своїм підписом та печаткою засвідчив возний Київського повіту Єрмола Опалиха²⁶.

До якого часу А. Кошколдеєвич-Басанський володів Басанським маєтком достеменно не відомо. За даними Н. Білоус, басанські володіння разом з багатьма іншими перейшли у власність до Василя Ходики-Креницького (бувшого міщанина, котрий отримав шляхетський титул у 1589 р.) упродовж 80-х років XVI – початку XVII ст²⁷. Утім регест документів з Руської (Волинської) метрики, а також документ №4, що подається у цій публікації, дозволяє встановити верхню хронологічну межу продажу басанських маєтків А. Кошколдеєвичем-Басанським – не пізніше 1597 р.²⁸. А вже у 1600 р. королівські піддані за наказом острьського старости пана Михайла Ратомського напали на басанських підданих Василя Ходики-Креницького, котрі 20 серпня 1600 р. направилися «были ув отчизну свою у кгрунтъ басанский ув Острове, прозываемый Иваницкий Росъ, для озираня и поглеженя бчолы своей у бортехъ»²⁹. М. Ратомський та багато

²³ РГАДА. – Ф. 1473. – Оп. 1. – Ед. хр. 15. – Л. 1–1 об.

²⁴ Там же. – Л. 2 об.

²⁵ Там же. – Ед. хр. 16. – Л. 1–1 об.

²⁶ Там же. – Л. 1 об.

²⁷ Білоус Н. Указ. праця. – С. 161.

²⁸ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. / Передмова Патриції Кеннеді Грімстед. Упорядники Боряк Г., Вайс Г., Вислобоков К. та ін. – К., 2002. – С. 484.

²⁹ РГАДА. – Ф. 1473. – Оп. 1. – Ед. хр. 17. – Л. 1–1 об.

інших шляхтичів Київського повіту у різний спосіб намагалися довести незаконне отримання В. Ходикою-Креницьким шляхетського титулу³⁰.

Таким чином, публікація нових документів дозволяє розширити та деталізувати наші знання про населення міст Великого князівства Литовського та Речі Посполитої й сприятиме подальшим литуаністичним студіям.

№ 1.

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 1473 (поместно-вотчинные архивы Юго-Западных земель XVI–XIX вв.). – Оп. 1. – Ед. хр. 14³¹.

17 июня 1578 г. Лист короля польского Стефана Батория киевскому наместнику и членам рады о пересмотр дела Андрея Кошколдеевича Басанского о возмещении ему убытков.

Стефан, Божю м(и)л(о)стью корол полский, великий кн(я)зь литов(ский), руский, пруский, мазовецкий, жомоитский, киевский, волынский, ифлянтский и кн(я)жа седмикградское etc.

Славнымъ Гаврилу Рою, на местцу войтовском засажоному, Семену Конашковичу, бурмистру, а Васку Ходычичу, радцы, и иным радцам места нашего Киевского. Бывшым посполу з вами на уряде местском в року тисеча пятьсот семьдесят третем верно нам милым ласка наша королевская славни верне нам мили, иж кгда жаловал нам обтяжливе шляхетный Андрей Кошколдеевич Басанский на вас о том, иж вы, будучи на он час урядниками местскими, против праву посполитому а праве з якоесь вазни о реч промолчаную в давности земской о маетность, позосталую по небожчику Семене Мелешковичу, войте бывшом киевском, которую он за слушным своим правом через одиннадцать год спокойне держить, на жалобу мещанина киевского, падданого нашего Матюшка Черевчия и жоны его, казавши ему перед собою на ратуши стати и не приймуючи от него жадных оборон правных, ани маючи взгляду на право посполитое и справедливость Божию, вси листы и право его в той справе ему належачие моцю квалтом отнявши и загамовавши, и при себе

³⁰ Білоус Н. Указ. праця. – С. 151. Посилання № 310.

³¹ Текст передається сучасними літерами. Проведено заміну тих літер кирилиці, які вийшли з ужитку: л та н замінено на я, ѿ – на о, х – на у. Передачу паєрика уніфіковано через курсивну літеру й. Надрядкові літери також передано курсивом. Всі титла розкрито через вписування літер у круглі дужки.

задержавши, неслухне и неправне ж, толко ему у права мовити, але и опеяцьи ему не допускаючи, сказане на нем учинивши, его самого, ч(е)л(о)в(е)ка спокойного, и там, в Киеве, добре оселого, збивши и зранивши, до везеня осадити дали, ани его с того везеня на рукоємства людей зацных, обывателей земли Киевское, также и на писане велможного кн(я)жати Костентына Острозкого, воеводы киевского, ани о заруки наши, через него на васъ положонные, ничего не дбаючи, выпустити не хотели. О вшем есте его квалтовне за тым сказанемъ своим неслухным в том везеню примусили ж платити немалую суму п(е)н(я)зей мусил. Тожъ потом, державши его о колконадцать недел в том везеню, его выпустили, за чим он себе шкоды от васъ чатыри тисечи золотых полских быти менуючи.

Бил нам чолом, абыхмо ему такъ на право посполитое укривжоному и таковым округным везенемъ и зраненемъ страченому з вами справедливость учинити розказали: а такъ якос мы звыкли с повинности подданым нашим справедливость без отволоки чинити, абы ништо с подданных наших над право посполитое жадного укривженя и безправя не стерпел, так и на тот час хотечи, абы се тому Андрею Кошколдеевичу Басанскому справедливость стала. Злецылисмы тую справу велможному кн(я)жати Константинови Острозкому, воеводе киевскому, а в небытности его – справцы воеводства Киевского а урожоному Богуфалу Павши, подсудку земскому киевскому, и славным войтови, бурмистрови и радцам места н(а)шого Киевского на тот час будучим, давши им зуполную моц через листъ нашъ комисейный ку суженю тое справы. И розказалисмы имъ, абы они, обравши себе час пристойный и зложивши вам рокъ певный, и перед себе вас везавши а заседши на той справе, преречоному Андрею Кошколдеевичу Басанскому з вами справедливость слушную без жадныхъ проволокъ учинили водлуг жалобы || [Л. 1 об.] и доводов, его такъ в той справе поступуючи, яко водлугъ права посполитого против вамъ поступит и сказать будеть належало, ничего се в том не огледаючи на нестанье ваше, такъже и на жадные вымовки в(а)ши неслухные.

А такъ приказуемъ вам, абысте за ознайменемъ вышей мененых комисаров наших на року, вам от нихъ зложеном, перед нами стали и Андрею Кошколдеевичу Басанскому водлугъ жалобы его наконец усправделивили и то, што противко вам водлугъ права поступить и сказать приидеть, абысте прислухали, иначей под ласкою н(а)шою абысте не чинили.

Данъ ве Лвове, д(е)нь сегомонадцать, м(е)с(я)ца июня, року тисеча пятьсотъ семдесятъ осмого, а кролевания нашего року третего.

За власным роскзанем его кролевское мил(о)сти.

Joahim Werzoczky pisarz.

Збереглося п'ять печаток під паперовою кустодією.

20 октября 1579 г. Лист Андрея Кошколдеевича Басанского с обвинениями должностных лиц Киевской ратуши в неуплате ему денег за службу и иных «шкодах»³².

Я, Андрей Кошколдей Басанский, визнаваю самъ на себе и делаю явно симъ моимъ листомъ, кому бы потреба того была ведати албо чтучи его слышати тепер и завжди на потомъ будучимъ людемъ, иж што року прошлого тисечного пятсотного семьдесят третего, м(е)с(я)ца декабра, осмогонадцать дня, а осаженемъ в ратушу Киевскомъ от владу права майдербуского мне деланое, то есть от Гаврила Роя, на тот час войта, от Семена Конашковича, бурмистра, а от радец того ж права майдебурского Василя Ходыки, Левоня Федоровича, Данила Жолнера, Андрея Гридковича, Томила Свиницы, Кости Нестеровича а Федора Малашковича, которых я за тое саженья свое комисеями его королевское м(и)л(о)сти перед ихъ м(и)л(о)сть панов комисаров был позвал в року тисечномъ пятсотномъ семьдесят осмомъ, м(е)с(я)ца ноября, двадцат первого дня. Якож войтъ, бурмистръ и вси радцы, вышей предречоные, перед их м(и)л(о)стью п(а)ны комисарми ставши, щитилисе и боронилисе волностями и привилыями своими права своего майдебурского, и перед п(а)ны комисарми за оною комисеєю в вотказе у права быт не хотели мне, ани отказывали, але одно беручи себе ку помочи права и волности свои и будучы при тых правах и привилыях своих, за которым не отповеданемъ тых звыш помененых войта, бурмистра и всехъ радец сказана была мне на них немалая сума пенезей, яко чотыри тисечи золотых полских. А якож почалася была от владу замковог(о) от права мне на них чинити, и кгдаж оный войтъ, бурмистръ и вси радцы впрод реченые и теж я самъ, Андрей Кошколдеевич, о то не пооднокрот до его королевское м(и)л(о)сти едечы, правуючыся до великих шкод и утрат, з обудвух сторон пришли, и чым далей, тымъ ку болшей трудности, шкодамъ и утратам своимъ пришли бы есмо.

А так обачивши то, некоторые зацные панове и добродее наши, иж межи нами чымъ далей немилость и розрухи бы урости мусели, напомнимеши нас з обудвух сторон приятелскимъ а едналным обычаемъ,

³² Заголовок документу архівним працівником РГАДА зроблений з помилками. Потрібно: Полюбовна угода Андрія Кошколдеевича-Басанського з київським війтом Гаврилом Роем та членами київського магістрату про скасування штрафу, призначеного комісійним листом за завдані збитки А. Кошколдею-Басанському.

то застановит и нас погодит рачили такимъ способомъ, иж што колвекъ через уряд киевский у того войта, бурмистра || [Л. 1 об.] и всех радець, вышей помененых, ув отправу взято, а мне, Андрею Кошколдею, дано было. Тогда тое все я, Андрей Басанский, ничего на себе не зоставуючы, вцале имъ отдал и поворочал, и вжо я, предречоный Андрей Басанский, яко ото всих тых презысков своих, што были их м(и)л(о)сть панове комисаре мне на них усказали суму пенезей, яко чотыри тисечи золотых полских. Так теж и утрат своих преречоных войта, бурмистра и всих радець вечными часы от того всего волными чиню, и яко ж я самъ, жона моя, дети наши тых презысков а никоторые иншие близкие наши и шкод своих на них самых, на потомкахъ и близких их поискивати не мають а някое mocy мети не будутъ. А што ся дотычет зарукъ его королевское м(и)л(о)сти, которые есми при той же справе моей на тых мещан менил, то есть три тисечи коп грошей, тогда коли пан истыкгатор его королевское м(и)л(о)сти о тые заруки тых, вышей реченых, мещан перед его королевскую м(и)л(о)сть позвал бы был албо тое заруки яким же бы колвекъ обычаемъ доходити и вынайдовати хотел, тогда я, Андрей Кошколдей, тых зарукъ на них доводити и попирати, и яко тому п(а)ну инъстыкгаторови его королевское м(и)л(о)сти, а никоторому иншому перед каждымъ правомъ узносити и вынайдовати ни якими причинами не маю и не буду мочы вечными часы.

Так я, Андрей Кошколдеевич Басанский, самъ, яко теж жона моя Полазя, дети, близкие, крєвные и повиноватые наши тых мещан, вышей описаных, до жадного теж права о тое поволокати и позывати, и ку шкоде и утратамъ их приводити не маемъ и не будемъ теж мочы вечне. Пакли бых я теж, Андрей Кошколдеевич Басанский, сам або жона моя, дети, близкие, и крєвные, и повиноватые наши, пробачивши сего доброволного листу опису моего п(а)ну войту, бурмистру и всимъ радцамъ, звыш реченым, на тот час бывшимъ, от мене даного, и яким же бы колвекъ обычаемъ и правомъ на тых, вышей помененых, мещанех яких бы колвекъ речей, шкод и трат поискивати албо и о заруки перед г(о)с(по)д(а)ремъ его м(и)л(о)стью || [Л. 2] кгде ж колвекъ мовити и доводити, и до якого ж колвек права их поволокати и их ку шкодамъ, накладамъ приводити мели, тогда я, Андрей Кошколдеевич, доброволне ся под то поддавамъ на себе, на жону, дети и потомки свои то возному я прыймую, иж кождый з нас таковыи за то будет повинен перед тым же правомъ, до которого они, Гаврило Рой, Семен Конашкович, Василей Ходыка и мещане, верхо помененые, от кого ж колвекъ хотя посторонего о тую справу позвани бы были, вины г(о)с(по)д(а)ру королю его м(и)л(о)сти чотыри тисечи золотых полских, а стороне порушоной, то есть п(а)ну войту, бурмистру и всим радцамъ, звышъ помененымъ, противня другую чотыри тисечи

золотых полских. Ку тому вси шкоды, наклады и утраты, штобы мели на то наложилши, утратит, тогды я, *Андрей Кошколдеевич*, жона, дети, близкие, кривные и повиноватые мои повинни будемъ зъ совитостью без жадного права и доводу албо присеги их, одно на голое слово их маю и повинен буду платити и досыт чинити ведлугъ сего листу и добровольного обовязку моего, на немъ описано(о). А заплативши тые заруки и вси шкоды, и наклады, нагородивши пред ся *тот мой листъ* в каждого права и на всякомъ местцу при зуполной моцы вцелѣ захован и держан быти маеть на вечные часы.

Яко ж я, *Андрей Кошколдеевич Басанский*, и вси листы, право свое, которое есми напротивку п(а)ну Гаврилу Рою, Семену Конашковичу, Василю Ходыце, Левоню Федоровичу, Данилу Жолнеру, *Андрею Гридковичу*, Томилу Свиницы, Кости Нестеровичу а Федору Малашковичу мел, а меновите то есть листы г(о)с(по)д(а)рьские комисейные, декрета виписы владовые, теж мандаты и иные листы, всю справу свою, *от мала и до велика*, перед их м(и)л(о)стью п(а)ны едначами самъ подрал, пописовал и в нивеч есми обернулъ на вечные часы. А естли бы ся и на потомъ *от мене*, *Андрея Кошколдеевича Басанского*, и *от кого ж* колвекъ хотя постороннего якие листы або виписы владовые перед якимъ правомъ показати мели напротивко стороны моеи и тые шкоды мои || [Л. 2 об.] и о заруки г(о)с(по)д(а)рьские виписы владовые, якие *ж* колвек такие листы и виписы моцы никакое николи мети не мають и не будутъ мети под такими *ж* винами и обовязками моими, в семь листе моемъ вышей описаными. И на то я, *Андрей Кошколдеевич Басанский*, п(а)ну Гаврилу Рою, Семену Конашковичу, бурмистру, Василю Ходыце, Левоню Федоровичу, Данилу Жолнеру, *Андрею Гридковичу*, Томилу Свиницы, Кости Нестеровичу, Федору Малашковичу дал сес листъ мой под моею печатю и с подписомъ властное руки моеи писмом руским.

А при томъ были и того всего добре сведоми и за устною а очевистою прозбою моею печати свои приложить рачили их м(и)л(о)сть зацные панове пан Федор Черевчии, войтъ места г(о)с(по)д(а)рьского Киевского, а пан Богушъ Гулкевич Глебовский, наместъник софейский, а пан Лукашъ княже полский, слуга велможного его м(и)л(о)сти кн(я)жати воеводы киевского, а пан Одамъ Осецкий, товариш роты п(а)на Каспера Стужинского, ротмистра и войског(о) киевского, и руки свои подписами пан Богуш Гулкевич писмомъ рускимъ, а пан Лукаш кн(я)же полский и пан Одам Осецкий писмомъ полскимъ.

Писан у Киеве року *Божего нароченя* тисеча пятсотъ семьдесят девятого, м(е)с(я)ца октября, двадцатог(о) дня.

Андрій Кошлдей Басанский рука власная.

Богуш Гулкевич Глебовъський, наместник софейский, рукою власною.

Jadam Osierzki rekey wlasney.

Lukasz kniazo polsky rekoу swoу wlasnoу.

Збереглося п'ять печаток під паперовою кустодією.

№ 3.

Оригінал: РГАДА. – Ф. 1473. – Оп. 1. – Ед. хр. 16.

4 мая 1580 г. Расписка Андрея Кошколдеевича Басанского в получении долга от мещанина киевского Василия Ходыки.

Я, Андрей Кошколдеевич Басанский, чиню явно и визнаваю самъ на себе тымъ листомъ моимъ кождому, кому того ведати будет потреба нинешнимъ и на потомъ будучимъ людемъ. Из который долгъ суму п(е)н(я)зей остави мене винни на листе своемъ вызнаномъ мещане г(о)с(по)д(а)рьские места Киевского на имя Гаврило Рой, Василей Ходыка, Федор Малашкович, Томило Свиница, Андрей Гридкович, Данило Жолнер а Левон Федорович, то ест готовых гр(о)шей сто коп, семьдесят коп и пят коп грошей на личбу литовскую, которымъ п(е)н(я)земъ припадал рок заплате на день фалебного свята з мертвыхъ встанья Христова на Великден в року теперешнемъ тисеча пятсот осмьдесятомъ, што ширей а достаточне на томъ листе их есть описано и доложено. А так пан Василей Ходыка часть тог(о) долгу, што на ег(о) самог(о) платити прийти мело, двадцать коп гр(о)шей и пят коп грошей литовское личбы, всю сполна до рук моих мене, Андрею Кошколдею Басанскому, отдал и заплатил.

Которого же Василя Ходыку вже от того долгу, двадцати и пяти коп гр(о)шей, так теж и от оного листу, запису их и обовязков, в немъ описаных, и от то всее сумы п(е)н(я)зей, ста семидесят коп и пяти коп гр(о)шей, выймуючи его самого особу, волнымъ чиню, так теж и ото всехъ тых, выше помененых, товаришов его вызволяю и симъ листомъ, добровольнымъ записомъ моимъ, ему от мене данымъ, тот лист ихъ вызнаний, которог(о) они сполечне на себе дали, против пану Василю вже касую, в нивеч его оборочаю и вечными часы уморяю. Который то лист ихъ вызнаний, яко умореный, нигде ни в которог(о) права, жадное mocy и никоторое владности и местца против п(а)ну Василю Ходыце мети не мает и не будет мочи вечне, толко тот лист себе захоываю || [Л. 1 об.] противко тыхъ товаришов его, звыш помененых. А если быхъ я, вышей помененый Андрей Кошколдеевич Басанский, препомъневши сего добровольного листу запису моего, еще повторе п(а)на Василя Ходыку до тог(о) долгу, так всее сумы п(е)н(я)зей ста коп семидесят коп и пяти коп

гр(о)шей, або и до тое *части* его двадцати и *пяти коп* гр(о)шей, ино он мне вже самъ за себе *заплатил*, примушал або якими *ж* колвекъ причинами, будь правными або неправными, прилучаючи его до тых товаришов его на немъ тое сумы п(е)н(я)зей всее або и *части* его двадцати и *пяти коп* гр(о)шей упоминился або ку праву его *поволокати* хотел, а тымъ ему *трудности* чинил, тогда *первей*, *ниж* у право уступивши, повинен буду пану Василю Ходыце *вины заплатити пятидесят коп грошей*, а на *вряд* свой, под которымъ на *тот* час *оселост* мети буду, маю *заплатити* *вины* другую *пятидесят коп гр(о)шей*, а *шкоды* и *наклады* без *жадного* права, *присяги* и *доводу*, одно на *голое* словоречене п(а)на *Василево*, ему *заплатити* и *нагородити* маю, а *заплативши* тые *вины*, и *шкоды* *нагородивши*, *пред* ся *сес лист мой* *езде* и *в* *каждого* права, *вца*ле и *при* *моцы* *зуполной* *захован* и *держан* *быти* *маеть*.

Кгда *ж* и *уже* п(а)на *Василю* *Ходыку* *от* *всего* *долгу* и *от* *листа* *их* *записного* *во* *всемъ* *учинил* *волного*, и на *то* *есми* *пану* *Василю* *Ходыце* *дал* *тот* *мой* *лист* *под* *моею* *печатю*, до *которо*з(о) *есми* и *печат* *свою* *приложилъ* и *власною* *рукою* *своею* *письмомъ* *рускимъ* *подписал*. А *для* *лепшее* *веры* и *утверженья* *просил* *есми* *о* *приложене* *печати* п(а)на *Ермолы* *Опалихи*, *возного* *повету* *Киевского*, *который* на *очевистую* *прозбу* *мою* *печат* *свою* *до* *сего* *листу* *моего* *приложил* и *руку* *свою* *также* *письмомъ* *рускимъ* *подписал*.

Писан у *Киеве* *лета* *Божего* *роженья* *тисеча* *пятсот* *осмьдесятого*, *м(е)с(я)ца* *мая*, *четвертого* *дня*.

Андрій *Кошлдеи* *Баса* *власная* *рука*.

Ермола *Опалиха*, *возный* *киевский*, *рука* *власна*.

Збереглося *дві* *печатки* *під* *паперовою* *кустодією*.

№ 4.

Оригінал: РГАДА. – Ф. 1473. – Оп. 1. – Ед. хр. 17.

22 августа 1600 г. Лист Станислава Викгуры о разбойном нападении старосты острого князя Михайла Ратомского на людей пана Басанского в местечке Остров Иваницкий в Киевском воеводстве³³.

Я, *Станиславъ* *Викгура*, *земенин* *земли* *Киевское*, *вызнаваю* *симъ* *листом*, *и* *ж* *приезджалъ* *до* *мене* *з* *местечка* *Слободы* *Басани* *п(а)*

³³ Заголовок документу архівним працівником РГАДА зроблений з помилками. Потрібно: Лист Станіслава Вікгури про збройний напад королівських підданих з намови остерського старости пана Михайла Ратомського на басанських підданих Василя Ходики-Креницького.

на Василя Ходыки Креницкогo, земенина земли Киевское, войтъ его басанский на имя Васко Плужник, оповедал мне тыми словы: «П(а)не, дей, Станиславе, оповедаю, яко суседови, иж поехали были подданные п(а)на моего басанские на имя Гапон Яцькович, Гаврило Андреевичъ, Гришко Коваленко, боярин п(а)на моего басанский Денис Сугоняка, Богданъ Андреевич, Семень Савич поехали были ув отчизну свою у кгрунтъ басанский ув Острове, прозываемый Иваницкий Росъ, для озираня и поглежена бчолы своей у бортехъ в року тисеча шестьсотномъ, м(е)с(я)ца августа, двадцатого дня. Кгды, дей, тые подданные п(а)на моего у кгрунте своемъ басанском до того Острова приехали были и на ноч собе стали и кони на пашу пустили, будучи, дей, безпечни, яко у своем власном кгрунтъе. То пакъ, дей, в том же року идучомъ тисеча щестсотном, м(е)с(я)ца августа, двадцатого дня, в субботу на заходе солнца не малый оршакъ бояр его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) остръских за власным, дей, росказаньемъ его м(и)л(сти) п(а)на старосты остръского, который ув особъ познали подданные п(а)на моего, то есть Семена Хреповича, Томила Чашку, Петра Мелеховича, Ивана Корковича, Васка Крошню, Макара Марковича, Лазора Васковича, Микиту Зенковича, Ивана Горгеевича и з ними людей не мало отряд могло, дей, быти о пятьдесят чоловеков, которые за волею и ведомостю и власным росказанем его м(и)л(сти) п(а)на Михайла Ратомского, старосты остръского, наехавшы мощно кгвалтомъ на помененое урочище Островъ Иваницкий Росъ, подданных п(а)на моего, которые там для озираня бчол своих приехали были, учинившы окрык, з ручниц на них стреляли и, стреляючи, боярина п(а)на моего Дениса Сугоняку насмерть забили и замордовали, и, забившы, его тело неведам где подели, если з собою узяли або где сховали, а инших на тотъ же час поранили, и пры том забитью и зраненью шкоды, кграбежы немалые подданымъ, дей, п(а)на моего починили, и маетност, дей, их усю, от мала и до велика, што одно при нихъ было, побрали и пограбили». Што ме, Станиславу Викгуре, войтъ басанский Васко Плужникъ, яко суседови || [Л. 1 об.] именем п(а)на своего, оповедалъ. А такъ я, Станиславъ Викгура, оповеданье войта басанского слышечы, дал есми ему тотъ мой квитъ под моею печатью и с подписомъ власное руки моей писмом полским.

Писанъ у Викгуриджине року 1600-го, м(е)с(я)ца августа, 22 дня.

Stanyslaw Wygura reka swoy.

Збереглася одна печатка під паперовою кустодією.

ІСТОРИОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ

УДК (477)«21»«ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ»

Олег Дячок
Дніпропетровськ

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛИТОВСЬКИХ СТАТУТІВ СУЧАСНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ПРАВОЗНАВЦЯМИ

У статті з'ясовано основні напрацювання сучасних українських істориків права в дослідженні Литовських Статутів.

Ключові слова: Литовські статuti, правознавці, дослідження.

В статье рассмотрены основные наработки современных украинских историков права в исследовании Литовских Статутов.

Ключевые слова: Литовские Статуты, правоведы, исследования.

The article deals with the main studies of the modern Ukrainian legalists in research of the Lithuanian Statutes.

Key words: Lithuanian Statutes, legalists, studies.

Властива сучасній науці спеціалізація, що має тенденцію до постійного звуження, – явище об'єктивне та необхідне, позитивні наслідки якого беззаперечні. Однак, вона має й негативні риси, що полягають у виникненні певних бар'єрів між різними науковими дисциплінами. «Переварюючись у власному казані», дослідники нерідко погано зна-

ють, що відбувається у споріднених науках, яку «продукцію» випускають їх колеги з інших «цехів». Не оминуло це й істориків. Адже далеко не завжди, вивчаючи події та явища минулого, історик звертається до публікацій сучасних економістів, юристів, філологів. Зі свого боку, представники інших наук недостатньо використовують праці істориків. Певною мірою цьому сприяло і запровадження вимог до захисту дисертацій про публікацію статей у фахових виданнях. Але діалог, обмін думками між представниками різних наук, які досліджують аналогічну тематику, просто необхідний, адже буття, не зважаючи на диференціацію знань, завжди залишається єдиним.

Одним з напрямків, де докладають свої зусилля й історики, і юристи, є дослідження правових явищ і подій. Автор цієї статті уже писав про публікації сучасних українських істориків права про державні установи та правові інститути Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ)¹. Але за кілька років з'явилися нові праці. Якісь більш ранні публікації із-за певних причин свого часу випали з поля зору автора. Таким чином, цю студію можна розглядати, як продовження та розвиток попередньої.

Необхідно відзначити, що останніми роками в Україні суттєво активізувалися й піднялися на якісно новий рівень історико-правові дослідження, зокрема, присвячені періоду перебування українських земель у складі ВКЛ. То ж проаналізувати численні студії різних аспектів історії держави і права ВКЛ чи українських земель у його складі в одній невеликій статті уже не уявляється можливим. Тому було обрано один з найважливіших аспектів. Литовські статuti (або Статuti ВКЛ), що були першими загальнодержавними кодексами у Центрально-Східній Європі, справедливо й закономірно привертають до себе все більший інтерес дослідників, зокрема, українських юристів, передусім істориків права.

З метою економії застосовуються такі скорочення для позначення Статутів 1529, 1566 і 1588 рр.: 1 ЛС, 2 ЛС і 3 ЛС відповідно.

Передусім, слід відзначити, що 20–21 березня 2009 р. в Одеській національній юридичній академії відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 480-річчю 1 ЛС і 420-річчю 3 ЛС, мета якої полягала у з'ясуванні місця Статутів у розвитку правових систем України, Литви,

¹ Дячок О. Право ВКЛ и украинских земель в его составе на страницах украинских юридических изданий (1991–2007 гг.) // Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі». Кам'янець-Подільський, 27–29 вересня 2007 р. Тези доповідей. – К., 2007. – С. 40–42; Дячок О. Право Великого князівства Литовського та українських земель у його складі на сторінках українських юридичних видань (1991–2007 рр.) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К., 2009. – Т. I. – С. 176–196.

Білорусі, Польщі та Росії. Статті, підготовлені учасниками конференції, склали першу частину 49-го випуску збірника наукових праць «Актуальні проблеми держави і права»², обсягом понад 240 сторінок тексту. Однак жорсткі обмеження змушують нас залишити переважну їх частину поза межами даної розвідки.

Загальну характеристику Статутів та історії їх створення, значення на фоні кодифікації права у країнах Європи та соціальної й культурної ситуації у ВКЛ, рецепції норм звичаєвого та римського права, положень Руської Правди, роботу кодифікаційних комісій, вплив 3 ЛС на Соборне уложення 1649 р. здійснили П. Музиченко, В. Саленко та Н. Долматова. Також П. Музиченко на основі праць білоруських, литовських, польських та українських дослідників розглянув питання мови, якою були написані Статути³.

Х. Майкут, акцентує увагу на обставинах і умовах підготовки Статутів, їх структурі, списках⁴. Але, крім текстів самих кодексів, нею використано п'ять навчальних видань і лише три наукові. Автору залишилось невідомим, що у 1979 та 2004 рр. у Вільнюсі відбулися конференції, присвячені 1 ЛС, і опубліковані збірники статей їх учасників⁵. Наявні помилки у написанні прізвищ істориків, які вивчали Статути: Бланцуа замість Блануца, Лазитка замість Лазутка.

Поки що юристи не часто звертаються до здобутків історичного джерелознавства. Одним з винятків є стаття про джерельну базу дослідження

² Ківалов С. Передмова // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2009. – Вип. 49. – С. 3–4.

³ Музиченко П. П. Статути Великого князівства Литовського – видатна пам'ятка права слов'янських народів // Там само. – С. 7–14; Саленко В. І. Вплив Статутів Великого князівства Литовського на розвиток правової думки в Україні // Там само. – С. 78–82; Долматова Н. І. Волинський статут як джерело Статуту Великого князівства Литовського 1588 року // Там само. – С. 39–44; Музиченко П. П. Статут Великого князівства Литовського: від права усного до права писаного // Там само. – Одеса: Юридична література, 2009. – Вип. 45. – С. 136–139; Музиченко П. П. «Руська мова» як об'єднувачий фактор державної та правової діяльності у Великому князівстві Литовському // Там само. – Одеса: Юридична література, 2006. – Вип. 29. – С. 127–132.

⁴ Майкут Х. В. Литовські статути та їх застосування в Україні // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Електронне наукове фахове видання. – 2008. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2008_2/08mkvzvuv.pdf

⁵ Первый Литовский Статут 1529 года (Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982; Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys / Sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005.

права ВКЛ⁶, в якій автор справедливо звертає увагу на те, що джерелами вивчення історії права є як актові матеріали, так і наративи, хоч обмежує останні лише літописами. На нашу думку, джерелом дослідження історії права є також щоденники, подорожні нотатки, листування тощо⁷. Недолік полягає і в тому, що О. Вовк, даючи характеристику науковим виданням Статутів, зупиняється лише на частині з них. Зокрема, поза увагою залишилися сучасні білоруські публікації⁸. Ю. Тищенко розглядає міфологічні підстави нормативних положень 1 ЛС: поняття суду, правосуддя, права, справедливості, роду, договору, кари і покарання, зокрема вогнем, законності необхідної оборони й крайньої необхідності⁹.

Ж. Дзейко, аналізуючи законодавчу техніку у ВКЛ, відзначає її вдосконалення у кожному наступному Статуті. У всіх переважав абстрактний спосіб викладення норм, хоч застосований і казуїстичний. Як і в Західній Європі, почав складатися розподіл норм права на матеріальні й процесуальні, відбувався поділ права на публічне і приватне. Уже в 1 ЛС помітна тенденція до активного використання загальноновизнаних юридичних термінів. Статути містять відсилки до звичаїв. З ЛС у випадку прогалин у його нормах закріплював застосування принципу аналогії закону. Детальніше на структурі 3 ЛС і законодавчій техніці, що знайшла відображення у ньому, зупиняється Т. Литвиненко¹⁰.

Публікації (зокрема рецензії) про державу і право ВКЛ, включаючи Статути, С. Борисенка, Л. Окиншевича, М. Василенка, О. Добрава, М. Товстоліса охарактеризовані І. Усенком. Відзначено, що їх праці значною мірою не втратили своєї актуальності та наукової цінності й нині. Н. Панова-Стрюк звернула увагу на внесок Ф. Леонтовича у дослідження Статутів¹¹. Історіографію дослідження судових органів і процесу на

⁶ Вовк О. Й. Джерельна база дослідження литовсько-руського права // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 49. – С. 64–70.

⁷ Детальніше див.: Дячок О. О. Теоретичні аспекти джерелознавства історії держави і права // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2008. – № 2 (38). – С. 17–23.

⁸ Статут Великага княства Літоўскага 1566 года / Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо. – Мінск, 2003; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 / Пер. на бел. мову А. С. Шагун. – Мінск, 2002.

⁹ Тищенко Ю. В. Мифологические основания нормативных положений Статута Великого княжества Литовского 1529 года // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 49. – С. 82–87.

¹⁰ Дзейко Ж. О. Законодавча техніка у Великому князівстві Литовському // Там само. – С. 54–58; Литвиненко Т. М. Структура Статуту Великого князівства Литовського 1588 року // Там само. – С. 74–77.

¹¹ Усенко І. Б. Держава і право Великого князівства Литовського у дослідженнях учених Всеукраїнської Академії наук // Там само. – С. 25–32; Панова-Стрюк Н. В. Одеська

українських землях у складі ВКЛ, зокрема їх регламентацію Литовським статутами, показала С. Ковальова у монографії, написаній на основі кандидатської дисертації¹². Вона зауважила, що І. Лаппо на основі 2 ЛС показав устрій і компетенцію пореформених судів – земського, гродського і підкоморського, але його роботи мають в основному описовий характер. Відзначено, що І. Спрогіс на підставі Статутів і судових актів спробував уточнити функціонування і компетенцію земських судів, М. Любавський, Ф. Леонтович та М. Довнар-Запольський здебільшого обмежувалися вказівками на коло справ, підсудних кожному з видів суду за 2 ЛС, а Г. Демченко показав ставлення держави до копних судів. Дослідниця відзначила: Ф. Леонтович проаналізувавши Руську Правду і Статути, першим дійшов висновку, що литовське судочинство XVI ст. було продовженням давньоруського. У 1920-і рр. І. Черкаський дослідив такий елемент судового процесу, відображений в Статутах, як виволання, а С. Борисенко розглянув діяльність адвокатів у земських судах. Також С. Ковальова навела короткий археографічний огляд публікацій Литовських статутів¹³. Дослідження А. І. Яковліва про вплив Литовського статуту на Кодекс 1743 р («Права, за якими судиться малоросійський народ») у частині норм кримінального права розглядає С. Кудін. Він також звертає увагу на висновок відомого українського історика права про те, що важливим джерелом Литовського статуту було чеське середньовічне право, однак, С. Ковальова вважає значення чеських впливів на українське процесуальне право явно перебільшеним. В іншій статті С. Кудін відзначив: М. Д. Іванішев, досліджуючи витоки кровної помсти, плати за вбивство та їх сутність, дійшов висновку, що для Литовського статуту характерні ознаки як германської «віри», так і слов'янської «головщини»¹⁴.

школа вивчення Статутів Великого князівства Литовського у XIX ст. // Там само. – С. 71–72.

¹² Ковальова С. Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського. Автореф. ... канд. юр. наук. Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Одеса, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dysertaciya.org.ua/disertaciya_1_606.html

¹³ Ковальова С. Г. Судустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського: Монографія. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 11–12, 14–17, 30–31.

¹⁴ Кудін С. В. Дослідження історії вітчизняного кримінального права XI–XVIII ст. у працях А. І. Яковліва // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – № 1. – С. 52–55; Кудін С. В. Кримінальне право Київської Русі та українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави і Речі Посполитої, у працях М. Д. Іванішева // Там само. – 2009. – № 2. – С. 83; Ковальова С. Г. Судустрій і судочинство на українських землях... – С. 17.

Досить цікава стаття Є. Харитонова та О. Харитонової про рецепцію римського права у Статутах складається з кількох частин: 1) теоретичне визначення поняття рецепції права; 2) цивілізаційна приналежність України; 3) коротка характеристика давньоруського права (зокрема, зазначено, що Руська Правда відображала вплив римського права у візантійській інтерпретації); 4) загальна характеристика Статутів. Дослідники відзначили, що з ініціативи Августина Ротундуса та Петруса Роїзія до 2 ЛС запроваджено низку понять та категорій римського права. Структурою та багатьма положеннями він схожий на Дигести та Кодекс Юстиніана. Помітний вплив римського права і на 3 ЛС. У висновку підкреслено, що особливістю рецепції римського права в Україні XVI ст. було «начебто «подвійне накладання» римсько-правових ідей – через давньоруське право, яке зазнало часткового впливу візантійського (опосередкованого – римського) права, та через німецьке та польське право, де римське право було рециповане за західноєвропейським типом»¹⁵. Хочеться сподіватися, що невдовзі з-під пера українських цивілістів та істориків права з'являться й дослідження про рецепцію конкретних положень римського права у Литовських статутах на кшталт статті польського науковця С. Годєка¹⁶.

Розглядаючи Руську Правду як джерело Статутів, Т. Мандюк стверджує, що з першої були рециповані інститути емфітевзису і застави. Автор також відзначає, що давньоукраїнське кримінальне право вплинуло на відповідні норми Статутів в аспектах кримінально-правової кваліфікації, мети та системи покарань. З посиланням на положення Розширеної редакції Руської Правди та 2 ЛС і 3 ЛС показано подібність регулювання гоніння сліду¹⁷.

Попри багатообіцяючу назву статті, І. Бойко лише відзначив, що вплив польського права відобразився у процесуальних нормах Литовських статутів, а джерелом прав і привілеїв шляхти, закріплених у 2 ЛС і 3 ЛС, було польське право. Він також підкреслив, що у 1349–1529 рр. польське право перебувало на вищому рівні розвитку, ніж литовське, однак у 1529–1569 рр. останнє не тільки наздогнало перше, а й випередило його

¹⁵ Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського: чинники, передумови та деякі результати // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 49. – С. 14–24.

¹⁶ Godek S. Elementy prawa rzymskiego w prawie spadkowym I Statutu litewskiego // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. – P. 107–131.

¹⁷ Мандюк Т. С. Руська Правда як джерело укладання Статутів Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 49. – С. 61–62.

за рівнем юридичної техніки. Коротко про закріплення прав і привілеїв шляхти у всіх Статутах згадує В. Лизогуб¹⁸.

Х. Майкут є автором публікації про розвиток інституту речових прав на українських землях, згідно з Литовськими статутами, у якій звертає увагу на повну і обмежену цивільну правоздатність, дієздатність. Розглянуті суб'єкти та об'єкти права власності, способи її набуття, розподіл спільної власності. Виявлені особливості інститутів володіння, емфітевзису, сервітуту. Значну увагу автор звернула на заставу власності¹⁹. Але знову бачимо негаразди з прізвищами, тепер уже істориків права: Максименко замість Максимейко, Ухо замість Юхо. Крім того, на нашу думку, розглядаючи питання земельної власності та володіння, автору варто було звернутися до публікацій А. Блануци²⁰. Багато спільних моментів з попередньою має інша стаття Х. Майкут, в якій проаналізовано інститут забезпечення зобов'язань на українських землях за Литовськими статутами. Найпоширенішим його видом була застava рухомого й нерухомого майна, яка позначалася терміном «заклад». Автор розглянула порядок передачі речей у заставу й запису про це у судових книгах, ввід у володіння, припинення застави, правовий режим заставленого майна, права заставодержателя, зокрема на цесію та субзаставу²¹. Зобов'язальні відносини за 1 ЛС розглянуті Т. Ісманицькою. Проаналізовані права заставодавця і заставодержателя, різноманітні варіанти договору застави (без держання, з держанням, «на упад») ²².

¹⁸ Бойко І. Й. Польське право як важливе джерело Статутів Великого князівства Литовського (1529–1588 рр.) // Там само. – С. 34, 37–38; Лизогуб В. А. Формування станових прав шляхти на українських землях у XVI–XVIII ст. // Форум права. Електронне наукове фахове видання. – 2010. – № 3. – С. 270 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10lvauzc.pdf>

¹⁹ Майкут Х. В. Розвиток інституту речових прав на українських землях за Литовськими статутами // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2009_1/09mkvzls.pdf

²⁰ Блануца А. В. Обіг земельних володінь волинської шляхти у другій половині XVI ст. (на матеріалах Луцьких актових книг 1566–1599 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук (07.00.01 – Історія України). – К., 2005; Блануца А. В. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – К., 2005.

²¹ Майкут Х. В. Інститут забезпечення зобов'язань на українських землях за Литовськими статутами // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 68–73.

²² Ісманицька Т. І. Заставні правовідносини за Першим Литовським статутом // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 1. – С. 92–99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2010_1/itistr.pdf

Аналізуючи Правове регулювання земельних відносин в Україні XIV–XVI ст., зокрема Литовськими статутами, Б. Бачур відзначив, що з часу 1 ЛС вся земля була монополізована шляхтою. Таким чином, відносно українських селян «ми не можемо говорити про класичну форму *алодійної власності* (курсив автора. – О. Д.), оскільки селянське землеволодіння XVI століття ближче до емфітевзиса, до змісту якого входить право продавати, дарувати, закладати, відчужувати й передавати її у спадщину, при цьому за реальним власником землі визнається право переважної купівлі чи одержання 2% купівельної ціни». Він також підкреслив, що розвиток поняття про право власності в Литовських статутах поступово обмежував умови фактичного володіння землею, при цьому головну роль, згідно з нормами звичаєвого права, відіграло заволодіння (заїмка)²³.

Успадкування нерухомого майна за 1 ЛС торкнулася А. Савченко²⁴.

Інститут опіки і піклування в українському праві за Статутами розглянула А. Гавловська²⁵. Ледь не половину статті займає історіографічна довідка, історія створення Статутів та далеко не у всьому беззаперечна характеристика правової системи ВКЛ і впливів на неї права інших держав. А. Гавловська проаналізувала положення розд. V «Про опікунів» 1 ЛС та значно вдосконаленого розд. VI «Про опіку» 2 ЛС, що визначали мету призначення неповнолітнім опікунів, регламентували коло осіб, які могли бути опікунами, порядок їх призначення і перепризначення, права, обов'язки та відповідальність опікунів.

У розрізі положень 1 ЛС і 2 ЛС Л. Ясінська розглядає становлення інституту нотаріату на українських землях, зокрема, обов'язкову письмову фіксацію цивільних договорів²⁶.

О. Грищук коротко відзначає, що Статути, одним з основних джерел яких була Руська Правда, передбачали норми про захист честі. Це були норми про головщину, яку отримували родичі вбитого, та про виплату за

²³ Бачур Б. С. Правове регулювання земельних відносин в Україні (XIV–XVI ст.) // Правова держава. – Одеса: ОНУ, 2002. – № 4 – С. 196–199.

²⁴ Савченко А. С. Етапи становлення та розвитку інституту спадкування нерухомого майна в Україні // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ: Зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 45 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnivs/2009_45/VV-45/VV-45_9.pdf

²⁵ Гавловська А. В. Інститут опіки і піклування в українському праві за Статутами Великого князівства Литовського: історико-правові аспекти // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса: Юридична література, 2005. – Вип. 24. – С. 264–268.

²⁶ Ясінська Л. Окремі аспекти виникнення та розвитку нотаріальної діяльності в Україні (X–XVI ст.) // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XI регіонал. наук.-практ. конф. 3–4 лютого 2005 р. – Львів, 2005. – С. 74; Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV–XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 2006. – Вип. 43. – С. 105–108.

«безчестя» словом або дією. Соціальному змістові головщини і нав'язки в 1 ЛС присвячена стаття П. Музиченка. Головщину він вважав видом зобов'язань, додатковим покаранням, що залежало від станової належності убитого, а нав'язку – грошовим штрафом, який призначався за завдання ран, побоїв, незначну крадіжку, здійснену вперше. Автор показав залежність розмірів головщини і нав'язки від соціального становища селянина. К. Марисюк на основі положень трьох Статутів аналізує нав'язку як вид майнового покарання за здійснення кримінальних злочинів, показуючи, як змінювався цей інститут, зокрема, розмір компенсації, залежність останнього від соціального становища постраждалого. «Урядовий грабеж» як примусове виконання судового рішення у випадку ухилення засудженого від його виконання (згідно з 1 ЛС) згадує М. Єпур²⁷.

Публікація Ю. Сеньків про вину в кримінальному праві ВКЛ повністю виконана на основі положень Статутів. Дослідниця дійшла такого висновку: «Литовський статут розрізняє дві форми вини – умисна і неумисна. Діяння називаються умисними при наявності усвідомлення («ведомості») і бажання («хотіння»); де немає усвідомлення і бажання, там – випадок («пригода»); випадкові діяння у Литовському статуті називаються неумисними. Литовський статут не знає вини необережної, як особливої форми вини; в одному випадку необережність рівносильна умислу («умисно з недбалості»), в іншому має місце необережність рівносильна випадку і відноситься вона до неумисних діянь. Тобто середнього ступеня між умислом і неумислом Литовський статут не знає»²⁸.

На підставі 1 ЛС і 2 ЛС Ю. Сеньків аналізує кримінальну відповідальність за злочини проти майна на українських землях ВКЛ. Вона виділяє такі злочини: 1) наїзд, або «находь», 2) розбій, 3) грабіж; 4) крадіжка,

²⁷ Гришук О. Становлення права людини на відшкодування моральної шкоди (XI – початок XX ст.ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць – Чернівці: ЧДУ, 1999. – Вип. 55: Правознавство. – С. 48; Музиченко П. П. Соціальний зміст головщини і нав'язки в Статуті Великого князівства Литовського 1529 року // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – Одеса: Юридична література, 2009. – Т. VIII. – С. 110–117; Марисюк К. Б. Нав'язка як вид майнового покарання за Литовськими статутами // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 3. – С. 30–36 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2010_3/mkbzls.pdf; Єпур М. В. Руська правова традиція як фактор формування інституту покарання в законодавстві Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса: Юридична література, 2009. – Вип. 48. – С. 118.

²⁸ Сеньків Ю. Вина у кримінальному праві Великого князівства Литовського // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XIV регіонал. наук.-практ. конф. 6 лютого 2008 р. – Львів, 2008. – С. 76–79.

5) привласнення або пошкодження чужого майна, незаконне користування ним²⁹.

Деякі види злочинів, визначені у Литовських статутах (заборона на переманювання християн у мусульманство та іудаїзм, образа «маєстату» господаря, злочини проти суддів і судочинства, виготовлення фальшивої монети, існування таємних корчем, службові злочини), у порівнянні з аналогічними видами злочинів, визначеними Соборним Уложением 1649 р. та іншими актами Московської держави, аналізує М. Сіманчук. Продовженням даного дослідження можна вважати статтю цього ж автора про мету покарань в українському та російському кримінальному праві середини XVII – кінця XVIII ст., у якій він звертається до положень 3 ЛС³⁰.

Особливо слід виділити статтю Ю. Сеньків про кримінальну відповідальність за злочини проти особи. Відзначено, що 1 ЛС ці злочини регламентовані досить детально, але не згруповані і не розділені у залежності від об'єкта посягання. Статут розрізняв умисел і необережність, посягання і закінчений склад злочину, необхідну оборону й крайню необхідність. Чітко визначалася співучасть у здійсненні злочину. 2 ЛС більш систематизований, рівень його кодифікаційної техніки значно вищий, але його авторам ще не вдалося повністю розмежувати галузеві норми. Ю. Сеньків пропонує свою систематизацію злочинів проти особи, закріплених у 1 ЛС і 2 ЛС. Також до Статутів вона звертається, розглядаючи регулювання кримінально-правових відносин в єврейських громадах на території українських земель у складі ВКЛ³¹.

Проаналізувавши положення трьох Статутів, Ю. Сеньків класифікувала злочини проти правосуддя, виділивши дві великі групи³². Першу

²⁹ Сеньків Ю. Кримінальна відповідальність за злочини проти майна на українських землях у складі Великого князівства Литовського // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XV регіонал. наук.-практ. конф. 4–5 лютого 2009 р. – Львів, 2009. – С. 89–91.

³⁰ Сіманчук М. В. Види злочинів в українському та російському кримінальному праві (середина XVII – кінець XVIII ст.) // Порівняльно-правові дослідження: українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. – 2009. – № 1 – С. 143–145; Сіманчук М. В. Мета покарань в українському і російському кримінальному праві (середина XVII – кінець XVIII ст.) // Там само. – 2009. – № 2 – С. 149–155.

³¹ Сеньків Ю. Кримінальна відповідальність за злочини проти особи на українських землях у законодавстві Великого князівства Литовського // Юридична Україна. – 2009 – № 5 (77). – С. 15–20; Сеньків Ю. Регулювання кримінально-правових відносин у єврейських громадах на українських землях у складі Великого князівства Литовського // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К., 2009. – Вип. 45. – С. 174–175.

³² Сеньків Ю. Злочини проти правосуддя на українських землях за Литовськими статутами // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XVI

складали злочини, вчинені судовими чиновниками. У другій групі, злочинів, учинених учасниками судового процесу, дослідниця виділила чотири підгрупи (три – за часовою ознакою): 1) до винесення судового рішення; 2) у ході судового розгляду; 3) після винесення судового рішення; 4) злочини, вчинені адвокатом.

На оціночні поняття в кримінально-правових положеннях 3 ЛС звернув увагу К. Лановенко, відзначивши, що їх кількість у цьому кодексі істотно зростає у порівнянні з Руською Правдою. Побіжно, на основі існуючих публікацій, торкається статей Статутів Н. Хоменко у розрізі нормативно-правового регулювання боротьби з контрабандою³³.

С. Шаталюк підкреслює, що у 3 ЛС детально регламентовано порядок судового захисту. Одна з публікацій О. Сокальської присвячена інституту судового представництва, в якій вона розкриває інститут прокуратора, зокрема, як оформлювалися його повноваження представляти інтереси сторін у суді, вимоги та обмеження, що застосовувалися до прокуратора, його обов'язки. Детальніше інститут судового представництва у ВКЛ розглянув М. Аракелян, звернувши увагу, що в 1 ЛС містилися норми, котрі дозволяли заступати в суді сторони, які мали судитися. Була встановлена відповідальність такого заступника. Заборонялося бути заступником (прокуратором) іноземцю. Автор намагається з'ясувати різницю між термінами «заступник» і «прокуратор», ужитими в названих артикулах і доходить висновку, що «послугами першого користувалися родичі, хворі та немічні люди, послугами другого – заможні шляхтичі». Таким чином, про прокуратора можна говорити як про спеціаліста, для якого заступництво стало професією, а його послуги стали платними, тобто як про адвоката у сучасному розумінні. М. Аракелян звертає увагу, що в наступних Статутах інституту судового представництва відведено значно більше уваги. У 2 ЛС чітко розрізняється заступник як уповноважений відповідача та прокуратор як адвокат. 3 ЛС дозволяв представництво як в цивільних, так і в кримінальних справах. Низка норм 2 ЛС і 3 ЛС містить вимоги, яким повинен відповідати прокуратор, а також заборони на цю діяльність, відповідальність прокураторів. Праця М. Аракеяна має багато спільного з опублікованою дещо раніше статтею О. Сокальської, що і не дивно, але

регіонал. наук.-практ. конф. 8–9 лютого 2010 р. – Львів, 2010. – С. 86–87.

³³ Лановенко К. Є. Історичний досвід використання оціночних понять у кримінальному законодавстві України // Митна справа. – 2011. – № 1 (73). – Ч. 2. – С. 250; Хоменко Н. А. Історичне підґрунтя виникнення та формування поняття контрабанди як негативного соціально-правового явища // Там само. – 2009. – № 5 (65). – С. 15, 16.

є ґрунтовнішою. Коротко про регулювання процесуального статусу прокуратора 1 ЛС і 3 ЛС згадує В. Пожар³⁴.

В. Сердюк, аналізуючи судову систему ВКЛ, звернув увагу, що 1 ЛС встановлювалися вимоги до осіб, які претендували на посаду судді земського суду. Коротко про зміни в судовій системі ВКЛ після реформи 1564–1566 рр., закріплених 2 ЛС, внаслідок чого було створено інститут професійних суддів, говорять у своїй статті О. Кваша та А. Мартіросян. Вони також відзначають, що 3 ЛС приписував створення традиційних для України копних судів на території всієї держави³⁵. П. Музиченко детальніше проаналізував судову систему, встановлену 1 ЛС, компетенцію та склад господарського суду, судів воєводських, державців, маршалків, комісарських, Панів-Ради, копних, замкових (городських), земських, з «призначених суддів». Про розмежування повноважень світських і духовних судів, згідно з 2 ЛС, згадує М. Єпур³⁶. О. Сокальською були розглянуті інституційні відносини між судами на українських землях XVI ст., вперше закріплені 1 ЛС, а потім розвинуті сеймовими постановами, підсудність справ. Вона виділила чотири етапи у розвитку інституційних відносин між судовими установами³⁷.

Судоустрою і судочинству на українських землях ВКЛ присвячена монографія С. Ковальнової. На основі положень 1 ЛС і 2 ЛС вона показала повноваження маршалківського та комісарського судів як різновидів великокнязівського суду. Дослідниця підкреслила, що 2 ЛС, який закріпив

³⁴ Шаталюк С. Д. Історичний аспект розвитку та становлення системи безоплатної правової допомоги // Там само. – 2010. – № 2 (68). – С. 92; Сокальська О. В. Інститут судового представництва у Великому князівстві Литовському // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 4. – С. 236–238; Аракелян М. Р. Развитие института судебного представительства в Великом княжестве Литовском // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – Одеса: Юридична література, 2009. – Т. VIII. – С. 104–107; Пожар В. Г. Генеза та деякі перспективи розвитку інституту представництва у кримінальному судочинстві України // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса: Юридична література, 2011. – Вип. 60. – С. 233.

³⁵ Сердюк В. Найвищий судовий орган в українських землях за часів їх перебування у складі Литви, Польщі та Речі Посполитої (XIV – середина XVII ст.) // Право України. – 2006. – № 3. – С. 125–126; Кваша О. О., Мартіросян А. Г. Історія становлення незалежності судової влади у вітчизняному законодавстві // Південноукраїнський правничий часопис. – 2009. – № 1. – С. 240.

³⁶ Музиченко П. П. Судова система за Статутом Великого князівства Литовського 1529 р. // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 48. – С. 105–108; Єпур М. В. Руська правова традиція як фактор формування інституту покарання в законодавстві Великого князівства Литовського // Там само. – С. 120.

³⁷ Сокальська О. В. Генеза інстанційних відносин між судовими установами українських земель у XVI ст. // Південноукраїнський правничий часопис. – 2010. – № 2. – С. 251–253.

впровадження судової реформи, «заборонив звертатися до суду великого князя, доки справа не буде розглянута в місцевому суді, таким чином, за центральним судом закріпилася функція апеляційної інстанції, крім певного кола справ, підсудних виключно велико-князівському суду»³⁸. С. Ковальова визначила повноваження суду намісника-державці за 1 ЛС, показала розмір найважливішого судового мита – пересуду, що йшов на користь суддів. Держава контролювала доменіальні суди, які після прийняття Статутів мали керуватися їх положеннями. За 1 ЛС воєводи і старости мали висилати діцьких до панів, які ухилялися від відправлення належного правосуддя над підлеглими селянами³⁹.

Зупинившись на устрої, компетенції та функціонуванні земських судів за 2 ЛС, дослідниця звернула увагу, що «право обирати всіх членів земського суду – суддю, підсудка і писаря – було надано місцевій шляхті. – А далі підкреслила: – Отже, вперше на українських землях державний суд відокремлюється від адміністрації». Нею аналізуються вимоги й обмеження для кандидатів у члени земського суду. До 2 ЛС були внесені положення про захист суддів. Кодексом також визначалися терміни судових сесій, порядок розгляду справ та ведення документів, судові витрати. На основі 2 ЛС С. Ковальова розкрила апеляційне оскарження рішення земського суду до суду великого князя⁴⁰.

Так само С. Ковальова розглянула регулювання 2 ЛС гродських судів: повноваження з розгляду кримінальних справ, формування, відповідальність судді, особливості провадження (порушення і розслідування справи), відповідальність порушника за невиконання вимоги суду, заходи щодо недоторканності учасників суду і сторін, виконання вироків інших судів повіту, а також подання апеляції на вирок гродського суду до суду великого князя⁴¹.

Ще одним видом судів, закріплених 2 ЛС, був підкоморський. С. Ковальова вказала вимоги до особи, яка призначалася на посаду підкоморія, його компетенцію щодо розгляду земельних справ⁴².

Особливо належить виділити цикл статей О. Сокальської. В одній з них показана роль учасників судового процесу: судді, судового писаря, підписка, децького, вижа, возного, позивача, відповідача, третьої особи. Автор акцентує увагу на вимогах, що висувалися до судді, його обов'язках, обмеженнях при виконанні судочинства, причинах позбавлен-

³⁸ Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на українських землях... – С. 55–56, 58.

³⁹ Там само. – С. 60–61, 64–65, 71.

⁴⁰ Там само. – С. 76–79, 81–82.

⁴¹ Там само. – С. 82–83, 84–87, 89.

⁴² Там само. – С. 91–92.

ня посади, оплаті діяльності. Також розглянуті обов'язки писаря, вижа, возного. Аналізується процесуальна правоздатність різноманітних категорій населення. Показано роль прокуратора та інших осіб, які надавали правову допомогу сторонам при розгляді судової справи, а також роль різних категорій свідків⁴³.

Слід звернути увагу на дві публікації, присвячені урядові возного у судовому процесі. О. Сокальська та М. Бедрій показали, що ця посада з'явилася внаслідок судової реформи 1564–1566 рр., перебравши на себе повноваження вижа і децького, хоча це відбулося не одночасно – вижі ще якийсь час брали участь у судових слуханнях, переважно у вотчинному судочинстві. Більше того, вижі деякий час продовжували здійснювати свої функції паралельно з возними й могли брати участь навіть в одному судовому засіданні. Розкрито причини запровадження уряду возного, вимоги до нього, його функціональні обов'язки, зокрема на стадії досудового слідства, його обов'язкову участь в копному суді, участь у земському повітовому суді, оплату діяльності возного, відповідальність за правопорушення з його боку. До функцій возного належали: засвідчення результатів обшуку та інших фактів, що мали юридичне значення, організація засідання копного суду та участь у ньому, проведення допиту за рішенням копного суду та привід на засідання учасників процесу, звіт гродському судові про рішення копного суду, підрахунок завданої шкоди в кримінальній справі про крадіжку. Також дослідниками показана відповідальність інших осіб за неправомірні дії стосовно возного⁴⁴.

У статті про здійснення досудових розшукових і слідчих заходів в українському судочинстві XVI ст. О. Сокальська акцентує увагу, що, відповідно до 2 ЛС, традиційний приватно-позовний характер судового процесу зазнав певних змін, оскільки передбачалась можливість порушення справи органами влади, тобто він набував рис розшукового. На основі положень трьох Статутів дослідниця розглядає слідчі дії, що вчинялися потерпілим як до початку, так і в рамках копного судочинства («оповідання», «поволання», «переслух», «гоніння сліду», «гоніння злочинця по слідах», «звід», обшук, огляд, освідування, опитування). «Сознанье» возного про встановлені факти вона порівнює з сучасним протоколом слідчих дій.

⁴³ Сокальська О. В. Учасники судового процесу литовсько-польської доби // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 1. – С. 177–179.

⁴⁴ Сокальська О. В. Уряд возного в українському судовому процесі XVI ст. // Там само. – 2008. – № 2. – С. 193–195; Бедрій М. М. Державний нагляд за здійсненням копного судочинства на українських землях у XIV–XVIII ст. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 2. – С. 26–34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2010_2/bmmzus.pdf

О. Сокальська звертає увагу, що у 3 ЛС були закріплені обов'язкові досудові розшукові заходи, які мав проводити «вряд» (представник влади). Також у кінці XVI ст. на українські землі був поширений інститут «шкрутинії», що передбачав проведення з ініціативи суддів або сторін слідчих дій судовими урядниками на окремому судовому засіданні⁴⁵.

Проаналізовані у статтях О.Сокальської аспекти, знайшли детальніше відображення і в її монографії⁴⁶.

У статті, присвяченій волосній громаді, П. Гураль дав загальну характеристику трьох Статутів. Посилаючись на Д. Дорошенка, він відзначив, що Статут мав значення не лише для шляхетського права, але й для народного, зокрема, для здійснення копного суду. Стисло про копні суди, узаконені Статутами, говорить Є. Шаломєєв⁴⁷.

М. Бедрієм розглянуті передумови створення копних судів. Дослідник відзначає, що «общинні суди були історично першими судовими органами на українських землях. У додержавний період і в епоху становлення української державності вони були єдиними судами... Общинному суду фактично належала роль посередника між сторонами судового процесу». Згодом общинні суди еволюціонували у вервні. Відзначивши генетичний зв'язок між вервним і копним судами, М. Бедрій підкреслив, що на етнічних українських, білоруських та російських землях останні сформувалися природним шляхом, тоді як на литовських були створені штучно на підставі 3 ЛС. Б. Тищик і М. Бедрій проаналізували стадії копного судочинства на українських землях XIV–XVIII ст., склад копного суду, докази, що бралися ним до уваги тощо. Автори передусім зосереджуються на розслідуванні кримінальних справ. Зокрема, показано, що у Гетьманщині гоніння сліду здійснювалося на основі 3 ЛС. М. Бедрій детально проаналізував нормативно-правові акти, зокрема Статути, як джерела копного судочинства на українських землях. Він підкреслив, що «серед найбільш важливих проявів впливу Статутів Великого князівства Литовського на діяльність копних судів на українських землях необхідно виділити той

⁴⁵ Сокальська О. В. Провадження досудових розшукових та слідчих заходів в українському судочинстві в XVI ст. // Південноукраїнський правничий часопис. – 2009. – № 3. – С. 195–197.

⁴⁶ Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.). – Одеса: ІНТЕРПРІНТ, 2010. – С. 13–17, 24–28, 32–37, 40–41, 46, 48–64, 76, 83, 85–105, 107–114, 117–123, 125–131, 134–153, 155–158, 161–163, 167–178. 184–185.

⁴⁷ Гураль П. Волосна громада в період входження українських земель до Великого князівства Литовського // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – Вип. 37. – С. 84–85; Шаломєєв Є. В. Джерела права України другої половини XVII–XVIII століть // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць – Чернівці: Рута, 2002. – Вип. 161: Правознавство. – С. 22.

факт, що за допомогою цих нормативно-правових актів у значній мірі було окреслено компетенцію копного суду. Так, Статути Великого князівства Литовського уповноважили копні суди щодо вирішення справ про лісові та польові шкоди, присвоєння чужої борті, земельних спорів, здійснення розслідування та судочинства у справах про розкрадання»⁴⁸.

М. Бедрій також звертається до 2 ЛС, характеризуючи присяжну копу – особливу слідчу дію в копному судочинстві, та до 3 ЛС, аналізуючи стадію судового розгляду в українському копному судочинстві. У той же час, С. Чайковський у статті про історію нормативно-правового регулювання розшуково-слідчої діяльності демонструє російський імперсько-радянський підхід до історії України. Говорячи про гоніння сліду і звід, він зовсім не згадує Литовські статути, а переходить від Руської Правди до московських правових пам'яток: Судебника 1497 р., актів Івана Грозного та Соборного Уложення 1649 р.⁴⁹. Можливо, це не свідомо позиція автора, а наслідок засвоєння положень далеко не найкращих зразків навчальної літератури. З цього приводу О. Сокальська відзначала, що «оглядовий аналіз підручників з кримінально-процесуального права свідчить про брак історико-правового матеріалу з питань історичних типів українського процесу, характерних рис та засад провадження в кримінальних справах на різних етапах державності. Але українське судочинство виникло не в період радянської влади чи реформ 1864 р., а має тривалу історію в контексті європейських перетворень, змін типів кримінального процесу тощо». Вона також звернула увагу на дисертаційне дослідження С. Ковальової 2004 р. та монографію П. Музиченка і С. Ковальової 2000 р., що

⁴⁸ *Бедрій М. М.* Суспільно-правові передумови становлення копних судів на українських землях // Актуальні проблеми політики. – 2009. – Вип. 38. – С. 546–553; *Бедрій М. М.* Вервний суд і копний суд: історико-правове порівняння // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XVI регіон. наук.-практ. конф. – С. 44, 45; *Тищик Б., Бедрій М.* Копне судочинство в Україні та особливості його здійснення (XIV–XVIII ст.) // Право України. – 2010. – № 1. – С. 68–75; *Бедрій М. М.* Нормативно-правові акти як джерела правового регулювання діяльності копних судів на українських землях XIV–XVIII ст. // Держава і право. – К., 2010. – Вип. 47. – С. 110–111.

⁴⁹ *Бедрій М.* Вервний суд і копний суд... – С. 44; *Його ж.* Стадія судового розгляду в українському копному судочинстві (XIV–XVIII ст.) // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 2010. – Вип. 51. – С. 21; *Чайковський С. А.* Нормативно-правове регулювання розшуково-слідчої діяльності в XI – першій половині XIX століття // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 4. – С. 263–265.

містять розділи, присвячені судовому процесові на українських землях у складі ВКЛ⁵⁰.

Примирення як спосіб врегулювання кримінально-правового конфлікту аналізує Н. Нестор. У публікації також йдеться про регулювання 2 ЛС діяльності копних судів. Примиренню й посередництву присвячена й стаття Ю. Микитин, у якій автор звертає увагу, що 1 ЛС передбачав можливість примирення у кримінальних справах про звалтування і розбій, а 3 ЛС передбачав, що кримінальне судочинство, розпочате за заявою потерпілого або його родича, могло бути зупинене на будь-якій стадії процесу шляхом відмови від позову і здійснення мирової угоди⁵¹. Про діяльність третейських судів на українських землях, включаючи їх перебування у складі ВКЛ, пише Н. Вангородська. Зокрема, вона звертає увагу, що у випадку невиконання рішення полюбовного суду можна було звернутися до земського суду, який, згідно з 3 ЛС, був для полюбовних судів апеляційною інстанцією⁵².

У статті Б. Киндюка проаналізовані правові засади охорони лісів у Лісовому Уставі ВКЛ 1567 р., який він розглядає як продовження Статутів⁵³.

Дослідження М. Крумленка присвячені історичним аспектам правового статусу національних меншин, релігійних конфесій. Зокрема, відзначено, що 1 ЛС і 2 ЛС забороняли татарам і євреям тримати християн у неволі, а татари не могли свідчити у судах в земельних справах. 2 ЛС «була суттєво розширена стаття, яка забороняла жидам і татарам купувати невільників». А 3 ЛС закріпив за татарами право свідчити у судах, надане привілеєм Жигимонта Августа від 20 червня 1568 р. Дослідник підкреслює, що татари знатного походження не мали підлягати дискримінації, однак прості татари вважалися менш надійними свідками, ніж християни-позивачі. 1 ЛС надавав рівне право свідчення у земельних питаннях усім християнам, католикам і православним, однак воно зале-

⁵⁰ Сокальська О. В. Провадження досудових розшукових та слідчих заходів... – С. 195.

⁵¹ Нестор Н. В. Правове регулювання примирення: історичний огляд // Держава та регіони. Серія: Право. – 2010. – № 2. – С. 166; Микитин Ю. І. Історичний розвиток примирення і посередництва в джерелах права, що діяли на українських землях у XVI–XIX століттях // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2009. – Вип. 21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/arvchzu/2009_21/autors/mykytyn.pdf

⁵² Вангородська Н. А. Третейські суди в Україні в X–XVIII ст. // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 2. – С. 112–124.

⁵³ Киндюк Б. В. Правові засади охорони лісів у Лісовому Уставі 1567 р. Великого князівства Литовського // Держава і право. – Вип. 45. – С. 126–130.

жало від дотримання чи недотримання релігійних обрядів. Так само усі християни отримали рівні права на холопів. У статті про правовий статус циганів у ВКЛ М. Крумленко звертає увагу, що 3 ЛС заборонялося цьому народові проживати на території князівства. Однак реально це положення ніколи не виконувалось⁵⁴.

Назва статті, автором якої є кандидат історичних наук Н. І. Паламарчук⁵⁵, на наш погляд, не зовсім коректна. По-перше, навряд має сенс словосполучення «функціонування відносин». По-друге, сучасна історична наука практично відмовилася від терміну «польсько-литовська доба», оскільки державний устрій і правові системи Корони і ВКЛ досить сильно відрізнялися. Хоча в анотації автор декларує, що «в статті, на основі аналізу досягнень учених-істориків, творчого осмислення документів і матеріалів, розкривається соціальна структура і соціальні відносини української історії та литовсько-польської доби» (? – О. Д.), у переліку літератури сучасна літуаністика представлена досить скупо, а документи – єдиним виданням (Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців. – К., 1991). Статути згадані двічі. Автор зазначає, що після Люблінської унії король Речі Посполитої (насправді – Польщі) видав низку спеціальних привілеїв для шляхти Волині, Київщини та Поділля, зокрема, вносити поправки до Литовських статутів. Також підкреслено, що 3 ЛС селянство остаточно було закріпачене.

С. Мартьянова серед правових джерел, якими користувалися судді Війська Запорозького козацько-гетьманського періоду називає і Литовські статути, передусім, Третій, поширений в судових установах Гетьманщини. К. Марисюк у дослідженні про майнові покарання за Кодексом 1743 р., відзначив, що характерна для останнього головщина була скопійована з Литовських статутів, але з суттєвими змінами та уточненнями. Як і в 3 ЛС, вона поділялася на шляхетську та посполиту. Змінилася роль головщини, яка тепер рідко виступала як основне покарання, переважно – як

⁵⁴ Крумленко М. В. Судові права іновірців на українських землях Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса: Юридична література, 2003. – Вип. 21. – С. 113–114; Крумленко М. В. Залежність правового становища населення на українських землях Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. від релігійної політики держави // Там само. – Одеса: Юридична література, 2004. – Вип. 22. – С. 154–155; Крумленко М. В. Правовий статус циган у Великому князівстві Литовському // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. – Одеса: Фенікс, 2010. – Вип. 40. – С. 481–482.

⁵⁵ Паламарчук Н. І. Функціонування соціальної структури і соціальних відносин у польсько-литовську добу української історії // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія «Політологія. Соціологія. Право»: Зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 2 [Електронний ресурс]. – – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/VKPI_soc/2009_2/Palamar.pdf

додаткове. З ЛС був використаний як головне джерело для визначення конфіскації майна⁵⁶.

Аналізуючи правове регулювання нотаріальної діяльності в кодифікаціях українського права XVIII – першої половини XIX ст. Л. Ясінська звернула увагу, що одне з найважливіших місць посідає Зібрання Малоросійських прав 1807 р. Серед його норм, які регулювали зобов'язальні відносини, є 132 посилення на Литовський статут. У найбільшій за обсягом третій частині, присвяченій праву власності, міститься 264 посилення на Литовський статут⁵⁷.

Отже, аналіз досліджень, опублікованих на сторінках сучасних українських юридичних видань, який жодним чином не претендує на абсолютну повноту, дає можливість зробити такі висновки. По-перше, українські юристи, головні історики права, до Литовських статутів звертаються, передусім, в публікаціях, присвячених історії певного інституту права на українських землях, розглядаючи т.зв. литовсько-польський період або період Литовсько-Руської держави⁵⁸ як етап у його (інституту) розвитку. По-друге, в останні роки почали з'являтися публікації про самі Статути. По-третє, найдетальніше розглянуті положення, що регулювали окремі цивільно-правові та кримінально-правові відносини, функціонування судів, зокрема копних, а також роль у судовому засіданні окремих учасників процесу.

Oleg Dyachok

The research of the Lithuanian statutes by the modern Ukrainian legalists

The historical-legal researches have considerably become more active and have risen to a much higher level lately in Ukraine. The legalists mostly show

⁵⁶ Мартянова С. М. Правові джерела та нормативно-правове забезпечення діяльності судів Війська Запорозького Козацько-Гетьманської доби // Митна справа. – 2011. – № 1 (73). – Ч. 2. – С. 323, 324; Марисюк К. Майнові покарання за Правами, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 2011. – Вип. 52. – С. 77–78, 82–83.

⁵⁷ Ясінська Л. Правове регулювання нотаріальної діяльності в кодифікаціях українського права XVIII – перша половина XIX ст. // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XII регіонал. наук.-практ. конф. 9–10 лютого 2006 р. – Львів, 2006. – С. 108.

⁵⁸ У працях значної частини правознавців ще бачимо використання штучних термінів імперської та радянської доби, від яких більшість істориків уже відмовилася.

interest in the Lithuanian Statutes studies. We can allocate 5 groups dedicated to these outstanding sources.

The first group is composed from the researches which contain main characteristic of the Statutes, the history of their creation, the receptions of the standards of the traditional law, Roman and Old Rus' law.

The second group is represented by the historiographical works.

The third group includes the researches of the civil law of the Statutes (material law, land relations, guardianship and care).

The criminal-legal aspects (guilt, crimes, responsibility, and punishment) compose the fourth group.

The legalists pay great attention to the formation and the activity of the judicial institutes, legal procedure, and the trial participants' rights and permissions. It is the fifth group of the science studies.

Віталій Василенко
Дніпропетровськ

ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У СВІТЛІ СУЧАСНИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

В статті проаналізовано вплив сучасних тенденцій розвитку історичного пізнання на литуаністику. Попри сприятливі умови для розвитку, в останні два десятиліття не відбулося істотного зростання інтересу до політичної історії Великого князівства Литовського.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, політична історія, литуаністика, історіографія.

В статье проанализировано влияние современных тенденций развития исторического познания на литуанистику. Несмотря на благоприятные условия для развития, в последние два десятилетия существенного интереса к политической истории Великого княжества Литовского не возникло.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, политическая история, литуанистика, историография.

The article analyzes the influence of current trends of historical knowledge upon lithuanistic studies. Despite favorable conditions for development in the past two decades, there essentially was no increase of interest in the political history of the Grand Duchy of Lithuania.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, political history, lithuanistic studies, historiography.

Частина питань, заторкнутих у даній розвідці, може на перший погляд здатися не надто щільно пов'язаною з власне литуаністикою. Це пояснюється тим, що багато наших колег, які займаються дослідженням конкретних історичних проблем, не завжди мають вдосталь часу і сил для звернення до питань теорії історичного пізнання. Справедливим є й зворотнє: на жаль, далеко не всі, хто займається цими теоретичними проблемами, має в активі належний досвід практикуючого історика.

Навряд чи хтось заперечуватиме, що в останні два десятиліття перед литуаністикою (як практично й усіма галузями гуманітаристики) відкрилися значно ширші перспективи розвитку, порівняно з попередньою добою. Крах силоміць насаджуваної ідеології дав можливість уже не керуватися такими обов'язковими раніше настановами, як класовий підхід і особливо москвоцентризм, на який традиційно хибує російське сприй-

няття історії (якщо не глобальної, то, як мінімум, східнослов'янської). Ці та інші ідеологеми, вже не нав'язувані «згори», лишилися тепер справою особистих переконань дослідника. Одночасно слід визнати, що істотного зростання інтересу до політичної історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) за минулі роки не відбулося (хоча протягом більшої частини радянської доби вона фактично лишалася «напівзабороненою зоною»). До головних причин цього слід віднести той факт, що одночасно з деідеологізацією відкрився шлях для поширення на пострадянських теренах тих методологічних настанов, що виробило в другій половині минулого століття світове (читай – західне) історіописання. Не всі з них, щоправда, є дійсно новітніми: вплив деяких подібний до тих далеких зірок, чиє світло стає помітним спостерігачеві вже після їхнього згасання.

Однією з таких тенденцій є нехтування т. зв. «подієвою історією», яка тривалий час зазнавала зневажливого ставлення, оголошуючись сферою занять не справжніх істориків, а хіба що журналістів (Ф. Бродель). Видається, що, крім загальних теоретичних настанов, істотний вплив тут мали й прозаїчніші чинники. Відтоді, як історія отримала статус нехай і дуже специфічної, проте наукової дисципліни, в центрі її уваги дійсно найбільшою мірою перебували події, насамперед політичні, попри вплив позитивістських, марксистських та решти подібних віянь. Природним наслідком стало поступове збідніння відповідної джерельної бази. Адже поширену і загалом справедливую тезу про невичерпність історичного джерела не слід трактувати надміру прямолінійно. В ньому дійсно міститься і теоретично може бути отримана безліч різноманітної інформації, але це, звісно, не стосується автоматично кожної конкретної проблеми, яка цікавить нас у даний момент. Слід зважати й на впливовість у середовищі лівих західних інтелектуалів таких (ними ж вироблених) ідеологем, як толерантність, мультикультуралізм, «позитивна дискримінація» і т. ін. Усе це, вкупі з постійним стрімким зростанням кількості науковців, у тому числі й істориків, мало природним наслідком пошук нових сфер досліджень, які раніше взагалі не вважалися гідними спеціальної уваги. Так постали мікроісторія, історія повсякденності, історії найрізноманітніших меншин, гендерні студії і т. ін. (аж до появи таких, поза сумнівом, новаторських досліджень, як «Історія відхожих місць у Японії» та подібні їй). Не ставлячи під сумнів їхнє право на існування у вільному суспільстві, зазначу все ж, що й чутки про смерть «подієвої історії» є, як мінімум, перебільшеними. Інша справа, що тут переважно неможливо просто йти «екстенсивним» шляхом, залучаючи до обігу той джерельний масив, яким «гребували» історики передпостмодерної доби. Має йтися або про більш ретельну евристику на вже сходженому багатьма попередниками полі, або про нетрадиційну, переконливішу інтерпретацію вже відомого матеріалу.

Розуміння дуже багатьох проблем політичної історії ВКЛ утруднене, чи й неможливе, без відтворення адекватної картини етноконфесійних взаємин всередині цієї держави. Залишаючи при цьому осторонь німців, тюрків, євреїв та решту дрібних груп, зосереджу увагу лише на литовцях і русинах. Загальновідомо, що в останні півстоліття ознакою доброго академічного тону вважається сповідування «конструктивістської» (званої також як «модерністська» чи «інструменталістська») концепції націотворення, тоді як їхніх опонентів, насамперед примордіалістів, витіснено в своєрідне «інтелектуальне гетто». За всіх хиб примордіалізму, варто пам'ятати, що конструктивізм (як і взагалі постмодернізм у гуманітаристиці в усіх його проявах) являє не просто «гру в бісер» чи останнє слово чистої науки. Як уже зазначено, світоглядні настанови визначають як предмет зацікавлень, так і вихідні позиції й методологію дослідника. Подібно до того, як примордіалісти анахронічно екстраполюють у давнє минуле реалії «епохи націй», бажаючи забезпечити останнім якомога глибше коріння, ліві інтелектуали, що переважають в академічному середовищі (крім, можливо, країн пострадянського й постсоціалістичного простору), не менш штучно оголошують нації нещодавно й свідомо сконструйованими чи не на порожньому місці феноменами. Воліючи, аби їх не існувало в сучасному світі, але переконавшись на власному досвіді в стійкості націй, «нові ліві», неомарксистичні та близькі до них групи намагаються хоча б «знищити» бодай натяк на них у минулому, точніше, у власних версіях минулого.

В гуманітаристиці «новітній підхід» не обов'язково означає «більш істинний, аніж попередні», і першими це мали б усвідомлювати постмодерністи, з їхнім запереченням за результатами студіювання історії будь-якої об'єктивної цінності та вірогідності¹. Між іншим, як і завжди, усе є не настільки новим, яким видається. Нехай і схематично, вихідні позиції в згаданій дискусії накреслено вельми давно, зокрема, що особливо цікаво для нас, і в царині литуаністики. Ще наприкінці XIX ст. І. Філевич, обстоюючи «культурно-релігійний», «культурно-національний», «народний» характер боротьби між Литвою і Польщею за галицько-волинську спадщину, відкидав зауваження своїх польських опонентів стосовно відсутності національностей як таких у добу Середньовіччя.

При цьому треба зазначити, що, за всієї популярності конструктивізму, його вплив на медієвістів порівняно невеликий, і не тому, що, відповідно до конструктивістських настанов, у Середньовіччі годі шукати слідів існування націй, хоча б у ембріональному вигляді. Є достатньо

¹ Кваліфікований огляд впливу постмодернізму на історіописання, створюваних ним викликів та загроз див., напр.: *Еванс Р. Дж.* На захист історії. – Л.: Кальварія, 2008.

доказів того, що багато тез конструктивістської теорії не верифікуються належним чином, або й прямо спростовуються конкретно-історичним матеріалом, причому не тільки новітнього часу і Модерну, а й Середньовіччя. Щоб пересвідчитися в цьому, можна звернутися до праць таких дослідників націоналізму, як Е. Сміт та інші етносимволісти, або фахівців-медієвістів, наприклад, Р. Бартлетта². Що до пострадянського простору, то, як відомо, деким із наших співвітчизників, насамперед П. Толочком, а також низкою російських дослідників обстоюється існування «єдиної давньоруської народності» з такими характеристиками, які фактично нівелюють різницю між етносом і модерною нацією. Йдеться про те, що цій «народності» приписується, зокрема, усвідомлення її існування на масовому рівні³ (а звідси – й міфологема щодо наявності в пізнішу добу т. зв. «общерусской программы», яка мала найбезпосереднішим чином впливати на політичну історію ВКЛ). Цікаво, що з цим подеколи згодні дослідники Київської Русі з країн, де теза про «єдину колиску» ніколи не була обов'язковим елементом ідеології. Так, британські історики С. Франклін і Дж. Шепард вважають, що наприкінці XII ст. «значна частина мешканців Русі підійшла ближче до усвідомлення своєї єдності, ніж коли б то не було раніше. ...ми можемо сказати, що «держави» не існувало, але, можливо, були зародки нації»⁴.

Як наслідок, виникає відчутне протиріччя між ствердженням існування вже перед монгольською навалою давньоруської «протонації», з одного боку, а з іншого – постульованим А. Міллером і плеядою його однодумців протистоянням в останнє століття існування імперії Романових російського та українського «національних проєктів» у боротьбі за частину вже нібито віддавна існуючої, а головне – самоусвідомлюваної спільноти. Якщо прийняти концепцію П. Толочка, то лишається припустити, що процеси націотворення у східних слов'ян відбувалися в напрямі, протилежному іншим відомим прикладам (обмежимося лише Європою, адже, на погляд Е.Кедурі, націоналізм – це один із інтелектуальних продуктів, штучно й насильницьки накинених Заходом решті світу). Якщо скрізь поступово відбувалося подолання регіональних відмінностей, уні-

² *Сміт Е.* Нації та націоналізм у глобальну епоху. – 2-е вид. – К.: Ніка-Центр, 2009; він же. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К.: «К.І.С.», 2004; *Він же.* Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. – К.: Темпора, 2009; *Бартлетт Р.* Становлення Європы: Экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры. 950–1350 гг. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 217–266.

³ *Толочко П. П.* Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – СПб.: Алетейя, 2005. – С. 14–15, 203–209.

⁴ *Франклин С., Шепард Дж.* Начало Руси: 750–1200. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2000. – С. 528.

фікація, об'єднання окремих етнічних груп у єдиний етнос, а згодом – у модерну націю, то «єдина давньоруська народність», що начебто існувала в імперії Рюриковичів, навпаки, поділилася на «три братні народи».

Проте видається надзвичайно сумнівним припущення, що на величезній рідкозаселеній території Давньої Русі, яка за рівнем урбанізації та письменності завідомо не переважала більшість країн Західної і Центральної Європи, могло значно раніше, ніж у Німеччині, Італії чи Англії, постати і вкорінитися в свідомості значної частини суспільства уявлення про «єдину народність». Не забуваймо, що навіть у північній («лангедойльській») половині Франції ще за часів Столітньої війни аналогічні візії явно не тішилися широким визнанням, і тим більше «національні» ознаки далеко не завжди займали найвищий щабель у тодішній ієрархії лояльностей. Що ж до дійсно переконливих прикладів, наведених Р. Бартлеттом, то вони стосуються трьох «кресів» католицької Європи, де процеси взаємодії (часто конфліктної) між різними етносами були найбільш інтенсивними. Це західнослов'янські країни, Прибалтика і Угорщина, де корінне населення стикалося з німецькими колоністами; кельтські краї (Вельс та Ірландія), де місце німців заступали англійці; а також Піренейський півострів доби Реконкісти. До цього можна додати також приклади «земляцтв» всередині таких корпорацій, як середньовічні університети та чернецькі ордени.

Однак випадки ані Київської Русі, ані ВКЛ не вповноважують на паралелі з вищезгаданими. Не викликає сумніву, що при контактах литовця (язичника, а згодом католика) і православного русина в обох не виникало проблем із розрізненням між «Нами» й «Ними». Проте шукати в історії Литовсько-Руської держави XIII–XV, та й більшої частини XVI ст. виразного протистояння по цій лінії навряд чи варто. Щоправда, тезу про «боротьбу народних начал» у ВКЛ, обстоювану ще В. Антоновичем, і в наш час поділяє, принаймні частково, дехто з поважних дослідників. Так, твердиться про етнічне підґрунтя громадянської війни 1430-х рр. (Н. Яковенко) або захист Швітрігайлою «українського та білоруського сепаратизму» (Л. Войтович). Як видається, значно більш адекватний погляд обстоюють такі наші колеги, як О. Русина, М. Кром, Г. Саганович. На їхню думку, етноконфесійні чинники не відігравали суттєвої ролі ані в цих подіях, ані в «змові князів» 1481 р., ані в князівських «від'їздах» межі XV–XVI ст., ані в повстанні Михайла Глинського. Від себе додаю, що в літературі чомусь оминається увагою конфесійний аспект відомих епізодів 1456 і 1461 рр., коли магнати вимагали від Казімераса, в разі неможливості постійно перебувати у ВКЛ, віддати вільнюський стіл Семенові Олельковичу. Звичайно, на останнє Ягайлович погодитися не міг; але якби таке все ж сталося, цікаво, чи влаштувала б могутніх панів-католиків, які фак-

тично контролювали державу за часів малолітства Казімераса, зверхність «схизматика»? Звісно ж, подібні роздуми є суто теоретичними, але все ж, гадаю, Олелькович вирішив би, що «Вільнюс вартий меси». Як відомо, до традицій роду Гедиміновичів належала, як висловилися б у наш політкоректний час, релігійна толерантність; однак, з огляду на анахронізм цього терміну, коректніше було б вести мову про байдужість.

На жаль, менше уваги наші сучасники приділяють етноконфесійним взаєминам і взагалі політичній історії ВКЛ докревської доби. Загалом суттєвий вплив на ці уявлення справляє те, що кожна зі східнослов'янських історіографічних традицій виробила власне більш-менш «консолідоване» бачення місця Литовсько-Руської держави в своїй історії. Для білоруських істориків литовська доба – органічна складова вітчизняної історії, а ВКЛ – «своя» держава (аж до таких екзотичних формулювань, як «білоруська імперія»). При цьому вони «адаптували» до власних потреб багато тез із арсеналу своїх російських колег ХІХ ст. Для українських дослідників цей час зазвичай постає в якості доби бездержавності; помітна також тенденція до «регіоналізації», зведення литуаністичних студій майже виключно до історії українських земель у складі ВКЛ. В новітній вітчизняній історіографії популярна гіперболізація самостійності київських князів та їхніх сепаратистських прагнень (Н. Яковенко, Л. Войтович).

Складніша ситуація в російській литуаністиці, яка успадкувала від попередньої доби співіснування двох концепцій. Перша, репрезентована за радянських часів насамперед І. Грековим, зводиться до тверджень про існування й життєвість, зокрема й у середовищі еліти ВКЛ, «общерусской программы», і відповідно визнання Вільнюса потенційно альтернативним центром нібито неминучого об'єднання земель колишньої Київської Русі. (При цьому, щоправда, згаданий дослідник вельми часто вдавався до надто довільних тлумачень, щоб не сказати – перекручувань, історичних фактів). Серед продовжувачів цієї традиції має бути згаданий насамперед С. Думін. З наших співвітчизників багато в чому концепцію Грекова поділяв (принаймні, раніше) Ф. Шабульдо. Відкидав паралель між литовською «експансією» та московським «збиранням земель», а також затаврував уявлення про слов'янську сутність державності ВКЛ як застаріле В. Пашуто, сповідуючи традиційний телеологічний погляд на Москву як єдино можливий осередок об'єднання.

Виходячи з цього, не дивно, що багатьом білоруським і частині російських істориків притаманна тенденція до применшення ролі литовського елемента у ВКЛ, аж до трактування останнього як такої собі «другої Русі», лише з литовською династією на чолі. Тут стає в пригоді й сакральна цифра – 10%, які припадали на литовські етнічні землі за часів найбільшого розширення держави. Зазвичай цю пропорцію механічно (й

безпідставно) екстраполують у сферу демографії, а далі – й політичних стосунків. Навіть дивно, чому ці наші колеги досі не порадили скористатися такою само «простою» арифметикою, наприклад, дослідникам історії Китаю доби Юань та інших володінь Чингізидів, аби «зважити» роль монголів у них.

Нерідко звертають увагу на те, що Міндаугас, а згодом Йогайла і Витаутас у своїй політиці щодо Ордену використовували Жемайтю в якості «розмінної монети». Але й це нічого не каже про значення етнічних литовців у ВКЛ. Адже Казімеж III так само поступався корінними польськими землями на користь Чехії і рицарів, аби забезпечити собі свободу дій на сході. Можна згадати й цісарів Швабської династії, які свідомо жертвували владою в Німеччині заради власних італійських амбіцій. Що ж стосується впливів православ'я і руської культури, то, за винятком вживання мови русинів у якості урядової, і з цим справа не виглядає цілком однозначною. Так, різні погляди висловлювалися стосовно ймовірності «зрушення» Литви. Ще М. Костомаров визнав це нереальним, з огляду на байдужість русинів до поширення власної віри; дійсно, слабкість православного прозелітизму, порівняно з католицьким, є очевидним фактом. В наш час із такою оцінкою солідаризується О. Русина. Натомість С. Думін твердить про можливість «завершення процесу слов'янізації литовських земель», маючи, очевидно, на увазі все те ж «зрушення». Варто, однак, пригадати, що й багато століть колонізації, вкупі з впливом католицизму, спричинили асиміляцію відносно невеликої частини литовського етносу, насамперед вищих прошарків.

Якщо казати про руський вплив на правлячу династію, то слід звернути увагу насамперед на те, що не маємо жодного прикладу відкритого хрещення за східним обрядом верховного правителя ВКЛ, чи хоча б чітко висловленого наміру здійснити це. Повідомлення Густинського літопису під 1246 р. про прийняття православ'я Міндаугасом практично ніхто в наш час не сприймає всерйоз. Що до відомої згадки про намір Йогайли публічно хреститися й одружитися з дочкою Дмитра Івановича московського, то я вже неодноразово доводив, що ця прелімінарна угода могла постати лише між листопадом 1381 і червнем 1382 рр., за часів захоплення верховної влади Кястутісом, коли Ольгердович був лише обласним правителем Крева та Вітебська. Згадуючи ж не доведене, але ймовірне «домашнє православ'я» Альгірдаса і Йогайли, слід поставити наступне природне питання: чи можна вважати християнином особу, яка приховує своє хрещення, дотримуючись обрядів поганської релігії? Адже свого часу такі дії, в очах римського уряду, виправдовували звинуваченого в сповідванні християнства. Тож проголошувати їх православними – все

одно, що зараховувати до дисидентського руху тих радянських інтелігентів, що обмежувалися «опозиційними» розмовами на кухні.

Те ж, що практично всі Гедиміновичі, отримуючи володіння в руських землях, приймали православ'я й християнські імена та зазнавали поступового «зрушення», є безсумнівним фактом. Однак видається, що це б відбувалося і за відсутності культурної переваги Русі над Литвою. Є достатньо прикладів того, як нечисленні групи носіїв вищої культури (ще раз вибачаюся перед адептами політкоректності) асимілюються в чужому етнокультурному середовищі. Так, англійська влада навіть вдавалася до запровадження репресивного законодавства, аби відвернути власних колоністів у Ірландії від запозичення місцевої мови, одягу й розваг. Як видається, недостатньо маємо й матеріалу, аби судити, наскільки суттєві зміни в самосвідомості членів правлячої династії спричиняло згадане «зрушення». Цілком справедливе, хоча й риторичне питання – «Чи робить православ'я за одне-два покоління литовця русином?» – поставив не так давно Д. Володихін.

Що до сповідання частиною еліти ВКЛ «общерусской программы», то не виглядають переконливими докази наявності у литовсько-руських правителів планів прямого підпорядкування всіх земель колишньої Київської Русі, як і взагалі існування подібної програми, в тому числі і в московських правлячих колах. Гадаю, до речі, що позиція І. Грекова та його однодумців пояснюється не лише традиційними для російської історіографії стереотипами. Свою роль відіграють і уявлення лівих інтелектуалів, зокрема й радянських істориків, про зовнішню і взагалі державну політику в поняттях соціального конструктивізму. Інакше кажучи, з їхньої точки зору, той чи інший суб'єкт політики спочатку формулює певну програму дій, а потім переходить до її послідовного втілення в життя (подібно до того, як пишеться дисертація). Таке уявлення, однак, має небагато спільного з реальною політикою – «мистецтвом можливого», де постійно змінюються обставини, в яких доводиться діяти, а отже, й цілі, й засоби їхнього досягнення. Тож логічнішою видається інша послідовність: в умовах, коли з'являється перспектива того чи іншого надбання, зазвичай починають пошуки його ідеологічного обґрунтування. Тоді Марія-Терезія згадує про права корони святого Іштвана на «Королівство Галичини і Лодомерії», Й. Сталін – про захист «єдинокровних братів» у Західній Україні та Західній Білорусі, депутати-комуністи Верховної Ради УРСР – про «тисячолітню традицію державотворення», а в нашому випадку – Іван III про «отчину» своїх далеких пращурів.

До непорозумінь належить і твердження щодо «москвофільства» частини еліти ВКЛ. Будувати на окремих епізодах політичної біографії, скажімо, Андрія та Дмитра старшого Ольгердовичів докази їхньої «про-

московської» налаштованості не більше підстав, аніж приписувати «пронімецьку» Витаутасові чи «пролитовську» – Токтамишеві.

Нарешті, перебільшення руських впливів у ВКЛ робить незрозумілим підґрунтя Кревської угоди (якщо, звичайно, не намагатися пояснити все особистою волею Йогайли). Як відомо, і в східнослов'янських, і в польській історіографіях за нею та її наслідками віддавна закріплено статус рубіжної події в історії Литовсько-Руської держави (хоча й із зазвичай протилежним знаком). Тож, повторюю, виглядає незрозумілим, чому гадані «руські засади» ВКЛ виявилися в підсумку доволі ефемерними, поступившись місцем іншим, нібито «чужорідним», а «правильний шлях розвитку» був перерваний.

Маю визнати, що в даному тексті поставлено значно більше питань, аніж дано відповідей. Однак якщо це дасть поштовх до нових обговорень і дискусій, я вважатиму, що він створювався не марно.

Vitalii Vasylenko

**On some problems of political history
of the Grand Duchy of Lithuania
in the light of current historiographical trends**

The article analyzes the influence of current trends of historical knowledge on lithuanistic studies. Despite favorable conditions for development in the past two decades, there essentially was no increase of interest in the political history of the Grand Duchy of Lithuania (henceforce – GDL). Apart from the gradual depletion of the corresponding source base, one of the main reasons for this is the expansion into the post-Soviet territory of some fashionable methodological guidelines of western historical writing, in particular the neglect of the so called «external history». The meaning is that the leftist Western intellectuals (according to their ideology) are looking for new areas of research: microhistory, the history of everyday life, stories of various minorities, gender studies, and others.

One of the core problems of the GDL political history is reproduction of an adequate picture of ethno-confessional relations inside this country. In the last half-century there was a fashionable tendency to profess «constructivist» («modernist») concept of nation-building, according to which, nations are a recent and a deliberately constructed phenomena. Despite that, the influence of constructivism on medievalists is relatively small. A lot of its claims are not verified by specific historical material that is backed by works of A. Smith, R. Bartlett et al. Some (e. g. P. Tolochko) advocate the existence of a «single old rus' nationality», in fact a protonation. However, the history of the Lithuanian-

Rus' State in the 13th – 14th centuries does not offer confirmation for this. Ethno-confessional factors did not play an essential part neither in the civil war of the 1430-ies, nor in the «plot of the dukes» of 1481, nor in the Rebellion of Michajlo Glinski. It seems erroneous to exaggerate the influence of Rus' political traditions, language and culture on the Grand Duchy of Lithuania and the ruling dynasty also before 1385. In particular, there is not a single example of an open Eastern rite baptism of a supreme ruler of the Grand Duchy of Lithuania, or at least a clearly expressed intent to do this.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Андрій Блануца
Київ

Литовська Метрика в комплексі пізньосередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації. Матеріали круглого столу (Київ, Інституту історії України НАН України 21 березня 2012 р.). – К., Інститут історії України НАН України, 2012. – 58 с.

У запропонованому читацькому загалу, як фахівців, так і представників широких кіл гуманітаристики, збірнику вміщено виступи учасників круглого столу «Литовська Метрика в комплексі пізньосередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації» (Київ, Інституту історії України НАН України 21 березня 2012 р.), в яких піднято проблему сучасного стану дослідження та публікації національного документального комплексу пізнього середньовіччя та раннього нового часу, а також надано пропозиції та рекомендації щодо її розв'язання.

Це по суті, перший підсумок роботи з тематики джерелознавства і археографії доби Великого князівства Литовського в Інституті історії України НАН України та інших наукових центрів, а сам круглий стіл став можливим завдяки ініціативи молодого покоління українських литуаністів, що зробили поважний внесок у вивчення різних проблем литовської доби.

Так, у збірнику матеріалів круглого столу підняті різноманітні проблеми досвіду, сучасного стану та перспектив відродження видавничого проекту «Пізньосередньовічні джерела з історії України та Литовська

Метрика». Варто указати на коло фахівців, які висловили своє бачення та пропозиції щодо системної роботи над національним архівним фондом доби пізнього середньовіччя – раннього нового часу з подальшим виданням комплексу актових та нарративних джерел: Геннадій Боряк, Андрій Блануца, Олег Дячок, Ірина Ворончук, Владислав Берковський, Ігор Тесленко, Дмитро Ващук, Лариса Жеребцова, Дмитро Вирський, Володимир Поліщук, Орест Заяць, Петро Кулаковський, Владислав Безпалько, Віктор Атаманенко, Василь Кононенко. Всі фахівці у своїх матеріалах виклали шляхи, методи та засоби можливого вирішення проблеми видавничого проекту, зазначено вище.

Г. Боряком відмічено, що досі в Україні не має зведеного анотованого реєстру давніх українських актів, «ми їх навіть не порахували, а їх є відносно незначна кількість, якщо порівнювати цей масив із центрально-європейським масивом актових документів будь-якої країни (будь-який національний сегмент загальноєвропейського середньовічного і ранньомодерного актового комплексу буде на порядки більшим, аніж аналогічний український масив). Усі українські акти неодноразово публікувалися і вводилися у той чи інший спосіб до наукового обігу, відтак мають обширну бібліографію, але не мають сучасної актографії, за влучним висловом І. Каманіна»

Публікація українськими метрикантами двох книг ЛМ, №№ 561 та 22, є своєрідним відродженням розпочатого, утім так і не завершеного українського видавничого проекту кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст¹. На сьогодні є кілька спеціалізованих продовжуваних видань, в яких представлені сучасні дослідження ЛМ та її матеріалів. Наприклад, це такі видання, як «Новости Литовской Метрики, Вильнюс», «METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, Минск»,² «Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського, Київ», а також в інших журналах та збірниках наукових праць, що стало результатом активного зростання інтересу до ЛМ як джерела для вивчення різноманітних аспектів історії ВКЛ з середини 90-х рр. ХХ ст. серед литовських, білоруських, польських, російських та українських істориків³. На сьогодні на фінальній стадії перебуває знову спільний українсько-

¹ Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р. – К., 1988. – 252 с.

² Новости Литовской Метрики. №1–10. Вильнюс, 1997–2008; METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Т. I–IV. – Мн., 2001–2007.

³ Блануца А., Ващук Д. Украина: литовский период истории (современная историография и историческое сознание) // Lietuvos didžiosios kunigaikštijos tradicija ir tautiniai paratuvai. – Vilnius, 2009. – Р. 321–336. В Україні на сьогодні засновано єдиний спеціалізований часопис з проблем дослідження Великого князівства Литовського та Литовської

литовський проект за литовською видавничою програмою по виданню 32 книги записів ЛМ.

Загалом у збірнику вміщено аналітичні матеріали з блоку питань, що були винесені на обговорення на круглий стіл:

1. Джерела XIV–XV ст. з історії України: досвід публікації, проекти щодо створення зведеного анотованого реєстру актів;
2. Литовська метрика: досвід зарубіжної та вітчизняної археографії, перспективи українського видавничого проекту;
3. Перспективи організації робочої групи по виданню джерел з історії України XIV–XVI ст.

У результаті фахівці представили індивідуальні тексти з пропозиціями щодо відродження видавничого проекту. Обговоривши питання й проблеми, винесені на розгляд фахівців під час роботи круглого столу «Литовська Метрика в комплексі пізньосередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації», учасники засідання прийняли наступні пропозиції та рекомендації щодо активізації роботи з дослідження та публікації джерел з пізньосередньовічної та ранньомодерної історії України:

1. Створити робочу групу при Інституті історії України НАН України з реєстрації й опрацювання найдавнішого збереженого документального масиву. При цьому важливо брати до уваги увесь наявний комплекс опублікованих джерел XIII–XV ст. з історії усіх українських земель – Наддніпрянщини, Чернігово-Сіверщини, Криму, Волині, Галичини, Поділля, Закарпаття та Буковини;

2. На базі робочої групи створити дослідницький координаційний підрозділ при Інституті історії України НАН України «Центр дослідження та публікації джерел з історії України XIV–XVII ст.»;

3. Центр можна також розглядати як осередок підготовки литуаністів та археографів;

4. Пріоритетним у роботі Центру вважати дослідження та видання джерельних комплексів Литовської Метрики, а також тематичних збірників, наприклад, акти Свидригайла Ольгердовича «Свидригайліана», князівських та шляхетських родів тощо;

5. Розпочати роботу із створення електронної бази даних джерел, яка б містила назви та локалізацію географічних об'єктів (міст, містечок, маєтків, селищ тощо) за повітами і землями, що існували на території України у XIV–XVII ст.

метрики. Це – згаданий вище «Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К., 2009. – Т. I.»

6. Проект має спиратися на ресурси світової мережі Інтернет та втілюватися на основі сучасних цифрових технологій та створення електронних баз даних. Для реалізації проекту створити відповідний веб-сайт.

7. Враховуючи складність, багатогранність та масштабність проблеми актуалізації історичних джерел, а також загальнонаціональний характер пропонованих проектів, вважаємо за необхідне розробку державної програми видання писемних пам'яток історії та культури України.

Бохан Ю. М. Ваяры Грунвальдскай бітвы. – Мінск: Беларусь, 2010. – 222 с.

Відзначення 600-ї річниці битви під Грюнвальдом у 2010 р. призвело до появи цілого ряду нових наукових праць з цієї проблематики у Польщі, Литві, Україні, Росії, Німеччині тощо. Не залишилися осторонь і представники білоруської історіографії, які також на розгляд читачів запропонували низку цікавих видань, пов'язаних з Великою війною держав Ягеллонської унії з Тевтонським орденом 1409–1411 рр. та її центральною подією – Грюнвальдською битвою – яка стала однією з епохальних подій вітчизняної та європейської середньовічної історії, що відіграла вагомую роль у подальшому розвитку або занепаді окремих держав Центральної і Східної Європи.

Серед цих представлених книжкових новинок на особливу увагу заслуговує чергова монографія відомого в Білорусії та за її межами спеціаліста з середньовічної військової справи Юрія Миколайовича Бохана «Ваяры Грунвальдскай бітвы» («Вояки Грюнвальдської битви»). Остання побачила світ у мінському видавництві «Беларусь». Праця складається зі вступу, п'яти розділів, закінчення та прикінцевих послань. Відразу потрібно відзначити чудове оформлення книги, що стало можливо завдяки ілюстративним матеріалам взятих з архівних зібрань автора книги та колекції Д. Е. Герасімовіча. Всього було використано 61 фотографію, 23 мініатюри, гравюри, оригінальних портретів, фрагментів картин і 30 малюнкових реконструкцій, а також 2 схеми та 1 карту.

У вступі Ю. М. Бохан чітко зазначив, що головна «мета цієї книжки полягає не тільки в розгляді подій так званої Великої війни, кульмінацією подій якої і стала битва під Грюнвальдом. В ній зроблено спробу проаналізувати усю історію взаємовідносин з хрестоносцями від моменту їх появи у східноєвропейському регіоні у кінці XII ст. Ці стосунки часами були доволі мирними, хоча у своїй основі мали характер дипломатичного і воєнного протистояння, спочатку з нечисленними рицарями-«пілігримами», потім з Орденом мечоносців і, нарешті, з могутнім і потужним Тевтонським орденом, який був запрошений в Прибалтику керівником одного з польських князівств, поглинув балтійське плем'я прусів, прилучив до себе мечоносців, захопив важливі польські землі та, врешті-решт, став

претендувати на повну гегемонію в регіоні»* (с. 3). Автор також вказує, що важливим завданням цього наукового видання є огляд військового потенціалу ворогуючих боків. Останнє стало можливим у зв'язку зі значними здобутками у плані вивчення воєнного мистецтва Тевтонського ордену, Польського королівства і Великого Князівства Литовського. Проте як і раніше актуальними для вивчення залишаються аспекти, пов'язані з співставленням матеріально-технічного забезпечення та кількісного складу військ вище названих держав, порівняння їх бойових якостей і тактики ведення збройної боротьби. «У той самий час, – зауважує Ю. М. Бохан, – в завдання цього видання не входить аналіз джерел та історіографії. По проблемі Грюнвальдської битви і боротьби з хрестоносцями назагал написано таку кількість літератури, як наукової, так і популярної, що її аналіз є справою більш складною, ніж огляд, власне кажучи, самого антихрестоносного протистояння. Простий перелік робіт, присвячених Грюнвальдській битві, потребував би спеціальної книги, за об'ємом не меншої за ту, яку ми ризикуємо пропонувати шановним читачам. До того ж існує значна кількість спеціальних ґрунтовних праць, у тому числі зовсім недавно виданих і в Білорусії, які цілковито присвячені аналізу джерел й літератури» (с. 4). Водночас автор відзначає, що не ставив собі за мету розгляд усього періоду боротьби з хрестоносцями, який виходить за межі не тільки 1410 р., але й усього XV ст. Зокрема, в книзі зовсім не звертається увага на збройне протистояння з Лівонським орденом, з яким Велике Князівство Литовське в означений період переважно перебувало у приязних відносинах.

Перший розділ «Умацаванне крыжакоў у Прыбалтыцы: пачатак XIII ст. – 1377 г.» («Закріплення хрестоносців у Прибалтиці: початок XIII ст. – 1377 р.») (с. 6–29) присвячений висвітленню кола питань, пов'язаних з витокami збройної конфронтації між першими рицарськими духовними корпораціями та балтійським й слов'янським населенням в Центральній і Східній Європі. Так, Ю. М. Бохан вважає, що після підпорядкування Лівонії на початку XIII ст., німецькі феодали посилили свій воєнний тиск на прибалтійські племена естів і куршів, а також Полоцьке князівство. «Перший досвід боротьби з хрестоносною агресією, – відзначає він, – був для населення Східної Прибалтики і сусідніх слов'янських земель невдалим. Невідомо якби склалась доля Полоцька, коли б рицарі Ордену мечоносців скерували свій погляд на його землі. На щастя для полочан, німці були заняті зміцненням своїх впливів у Естонії, де для них склалась небезпечна ситуація. Окрім того, в цей час починається активізація литовських племен. Усе це відвернуло увагу мечоносців від

* Тут і далі переклади фрагментів книги з білоруської мови є наші.

Полоцька і тимчасово врятувала полочан від тяжкої і кривавої війни з Орденом» (с. 14). Далі дослідник розповідає про появу та утвердження в Пруссії «рицарів Ордену шпиталю Найсвятішої Панни Марії Німецького дому в Єрусалимі», який у подальшому став більше відомий під назвою «Німецького» або «Тевтонського» ордену. Детально описується його внутрішня організаційна структура, а також причини об'єднання з ним Ордену мечоносців. На думку Ю. М. Бохана, зростаюча «загроза з боку Тевтонського ордену справила вирішальний вплив на виникнення у басейні р. Німан нового державного утворення – Великого Князівства Литовського» (с. 18). Висвітлюється основні перипетії боротьби останнього проти німецьких рицарів у період правління князів Міндовга та Гедиміна. Аналізується зростання ролі білоруських земель у боротьбі проти агресії Тевтонського ордену. Вказується, що «у 60 – 70-х роках XIV ст. ареною запеклої боротьби з хрестоносцями знову стає Полоччина, оборона якої була зв'язана з ім'ям полоцького князя Андрія, сина великого князя литовського Ольгерда і його першої дружини, вітебської князівни Марії» (с. 28). Висвітлюється перебіг збройної боротьби між литовським князем та динабурзьким комтуром, який прагнув захопити Полоцьк.

В другому розділі «Барацьба з тэўтонамi ва ўмовах дынастычнага крызісу ў Вялікім Княстве Літоўскім» («Боротьба з тевтонцями в умовах династичної кризи у Великому Князівстві Литовському») (с. 30–53) розглядаються взаємини різних представників династії Гедиміновичів з орденськими властями після смерті Ольгерда у травні 1377 р. При цьому, головну увагу автор звертає на політику хрестоносців щодо великого князя литовського Ягайла під час його боротьби проти удільних князів Андрія, Кейстута і сина останнього – Вітовта. До речі деякі з них шукаючи політичного притулку неодноразово переховувались у володіннях Ордену. Водночас Ю. М. Бохан наголошує, що «у цей час почали розгортатися події, які кардинально змінили політичну ситуацію в регіоні. Вони були пов'язані зі зближенням Великого Князівства Литовського з королівством Польським, де у той час так само визрівала династична криза» (с. 44). Саме як вирішення останньої 14 жовтня 1385 р. в замку Креве, князь Ягайло підписав актовий документ, який надалі став відомий як Кревська унія. В рамках її реалізації новий польський король провів урочисту церемонію хрещення литовського населення. Проте остання, на думку автора, не змогла вирішити складної внутрішньополітичної ситуації у Великому Князівстві Литовському. Більше того воєнне протистояння між Ягайлом та Вітовтом продовжилось з новою силою, під час якого німецькі рицарі надавали дієву допомогу останньому. Ситуація змінилася тільки після того як 1392 в Островно обидва супротивники дійшли спільної згоди і підписали угоду, згідно якої Вітовту передавалася верховна влада у Великому Князівстві. Але, «зміна керівництва у ВКЛ і втрата хрестоносцями

свого союзника, – як пише автор, – не спинила тевтонських наїздів. На початку 1393 р. німці на чолі з маршалом ордену здійснили два походи на білоруські землі, досягнули Гродна, спалили Сураж і захопили багато полонених. Повторний похід на Гродно призвів до захоплення і спалення замку...» (с. 51). Однак, як слушно відзначає Ю. М. Бохан саме у «90-х рр. XIV ст. Тевтонський орден став відчувати значні проблеми при організації «рейзів» на землі Литви і Русі. Почалися суперечки між «гостями», що прибували у Пруссію і Лівонію. Під час виникнення однієї з таких суперечок с поміж англійських та шотландських рицарів у 1391 р. загинув племінник шотландського короля. Подібні конфлікти призвели до того, що в 1394 р. перервався потік добровольців з Англії, яких до того кількісно перевершували тільки французи. Чеський король Вацлав IV Люксембурзький, вельми авторитетний в справах, пов'язаних з хрестоносними виправами, у 1395 р. закликав тевтонців зупинити походи у ВКЛ. З таким самим проханням звернувся до Ордену і Папа Римський. Давало про себе знати хрещення Литви, чутки про яку досягали різних країв Європи. У нових умовах Орден був змушений активізувати дипломатичну діяльність, скеровану на звинувачення Ягайла у брехливих хитрощах й підтримці «поганців». Ягайло і Вітовт вели контрпропаганду стверджуючи, що своїми нападами на уже охрещені землі тевтонці дискредитують серед литовців ідею християнства» (с. 51–52). Згодом в політичні конфронтації намітилися тенденції до замирання, які закінчилися підписанням 12 жовтня 1398 р. Салінського договору між Великим Князівством Литовським та державою хрестоносців, за постановами якого останній передавалась територія Жмудії. «Те, що цей крок був зроблений всупереч інтересам Польщі, – наголошує автор, – рупором яких виступала королева Ядвіга, свідчили про наміри Кейстутовича зміцнити свій статус як суверенного володаря. На бенкеті, який був організований на честь укладення договору, литовські, білоруські й українські феодали оголосили Вітовта «королем Литви і Русі». Тим самим вони повідомили, що більше не визнають залежності своєї держави від польського короля» (с. 52–53). І тільки подальше воєнне протистояння із Золотою Ордою призвело до краху усіх самостійницьких планів великого князя литовського. Крім того, саме нищівна поразка завдана останньому татарами на р. Ворскла у серпні 1399 р., за словами Ю. М. Бохана, «знову внесла істотні корективи у відносини Вітовта з Тевтонським орденом» (с. 53).

Третій розділ «Пагаршэнне адносін з Ордэнам і пачаток Вялікай вайны» («Погіршення відносин з Орденем і початок Великої війни») (с. 54–81) дає можливість з'ясувати безпосередні причини, що поклали початок відкритому воєнному конфлікту між державами Ягеллонської унії та Тевтонським орденем у 1409 р. Автор відзначає, що коли князь опольський Владислав віддав у заклад пруському магістру за 40 тисяч

флоринів Добжинську землю, це викликало у поляків велике невдоволення. «Ситуація набула настільки серйозний характер, що в 1397 р. король Ягайло був уже готовий розпочати війну, і тільки на прохання королеви Ядвіги, яка маючи намір владнати це питання полюбовно і розпочала переговори з Орденем, він стримав свої войовничі амбіції. Між тим ці переговори закінчилися безрезультатно, що свідчило про те, що проблема Добжинської землі залишалася вельми гострою» (с. 55). Міжнародні позиції Тевтонського ордену на цей момент були достатньо сильними, оскільки його підтримували австрійські Габсбурги, представники династії Люксембургів у Чехії й Угорщині, а отже, і в Священній Римській імперії германської нації. В такій складній ситуації Польське королівство було змушене шукати подальшого зближення з Великим Князівством Литовським. На щастя поляків Вітовт після поразки, завданої йому золотоординцями, переглянув свої політичні пріоритети і знову схилився до союзу з Ягайлом. Важливим підсумком їх порозуміння стало укладення в 1401 р. між ними чергової домовленості, більше відомої під назвою Віленсько-Радомської унії. Остання викликала у Мальборку справжню тривогу і настороженість. За словами Ю. М. Бохана, «відчуваючи марність свої сподівань на роз'єднаність Польщі й Великого Князівства Литовського, хрестоносці стали готуватися до можливого воєнного зіткнення, і першим кроком у цьому приготуванні стала дипломатична боротьба» (с. 57). Проте всі спроби переговорів між супротивними сторонами, метою яких було зняти наростаюче політичне напруження, переважно закінчувалися нічим. Особливої гостроти набула проблема приналежності території Жмудії, на яку свої претензії висував як Орден, так і Велике Князівство Литовське. Водночас, «наростаюче напруження в регіоні було викликано, – як пише автор, – не тільки небажанням Вітовта відступитися від свої прав на Жмудію, але й достатньо жорсткою і войовничою позицією Ульріха фон Юнгінгена, який у 1407 р. змінив свого брата Конрада на посаді великого магістра. Вочевидь, що він поставив собі за мету кардинально вирішити проблему з ВКЛ і Польщею, для чого пішов на зміну зовнішньополітичних пріоритетів. Коли ще в 1403–1404 рр. Орден вів напружену боротьбу з Данією за Готланд, причиною якої стало захоплення острова хрестоносцями, то у 1408 р. магістр відмовився від нього і припинив бойові дії в Балтійському морі. У той самий час нарощувався військовий потенціал Ордену нарівні з Великим Князівством і Польщею, проводилася розвідка прикордонних територій, збільшувалося виробництво озброєння в столиці Ордену Мальборку» (с. 61–62). У свою чергу Вітовт і Ягайло так само не втрачали часу, готуючись до війни проти хрестоносців, вони розгорнули проти них активну дипломатичну агітацію, надіславши відповідні звернення до європейських монархів. «Оцінюючи роль і місце Великої війни і Грюнвальдської битви в нашій історії, – зазначає Ю. М. Бохан, –

білоруські автори, причому як науковці, так і письменники, відзначають їх справедливий характер. Ця війна оцінюється як визвольна з боку Великого Князівства Литовського, вояки якого відстоювали свої сім'ї і помешкання від хижих хрестоносців. Повністю поділяючи подібні оцінки на додачу до усього періоду боротьби білоруського і литовського народу з хрестоносною агресією, потрібно, однак, зазначити, що з точки зору формальної справедливості Орден в загальному у Великій війні мав свою рацію і його дії не були позбавлені законності. Війна велась за жмудські землі, які були передані Ордену Великим Князівством Литовським, правитель якого засвідчив цю передачу відповідними документами. Порушуючи умови цих документів, він тим самим формально порушував, якби сказали сьогодні, «норми міжнародного права», і тим самим він виступав у ролі агресора напередодні війни. Однак те, що війна була оголошена не Великим Князівством Литовським, а Орденом, який відхилив можливість мирного врегулювання конфлікту, і більше того, сам перший розпочав бойові дії, причому не проти Вітовта, а проти третьої країни – Польщі, яка тільки являлась союзником ВКЛ, – усе це поставило самих хрестоносців у становище ініціаторів війни» (с. 66). Загалом відзначається, що перший етап Великої війни засвідчив певні військово-технічні переваги Тевтонського ордену над державами Ягеллонської унії. Проте до вирішального зіткнення між ними справа так і не дійшла й тому обидві сторони, уклавши за посередництвом Вацлава IV Люксембурзького перемир'я, ретельно почали готуватися до нього. В кінці червня 1410 р. польсько-литовське військо вирушило у похід в Пруссію, головною метою якого було розгромити державу хрестоносців.

У четвертому розділі «Вайсковы патэнцыял варагуючых бакоў» («Військовий потенціал ворогуючих боків») (с. 82–157) детально характеризуються сили обох воюючих сторін. Спочатку автор намагається визначити чисельність військ супротивників, оскільки як він сам пише, «скласти докладне враження про їх кількість надзвичайно непросто. І хрестоносні, і польські, і білоруські джерела, написані після битви, перебільшували сили супротивників і зменшували свої. Німці робили це, щоб знайти виправдання своїй поразці, поляки і литовці – щоб представити свою перемогу ще у більш славному вигляді» (с. 83). На прикладі аналізу «Хроніки» Яна Длугоша та праць російського історика А. Барбашева та польських дослідників С. Кучинського, М. Біскупа і А. Надольського проводиться спроба підрахувати чисельність польсько-литовського війська, яке за висновком Ю. М. Бохана, «могла скласти близько 30 тисяч озброєних» (с. 83–85). Крім того, він наводить думку білоруського дослідника Р. Гагуа, який стверджує, що чисельність учасників Грюнвальдської битви була ще меншою, а саме: поляків і литовців – 24 тисячі воїнів та хрестоносців – 12961, з яких вийшло в поле 9735 озброєних осіб. Не погоджуючись з

останніми цифрами автор вказує, що його співвітчизник «не враховує, що навряд чи усе чоловіче населення, здатне носити зброю, брало участь у війні. Коли б це було так, то в Ордену просто не залишилося б ресурсів на фінальну фазу війни. Крім того, варто враховувати «гостей» і найманців, які могли скласти не менше за третину усього хрестоносного війська. Длугош пише, що увесь резерв хрестоносців, або одна з трьох ліній, складалася виключно з таких рицарів. Уявіть масштаби проведеної хрестоносцями вербовки дозволяє одна з книг рахунків Ордену, де зафіксовані виплати для 5750 осіб. Крім того, для участі у війні з «невірними» прибули за свій кошт рицарі з різних країв Європи» (с. 85–86). Далі проводиться аналіз земельної приналежності та емблематика хоругв, які склали війська Ягеллонської унії та Тевтонського ордену. При цьому, головна увага відводиться розгляду підрозділів, які склалися з білорусів і українців, що перебували під керівництвом Вітовта. Розкривається їх внутрішня організаційна структура і порядок підпорядкування в загальновійськовому контексті. Переходячи до висвітлення озброєння військ супротивників Ю.М. Бохан зауважує, що «обладунки у досліджуваній час не завжди виступали у своїй найбільш розвинутій і досконалій формі – т. зв. пластинчастих, «цільнокованих» обладунків. Більшість списоносців виступала в часи Грюнвальда у традиційних кольчугах, доповнених обладунками, набраними з невеликих пластинок, цільними нагрудниками, окремими елементами захисту кінцівок. Голови рицарів захищали відкриті чи закриті шоломи, найчастіше у вигляді поширених у тогочасній Європі бацинетів, або капалін, – наголов'я у вигляді металічного капелюха. Значну роль у бойовому захисному комплексі списоносців продовжували відігравати щити» (с. 95–96). З'ясовуються особливості внутрішньої структури війська Ордену. Порівнюються сильні та слабкі сторони військових сил супротивників. Висвітлюються основні риси загальновійськового тактичного мистецтва, яке було характерне для держав Центральної та Східної Європи у другій половині XIV – на початку XV ст. Чимало місця відведено характеристиці різних видів озброєння, що використовувалось обома воюючими сторонами. Спочатку описуються різні види бойових наголів'їв (шоломи, капаліни, прилбиці та кольчужні каптури), натільні обладунки (ламельярні, пластинчасті й кольчужні), щити (тарчі та павези), а далі проаналізовано клинкову (мечі, корди, тесаки, шаблі й кинджали), дровкову (списи і сулиці), обухову (сокири та кий) й ручну металеву (лук і арбалет) зброю. Відзначається, що в обох супротивників були у наявності великі механічні знаряддя для здобування фортифікаційних об'єктів та ранні зразки вогнепальної зброї. Щодо останньої автор пише, що «під час Великої війни і Грюнвальдської битви артилерію мали і вживали всі учасники. Найбільш активні спроби використання артилерії в полі зробили хрестоносці. Ще під Кужентніком обстріл неприятеля з гармат являв-

ся важливою частиною їх плану розгрому польсько-литовського війська. Спроба зупинити польську кавалерію гарматним вогнем була зроблена військом Тевтонського ордена і на першому етапі Грюнвальдської битви. На початку війни хрестоносці використовували гармати під час здобування польських замків Добжина, Бобровника і Злоторії. Артилерійський парк Тевтонського ордена був як для тих часів вельми значним і налічував перед війною близько 140 гармат. Що найменше тридцять вісім з них були бомбардами і стріляли кам'яними ядрами. Саме каменекидальні гармати були використані хрестоносці в битві під Грюнвальдом. Малися в арсеналах Ордена і гармати, пристосовані під металічні ядра» (с. 151–152). Під кінець аналізуються предмети, які входили до складу спорядження вершника і верхового коня. Окрема увага звертається на елементи кінського захисного обладунку (налобники, кольчужні та шкіряні покриття), визначається їх вага. Стисло подаються дані про те скільки коштувало тоді озброєння, що у свою чергу дає можливість приблизно з'ясувати фінансові затрати на військові приготування обох супротивників.

П'ятий розділ «Грунвальдская бітва» («Грюнвальдська битва») (с. 158–204) розкриває перебіг вирішальної битви, яка традиційно розглядається як кульмінаційний момент довгої боротьби Великого Князівства Литовського і Польського королівства з Тевтонським орденом. При цьому, Ю. М. Бохан намагається прослідкувати і порівняти між собою повідомлення про неї з різних писемних джерел, які дійшли до нашого часу. Зокрема, він аналізує дані з «Хроніки» Я. Длугоша, «Хроніки конфлікту Владислава, короля Польщі, з хрестоносцями у рік Хрестовий 1410», «Хроніки» Я. фон Посільге, «Хроніки Биховця» та інших середньовічних наративних творів. Однак в підсумку він вказує, що всі досліджувані ним джерела є надто тенденційні. В такому разі, «на превеликий жаль, мусимо констатувати, що абсолютно докладна реконструкція ходу битви не являється для нас насьогоднішній день можливою. Тому пропонуємо найбільш достовірну, на наш погляд, спробу, з урахуванням найосновніших з усіх доступних нам джерел» (с. 161–162). Запропонована автором інтерпретація перебігу битви під Грюнвальдом ґрунтується на використанні свідчення з писемних джерел, які він перевіряє за допомогою додаткових даних, що подають топографічні й археологічні матеріали. Водночас Ю. М. Бохан щодо окремих аспектів веде полеміку з А. Надольським – відомим польським військовим істориком, який свого часу запропонував власну інтерпретацію ходу Грюнвальдської битви. Так само він дискутує з Р. Гагуа, не погоджуючись з його поглядами з приводу участі відбірного рицарського загону, який охороняв Ягайла, в битві з хрестоносцями та роль в останній великого князя литовського як самостійного командувача. З цього приводу автор зазначає, що «значна роль Вітовта у керівництві військом справді проявилася на протязі усієї кампанії 1410 р. Причому

це виявилось не тільки в самостійності під час керівництва військом Великого Князівства Литовського, яке діяло, на певних етапах війни, як би в супереч загальному плану: Вітовт починає атаку, незважаючи на те що Ягайло просить його почекати; литовці знімають облогу Мальборка і повертаються в межі Великого Князівства, що фактично перекреслило плани польського короля з повного знищення орденської держави. Вітовт, як уже відзначалося, дає королю важливі поради, до багатьох з яких Ягайло прислухається. У ході битви король не наказує Вітовту, він просить його, хрестоносці викликають на битву обох монархів, передаючи їм однакові мечі, – все вказує на те, що польський король і великий князь литовський виступають майже як рівнозначні фігури. Однак це «майже» в умовах воєнного часу могло бути вельми істотним. Ягайло міг прислухатися до порад Вітовта, так само як і до порад інших осіб, проте останнє слово все рівно залишалось за ним» (с. 181). Багато місця Ю. М. Бохан відводить аналізу тактичних прийомів, які використовували обидва війська в ході битви під Грюнвальдом. Особливо він критикує концепцію так званої «вдаваної втечі литовців», яка стала популярною у білоруській історіографії після публікації шведським дослідником С. Екдалем невідомого листа до великого магістра Тевтонського ордену, написаного після «великого побиття». Крім того, аналізує тактику ведення бою польськими хоругвами і визначають їх роль у досягненні перемоги над супротивником. По своєму намагається подати картину нападу тевтонського рицаря Дипольда Кьокеріц фон Дзебера на Ягайла. Ґрунтуючись на повідомленнях нарративних джерел, автор прослідковує обставини загибелі великого магістра Ульріха фон Юнгінгена на полі битви. Наприкінці ним коротко висвітлюється продовження воєнних дій після нищівної поразки орденського війська: невдала облога Мальборка польсько-литовським військом; збройна диверсія угорського війська на територію Малопольщі тощо. Розглядаються умови підписання мирного договору між супротивниками в Торуні 1 лютого 1411 р. З приводу останнього Ю. М. Бохан зауважує, що «Торунський мир зовсім не являвся «невиґрашним миром». Він закріплював за союзниками усе те, за що вони змагалися з самого початку – повернення Великому Князівству Литовському Жмудії, а Польщі – Добжинської землі. Був покладений кінець прагненню до панування Тевтонського ордену у регіоні, де починає складатися абсолютно інша розстановка сил, при якій державам-переможцям відводилася значно більш помітна роль» (с. 204).

В закінченні до своєї праці автор відзначає, що «у вітчизняній історіографії часто можна зустріти тезу про те, що після Грюнвальдської битви на білоруську землю більше ніж 500 років не ступала нога озброєного німця і що ніби ця битва означала кінець протистояння тевтонській агресії. Насправді знадобилося ще декілька війн і не одне десятиріччя, щоб Тевтонський орден припинив своє існування» (с. 205). Далі стисло опису-

ється перебіг збройного конфлікту 1414 р., який пізніше більше став відомий під назвою «голодної війни». Коротко висвітлюється дипломатична боротьба між обома сторона на Константському соборі у 1415–1418 рр. Згадується нова війна з хрестоносцями у 1422 р. та їх участь у громадянській війні у Великому Князівстві Литовському в 1432–1439 рр. Особливо «важливою віхою у згасанні політичної і військової могутності Тевтонського ордена, – наголошує Ю. М. Бохан, – стала так звана «Тринадцятирічна війна» 1454–1466 рр., підсумком чого стало складання великим магістром васальної присяги польському королю і передача Польщі південних й західних земель Ордена разом з Мальборком. Однак ще добру половину століття держава хрестоносців, обкраяна і ослаблена, продовжувала існувати, і тільки ще одна війна з Польщею, яка тягнулася з 1520 по 1525 р., стала останньою спробою відновити колишню велич держави хрестоносців. Не зумівши реалізувати цей крок, магістр Тевтонського ордена Альбрехт Гогенцолерн мусив скасувати Орден, секуляризувати свою державу і знову визнати залежність від польського короля і великого князя литовського Жигимунда Старого» (с. 206–207). Єдиною державою хрестоносців, що зуміла проіснувати до 1561 р. залишався Лівонський орден, який переважно перебував у мирних і навіть союзних відносинах з Великим Князівством Литовським. Ліквідація Лівонського ордену і прилучення його земель до Речі Посполитої, що утворилася в 1569 р. стали логічним наслідком того політичного зближення, яке було розпочате між Великим Князівством Литовським і королівством Польським ще в Крєві.

Прикінцеві посилання засвідчують, що автор при написанні своєї праці використав матеріали з відповідних фондів Головного архіву давніх актів у Варшаві та ряд латиномовних наративних документів. Враховано останні досягнення білоруської, польської, литовської, російської, української, німецької та американської історіографії з досліджуваної проблематики.

Отже, вихід у світ монографії Ю. М. Бохана є помітною подією у білоруській історіографії, оскільки дає змогу читачам ознайомитися з багатьма маловідомими аспектами не тільки битви під Грюнвальдом, але й Великої війни 1409–1411 рр. загалом. Можна сподіватися, що ця праця з користю слугуватиме як для істориків-фахівців, так і вчителів, краєзнавців, працівників пам'яткоохоронної сфери, студентів, зрештою, усіх кого цікавить військова історія доби пізнього середньовіччя.

Сословия, институты и государственная власть в России (Средние века и раннее Новое время): Сб. ст. памяти акад. Л. В. Черепнина. – М.: Языки славянских культур, 2010. – 992 с.

Поява кожного пропам'ятного видання є непересічною подією в історичній науці, оскільки подібні збірки, як правило містять статті та наукові розвідки присвячені темі/темам досліджень ювіляра. Власне тому особливу зацікавленість викликає поява пропам'ятної збірки статей присвяченій 100-річчю від дня народження одного з корифеїв археографії, архівістики, дипломатики та джерелознавства – Льва Володимировича Черепніна (1905–1977). Власне з особою академіка Черепніна, а також з напрямками його досліджень й пов'язана поява збірки, що вмістила 88 статей провідних науковців з понад десятка країн світу, в тому числі 11 представників від України. Більш того дане видання є певним витягом та підсумком роботи міжнародної наукової конференції, яка відбулася ще у 2005 році. Загалом географічна різнобарвність представлених наукових осередків, хронологічне розмаїття тематичних напрямків, в результаті, спричинилися до появи оригінального наукового видання.

При підготовці збірки було визначено 6 базових тематичних напрямків («Творчість акад. Л. В. Черепніна в контексті історіографії», «Археографія, джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни», «Станові структури та держави Давньої Русі (X – середина XIII ст.)», «Стани, державні інститути та верховна влада на Русі (середина XIII–XV ст.)», «Стани, інститути та самодержавна монархія в Росії (XVI – середина XVII ст.)», «Стани, суспільні, культурні та державні інститути Росії (кінець XVII–XVIII ст.)») відповідно до яких й надсилалися статті авторами. Разом з тим не можна не відзначити, що географічні межі статей збірника охоплюють терени Центральної та Східної Європи.

Розглядаючи більш предметно дану пропам'ятну збірку слід вказати, що до першого розділу увійшло 5 статей, з яких 3 орієнтовано переважно на відображенні постаті Л. В. Черепніна, як дослідника історії Київської Русі та ранньомодерної Росії. Зокрема це статті В. Вовіної-Лебедевої про вклад Л. Черепніна у дослідження літописання, С. Блащук про вклад вченого у дослідження Руської Правди, сл.п. Н. Юсової про вклад у вивченні давньоруської народності та В. Нікуліна про теоретичні аспекти історії селянських війн XVII–XVIII ст. у науковій спадщині Черепніна. Натомість з

цього контексту дещо виділяється стаття Н. Сініциної «Обрушивался ли преп. Максим Грек в Москве на итальянский гуманизм?»

Значно насиченішим є другий розділ представлений, як дослідженнями з архівної справи, палеографії та дипломатики, так і джерелознавчими розвідками з історії Росії та Центрально-Східної Європи. Наприклад, в контексті наукових зацікавлень Л. Черепніна такі вчені, як С. Каштанов, В. Гальцов, А. Іванов підготували дослідження присвячені діяльності молдавської канцелярії наприкінці XIV – у першій третині XV ст., творенню державного архівного фонду Московського царства у XVI–XVII ст., реконструкції джерельного комплексу «Moscovitica-Ruthenica» колишнього Ризького магістрату. У статтях інших авторів проведено джерелознавчий аналіз, як окремих джерел, як то уставних та духовних грамот, синодиків, т.зв. «новгородських ізгонних грамот», записок П. Одерборна, Бельського літописця, «Временика Івана Тимофєєва», збірки Кірши Данилова, так і цілих джерельних комплексів, на кшталт документів та матеріалів тушинських найманців 1607–1610 рр., письмових джерел псковських іконостаїв XVI ст.

Не розглядаючи детально усі 16 статей другого розділу описуваної пропам'ятної збірки, хотілося б звернути дещо більшу увагу на статтю І. Зайцева «Новые османские документы по истории московско-османско-украинских отношений в конце 60-х – начале 70-х гг. XVII века». Принагідно зазначимо надзвичайну важливість виявлення та описування документів з історії України у зарубіжних архівосховищах. Власне опису документальної спадщини Войцеха Бобовського – Алі Уфкі Бея, вірменина зі Львова й присвячена стаття І. Зайцева. Зокрема анотується та описується 18 документів (хоча за наскрізною нумерацією мало б бути 19, однак з невідомих причин документ за номером VII випав). Крім того вперше повністю опубліковано: а) лист московського царя Олексія Михайловича до османського падишаха Мехмеда IV від 6 липня 1669 р. про взяття в полон кримськими татарами боярина Василя Шереметьєва та напади татар на українські міста; б) лист гетьмана запорозького Петра Дорошенка до великого везіра Оттоманської Порти від червня 1669 р. про перемогу козаків на московським військом та закликом боротьби з Польщею; в) лист московського царя Олексія Михайловича до гетьмана П. Дорошенка від 28 липня 1669 року з наказом не порушувати умов Андрусівського перемир'я та не чинити перешкод ставленику Москви, гетьману Дем'яну Многогрішному; г) наказ послу гетьмана П. Дорошенка у Оттоманській Порті – колишньому полковнику Василю Лобойко від 9 вересня 1669 року.

Насамкінець варто згадати статтю-огляд білоруського вченого А. Груші присвячений проблемі пошуку спільного та відмінного в історії та до-

слідженні кириличного та латинського письма за останні десятиріччя. Зокрема цілковито справедливо підкреслено, що «на тлі успіхів латинської палеографії досягнення східнослов'янської виглядають аж занадто скромно». А також відзначити працю О. Дзярновича присвячену образу Східної Європи у прибалтійсько-німецькій історіографії XIII–XVI ст. в контексті західноєвропейської атмосфери «Священної війни» та війни з Московською державою.

Безпосередньо пов'язаним з історією теренів сучасної України є третій розділ збірки, представлений 12 статтями, з яких 4 підготовлено такими знаними вітчизняними дослідниками, як О. та П. Толочко, М. Котляр, Т. Вілкул. Основним напрямком наукових статей даного розділу є історія Київської Русі. Так, О. Мельникова, П. Толочко, О. Назаренко та А. Селарт звернули увагу на історіографічні та джерелознавчі аспекти історії Русі домонгольського періоду. Зокрема проведено паралелі між європейськими та скандинавськими поняттями укладення договорів, проаналізовано відображення Любечської битви як у історіографічних, так і документальних джерелах та звернуто увагу на джерела й інтерпретацію влади руських князів у Прибалтиці.

В контексті теми розділу – станові структури та держава – у представлених статтях М. Котляра, П. Лукіна, П. Стефановича, А. Кузнєцова та О. Толочко розглянуто проблеми функціонування племінної знаті в умовах формування панівної верстви Галицько-Волинського князівства, київських подій 1069 року, права бояр змінювати місце служби та підпорядкування, місце династичних браків у політичних взаєминах та, врешті-решт, з'ясування ким насправді був митрополит Київський за часів князя Данила Романовича.

Окремої уваги заслуговують, на наш погляд, статті Ю. Артамонова та П. Гайденко присвячені історії давньоруської церкви. Зокрема Ю. Артамонов, проаналізувавши чотири існуючі гіпотези щодо початкового етапу монастирського будівництва в Київській Русі дійшов висновку, що вже наприкінці X ст. давньоруська знать активно включається у процес церковного будівництва. При цьому, що характерно, лівова частка з побудованих у даний період церков були приватними, тобто призначалися для задоволення релігійних потреб лише однієї родини чи роду. Також специфічною рисою даного періоду є той факт, що давньоруські автори доволі часто не розрізняють понять «церков» та «монастир». Врешті доволі цікавим є висновок дослідника про те, що перші монастирі на Русі являли собою відносно невеликі групи іноків, які проживали за рахунок багатих родин міста, відправляючи богослужіння в їх приватних церквах-обітелях.

Надзвичайно цінною з точки зору недостатньої розробленості та популярності є тема участі та інтриг православної церкви у династичних конфліктах. Саме цій дражливій темі присвятив своє дослідження казанський вчений П. Гайденко. Аналізуючи участь церкви в конфлікті Ярославичів у 1073 р. автор доходить важливих висновків. Зокрема, православне духовенство не лише прийняло активну участь у творенні негативного іміджу Святополка Володимировича (Святополка Окаянного) та Ізяслава Ярославича, але й фактично було представником візантійського базилевса на Русі і провадило політику на користь Константинополя. Крім того більшість наявних відомостей про життя та діяльність Святополка є фальсифікатом створеним православними священиками.

Наступний, четвертий, розділ збірки статей присвяченої пам'яті Л. Черепніна, характеризується значною тематичною різнобарвністю. Зокрема у статтях 13 вчених розглянуто проблеми формування державних інститутів влади, соціальної організації самої держави (це зробив на прикладі Османської імперії М. Мейєр), перетворенню волосних земель в удільне князівство (на прикладі Радонежа), переході окремих удільних князівств під владу Москви (напр.. Ростовське та Серпуховське князівства). Також звернуто увагу на побут середньовічного руського купецтва, проведено паралелі між литовсько-ординським та польсько-ординським кондомініумом в українських землях (стаття слп. Ф. Шабульдо). В цьому контексті варто згадати статтю київської дослідниці О. Русиної, яка звернула увагу на побутуюче дискусійне питання щодо того, яким, на різних історичних етапах, було ставлення православного населення Великого князівства Литовського до політичної верхівки держави. Зокрема піднято питання про тогочасні поняття «патріотизму», «малої батьківщини» і т.д.

Проблеми розвитку станового суспільства, інститутів державної влади та формуванню самодержавства в Московському князівстві періоду XVI–XVII ст. присвячено статті 22 вчених, що й творять п'ятий розділ описуваного збірника. За виключенням статті литовської дослідниці Ю. Кяупене, усі інші статті стосуються різних проблем історії Московського князівства та пізнішого царства. Наприклад, О. Філюшкін зупинив свою увагу на епістолярній боротьбі Івана IV Грозного та Стефана Баторія, М. Перрі – на проблемі народних чуток та думок про царів, О. Усенко – на питанні феномену монархічного самозванства тощо. Загалом же в статтях розглянуто формування двору монарха та його взаємодії з боярською аристократією, питання історії окремих боярських родів та появи й побуту іноземців в Московії тощо. Як вже зазначено вище, лише стаття Ю. Кяупене присвячена проблемам безпосередньо не пов'язаним з історією Росії, а стосується питання дослідження політичного народу Великого

князівств Литовського. Зокрема дослідницею розглянуто проблему формування ядра даного народу, його самоусвідомлення та темпи зростання.

Врешті шостий розділ збірки статей пам'яті Л. Черепніна містить в собі 20 статей присвячених різним проблемам історії Російської держави кінця XVII–XVIII ст. Виходячи з тематичного спрямування розділу увага дослідників була зосереджена на взаєминах станових та бюрократичних груп, у тому числі і взаємин з політичними елітами інших держав, привілеїв та обов'язків, як російського дворянства (А. Іванов, О. Марасінова, А. Мацук), так і аристократії приєднаних теренів (О. Цюрюмов, І. Кривошея). Крім того, в контексті, соціально-правової та політико-культурної історії розглянуто питання посадових правопорушень, захисту жертв війни, соціальних мікроструктур пізньомодерного села та структури родини в т.зв. «государевых описных малороссийских раскольничьих слободах» (Д. Редін, М. Акішин, Н. Соколова, Ю. Волошин), пошуку культурної ідентичності населенням промислових районів Росії та національної політики останньої (С. Голіков, Н. Нікітін). Врешті не оминули увагою дослідники й таку, мало популярну у даний час в Україні, тему, як економічна історія. Зокрема розглянуто проблеми фінансового забезпечення першого Кримського походу 1687 р., функціонування в Сибіру т. зв. «кабінетського господарства» та взаємин державних інституцій влади з економічними селянами (С. Зверев, А. Жеравіна, О. Комісаренко).

Підсумовуючи даний огляд хотілося б відзначити не лише багатогранність пропам'ятної збірки статей присвячених 100-річчю від дня народження Л. В. Черепніна, але й їх актуальність.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Ukraina Lithuanica:

студії з історії
Великого князівства Литовського

Т. II

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР
МИКОЛА КОТЛЯР

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА
АНДРІЙ БЛАНУЦА, ДМИТРО ВАЩУК

ОРИГІНАЛ-МАКЕТ
ЛАРИСА ЖЕРЕБЦОВА

Тексти подаються в авторській редакції

Видання друкується українською, російською, білоруською і польською мовами

Підписано до друку Формат 70x100/16
Ум.друк.арк. Обл.вид.арк.
Наклад 300 прим. Зам. 2013 р.
Поліграф. д-ця Ін-ту Історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4